

АГРОСВІТ

№ 3-4 лютий 2023

Науково-практичний журнал

ISSN 2306-6792

9 772306 679204

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Васильєва Наталя Костянтинівна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри інформаційних систем і технологій, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Вініченко Ігор Іванович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР: Кучеренко Г. Б.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Андрющенко Катерина Анатоліївна, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри економіки та підприємництва, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Безус Роман Миколайович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри маркетингу, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Василенко Леся Олексіївна, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри технологій захисту навколишнього середовища та охорона праці, Київський національний університет будівництва і архітектури, академік академії будівництва України

Гончаренко Оксана Володимирівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Грабчук Оксана Миколаївна, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Добровальська Олена Володимирівна, доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Козловський Сергій Володимирович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри підприємництва, корпоративної та просторової економіки, Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця)

Каткова Наталя Володимирівна, кандидат економічних наук, доцент, професор кафедри обліку і економічного аналізу, Національний університет кораблебудування ім. адмірала Макарова

Качула Світлана Валентинівна, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Козловський Сергій Володимирович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри підприємництва, корпоративної та просторової економіки, Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця

Крючко Леся Станіславівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри маркетингу, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Кураташвілі Альфред Анзорович (Тбілісі, Грузія), доктор економічних, філософських і юридичних наук, професор в галузі суспільних наук, професор Грузинського технічного університету в області Публічного права (Факультет Права і Міжнародних відносин), науковий керівник Інституту Бізнесу і Права факультетів Права і Міжнародних відносин і Бізнестехнологій ІТТ, завідувач відділом економічної теорії Інституту економіки імені П.Гугушвілі Тбіліського державного університету імені Іване Джавахішвілі

Лозинський Дмитро Леонідович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри обліку і аудиту, Державний університет «Житомирська політехніка»

Павлова Галина Євгенівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри обліку, оподаткування та управління фінансово-економічною безпекою, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Пантелєєва Наталя Миколаївна, доктор економічних наук, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та банківської справи, Черкаський навчально-науковий інститут Державного вищого навчального закладу «Університет банківської справи»

Самойленко Алла Олександрівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту та туристичного бізнесу, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Сегеда Сергій Андрійович, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри маркетингу та бізнес-аналітики, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Трусова Наталя Вікторівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування Таврійського державного агротехнологічного університету, Таврійський державний агротехнологічний університет

Федоренко Станіслав Валентинович, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри технологій захисту навколишнього середовища та охорона праці, Київський національний університет будівництва і архітектури, академік академії будівництва України

Фролова Тетяна Олександрівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародних фінансів, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Халатур Світлана Миколаївна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Череп Олександр Григорович, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри економіки, Запорізький національний університет

Чирва Ольга Григорівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри маркетингу, менеджменту та управління бізнесом, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Шабатура Тетяна Сергіївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії і економіки підприємства, Одеський державний аграрний університет

Журнал засновано у січні 2001 року. Виходить 2 рази на місяць.

№ 3—4 лютий 2023 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з ЕКОНОМІЧНИХ НАУК (Категорія «Б»).

Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 975 від 11.07.2019 р.

Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292

ІНДЕКСАЦІЯ ВИДАННЯ В НАУКОМЕТРИЧНИХ БАЗАХ:

- Index Copernicus (IC);
- SIS;
- Google Scholar.

Свідоцтво KB № 23728-13568ПР від 27.12.2018 року
ISSN 2306-6792

Передплатний індекс: 21847

Адреса редакції:

04112, м. Київ, вул. Дорогожицька, 18, к. 29

Поштова адреса:

04112, м. Київ, вул. Дорогожицька, 18, к. 29

Телефон: (044) 458-10-73
(050) 382-06-63

E-mail: economy_2008@ukr.net
www.nayka.com.ua
www.agrosvit.info

Засновники:
Дніпровський державний аграрно-економічний університет,
ТОВ "ДКС Центр"
Видавець:
ТОВ "ДКС Центр"

Передрукування дозволяється лише за згодою редакції.

Відповідальність за добір і викладення фактів несуть автори. Редакція не завжди поділяє позицію авторів публікацій.

За зміст та достовірність реклами несе відповідальність рекламодавець.

Рекомендовано до друку Вченою Радою 16.02.23 р.
Підписано до друку 16.02.23 р.

Формат 60х84 1/8, Ум. друк. арк. 18.3
Наклад — 1000 прим.

Папір крейдований, друк офсетний.
Замовлення № 1602/1.

Віддруковано у ТОВ «ДКС Центр»
м. Київ, пров. Куренівський, 17
Тел. (044) 537-14-34

© АгроСвіт, 2023

Журнал засновано у січні 2001 року. Виходить 2 рази на місяць.

№ 3—4 лютий 2023 р.

У НОМЕРІ:

Вініченко І. І., Кобець Є. А., Серета О. О.

Формування інструментів регулювання ефективного використання земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств 4

Третяк В. М., Скляр Ю. А., Капінос Н. О.

Стале (збалансоване) землекористування як фактор розвитку економіки сільських територій в Україні у повоєнний період 10

Халатур С. М., Грабчук О. М., Карамушка О. М., Бондар Т. О.

Розвиток оподаткування фінансових результатів комерційних банків України 18

Чикуркова А. Д., Фурман Д. Г.

Оцінка соціально-демографічних чинників і тенденцій формування персоналу підприємств 24

Абдулла Н., Васильєва Н. К., Воловик І. А.

Вдосконалення аграрних консультаційних послуг для контрактного фермерства 33

Грабар М. В., Машіка Г. В., Кашка М. Ю., Пригара О. В.

Концептуальні основи кібербезпеки сфери туризму та рекреації 43

Семенда Д. К., Семенда О. В.

Маркетинг інновацій на ринку молочної продукції: основні споживчі тенденції 49

Михальчинець Г. Т.

Стохастичні макромоделі структурних трансформацій фінансового ринку 56

Третяк А. М., Прядка Т. М.

Філософія землегосподарювання та землепорядкування: авторські роздуми щодо розвитку земельного устрою в Україні у повоєнний період 64

Калінчик М. В., Могильний О. М., Лавров Р. В.

Європейські практики в галузі картоплярства: повоєнна альтернатива для України 76

Ібатулін М. І., Гривківська О. В., Свиноус Н. І.

Формування системи моніторингу продовольчого ринку в контексті державного регулювання продовольчого забезпечення населення країни 89

Левандівський О. Т., Криховецька З. М., Кохан І. В.

Сучасні тенденції функціонування банківської системи України 97

Зінчук Т. О., Ковальчук О. Д.

Адаптація туристичного бізнесу до засад політики згуртування та сталого розвитку: практики ЄС 105

Байда Б. Ф., Чопко Н. С., Стрільчук Р. М.

Стратегічний потенціал та управління розвитком організації в умовах змінного бізнес-середовища 113

Крамаренко А. О.

Стейкхолдери в підприємницькій діяльності: принципи, стандарти, інструменти управління 118

Яременко А. М., Малишко Д. О., Роженко А. П.

Методи обліку витрат та калькулювання собівартості продукції 124

НОВІ ВИДАННЯ

Марценюк А. В.

Рецензія на монографію "Управління розвитком ресурсного потенціалу підприємств (на прикладі підприємств залізничного транспорту)" (автори — О. М. Чупир, Є. О. Бурлака, О. П. Бутенко) 134

CONTENTS:

Vinichenko I., Kobets Ye., Sereda O.

FORMATION OF TOOLS FOR REGULATING THE EFFICIENT USE OF LAND AND RESOURCE POTENTIAL OF AGRICULTURAL ENTERPRISES 4

Tretiak V., Skliar Yu., Kapinos N.

SUSTAINABLE (BALANCED) LAND USE AS A FACTOR OF THE DEVELOPMENT OF THE RURAL AREAS ECONOMY IN UKRAINE DURING POST-WAR PERIOD 10

Khalatur S., Hrabchuk O., Karamushka O., Bondar T.

DEVELOPMENT OF TAXATION OF FINANCIAL RESULTS OF COMMERCIAL BANKS IN UKRAINE 18

Chykurkova A., Furman D.

ASSESSMENT OF SOCIO-DEMOGRAPHIC PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF ENTERPRISE PERSONNEL 24

Abdulla N., Vasylieva N., Volovyk I.

ON IMPROVEMENTS OF AGRICULTURAL EXTENSION SERVICES FOR CONTRACT FARMING 33

Hrabar M., Mashika H., Kashka M., Pryhara O.

CONCEPTUAL BASICS OF CYBER SECURITY IN TH SPHERE OF TOURISM AND RECREATION 43

Semenda D., Semenda O.

MARKETING OF INNOVATIONS IN THE DAIRY MARKET: MAIN CONSUMER TRENDS 49

Mykhalchynets H.

STOCHASTIC MACRO MODELS OF STRUCTURAL TRANSFORMATIONS OF THE FINANCIAL MARKET 56

Tretiak A., Priadka T.

PHILOSOPHY OF LAND MANAGEMENT AND LAND PLANNING: THE AUTHOR'S THOUGHTS ON THE DEVELOPMENT OF THE LAND SYSTEM IN UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD 64

Kalinchuk M., Mohylnyi O., Lavrov R.

THE EUROPEAN PRACTICES IN THE SPHERE OF POTATO GROWING: POST-WAR ALTERNATIVE FOR UKRAINE 76

Ibatulin M., Hryvkiivska O., Svinous N.

FORMATION OF THE FOOD MARKET MONITORING SYSTEM IN THE CONTEXT OF STATE REGULATION OF THE COUNTRY'S POPULATION FOOD PROVISION 89

Levandivskyi O., Krykhovetska Z., Kokhan I.

MODERN TRENDS IN THE FUNCTIONING OF THE BANKING SYSTEM OF UKRAINE 97

Zinchuk T., Kovalchuk O.

ADAPTATION OF TOURISM BUSINESS TO THE PRINCIPLES OF COHESION POLICY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: EU PRACTICES 105

Baida B., Chopko N., Strilchuk R.

STRATEGIC POTENTIAL AND MANAGEMENT OF ORGANIZATION DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF A CHANGING BUSINESS ENVIRONMENT 113

Kramarenko A.

STAKEHOLDERS IN ENTREPRENEURSHIP: MANAGEMENT PRINCIPLES, STANDARDS, TOOLS 118

Yaremenko L., Malyshko D., Rozhenko A.

METHODS OF COST ACCOUNTING AND OUTPUT COST DETERMINATION 124

NEW BOOKS

Martseniuk L.

REVIEW OF THE BOOK "MANAGEMENT OF THE DEVELOPMENT OF RESOURCE POTENTIAL OF ENTERPRISES (ON THE EXAMPLE OF RAILWAY TRANSPORT ENTERPRISES)" (AUTHORS — O. M. CHUPYR, E. O. BURLAKA, O. P. BUTENKO) 134

УДК 332.3:504.054

І. І. Вініченко,

д. е. н., професор, завідувач кафедри економіки,

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9527-1625>

Є. А. Кобець,

к. е. н., доцент кафедри економіки,

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4195-2502>

О. О. Середа,

аспірант, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8487-2548>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.4

ФОРМУВАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ РЕГУЛЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

I. Vinichenko,

Doctor of Economic Sciences, Head of the Department of Economics,
Dnipro State University of Agrarian and Economics

Ye. Kobets,

PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Economics,
Dnipro State University of Agrarian and Economics

O. Sereda,

Postgraduate student, Dnipro State University of Agrarian and Economics

FORMATION OF TOOLS FOR REGULATING THE EFFICIENT USE OF LAND AND RESOURCE POTENTIAL OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

Визначено роль і значення землі у галузях національної економіки та виділено її особливості як об'єкта ринкових відносин. Земельно-ресурсний потенціал країни визначено як результат загальної економічної оцінки всіх сільськогосподарських угідь, здійсненої в єдиній системі земельного кадастру. Обґрунтовано, що системність підходу щодо ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств обумовлена взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими регулюючими інструментами законодавчого забезпечення, соціально-економічних і екологічних критеріїв використання земель сільськогосподарського призначення. Поєднання регулюючих інструментів земельно-ресурсного потенціалу передбачає формування складної конструкції компонент, які утворюють розподільчу структуру елементів його ефективного використання.

Ідентифіковано фактори формування рівень соціально-економічного добробуту людських ресурсів в контексті ефективного землекористування та використання земельно-ресурсного потенціалу: багатофункціональність, мультисекторальність, гнучкість системи підтримки господарської діяльності землевласників та землекористувачів, транспарентність. Встановлено, що для різних видів земельних ресурсів використовується певний інституціональний набір інструментів державного впливу і певна структура елементів земельних відносин.

The author defines the role and importance of land in the sectors of the national economy and highlights its peculiarities as an object of market relations. The country's land and resource potential is defined as the result of a general economic assessment of all agricultural land carried out in a unified land system. Regulation of the efficiency of the use of land and resource potential of agricultural enterprises for the use and protection of agricultural land is one of the central positions for ensuring the balance of agricultural development.

It is substantiated that the systematic approach to the efficiency of the use of land and resource potential of agricultural enterprises is due to interrelated and complementary regulatory instruments of legislative support, socio-economic and environmental criteria for the use of agricultural land. The combination of regulatory instruments of land and resource potential involves the formation of a complex design of components that form the distributional structure of the elements of its effective use.

The study of theoretical concepts of implementation of land relations proves that land relations are a complex economic category that combines elements of socio-economic, environmental and legal relations, which requires the formation of an effective regulatory mechanism. It is focused on creating a platform for the efficient use of land and resource potential, taking into account national interests in agricultural production.

The factors of formation of the level of socio-economic well-being of human resources in the context of efficient land use and use of land resource potential are identified. It is established that for different types of land resources a certain institutional set of instruments of state influence and a certain structure of elements of land relations are used.

It is proved that regulatory instruments in the aggregate of components of land and resource potential are of particular importance in coordinating socio-economic incentives, economic guarantees and sanctions for differentiation of land rent, granting benefits for the collection of land payments, recognizing the amount of fines for violations in land relations, and introducing financial support for expanding the scope of land use by agricultural enterprises.

Ключові слова: землекористування, земельно-ресурсний потенціал, ефективність, оренда землі, особливості землі, ринок землі, родючість ґрунту, сільськогосподарське підприємство.

Key words: land use, land resource potential, efficiency, land lease, land specifics, land market, soil fertility, agricultural enterprise.

ВСТУП

Регулювання сфери використання земельних ресурсів в Україні є ключовим фактором забезпечення результативності економічної діяльності в країні, детермінантою людської культури та суспільного устрою, національного виробництва й раціонального освоєння земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств. Наразі цей процес потребує поглибленого вивчення, удосконалення й уточнення його складових, оскільки формування ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення є основою здійснення передачі землі у власність, спадщину, під заставу, оренду, отримання банківського кредиту, визначення ставок земельного податку, обсягу внеску при створенні господарських об'єднань, ціноутворення та умовою розвитку сільськогосподарських підприємств. В економічній літературі розвиток земельних відносин країни досліджується у різних аспектах, що знайшло відображення у наукових працях вітчизняних науковців, таких як Беспалько Р., Головіна О., Гронська М., Гуторов О., Дорош О., Колодій П., Мельник А., Трегобчук В., Третьак А., Ходаківська О. та інших.

Земельні ресурси є головним засобом виробництва у сільському господарстві, і ефективне їх використання є фактором забезпечення соціально-економічної стабільності нашої країни. Тому розробка принципів та методологічних основ формування інструментів регулювання ефективного використання земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств набуває актуальності як для економічної науки, так і для практики господарювання.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Системність підходу щодо ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу

лу сільськогосподарських підприємств обумовлена взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими регулюючими інструментами використання земель сільськогосподарського призначення, які представлено у поєднанні законодавчого забезпечення, соціально-економічних і екологічних критеріїв (рис. 1). Регулювання, як процес, характеризує цілеспрямований вплив факторів на поведінку об'єктів, які уособлюють в собі "сукупність складових, що набувають особливого значення при координації соціально-економічного стимулювання, економічних гарантій та санкцій щодо диференціації рентної плати за землю, надання пільг щодо стягнення земельних платежів, визнання розміру штрафу за правопорушення у земельних відносинах, а також впровадження фінансової підтримки щодо розширення обсягів землекористування та ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств" [7, с. 19].

Поєднання регулюючих інструментів земельно-ресурсного потенціалу передбачає формування складної конструкції компонентів, які утворюють розподільчу структуру елементів його ефективного використання. Визначальним базисом елементів земельно-ресурсного потенціалу є множина складових, які впливають на стійкість економічного розвитку сільськогосподарських підприємств. Зосередимо увагу на конструкції землекористування сільськогосподарських підприємств, як основної складової земельно-ресурсного потенціалу, оскільки вона є домінантою їх стійкого розвитку з урахуванням важелів екологічного, економічного та соціального впливу. Ця проблема вирішується шляхом застосування певної кількості обмежувальних нормативів, які мають забезпечити відтворення виробничого процесу суб'єктів виробництва сільськогосподарської продукції та

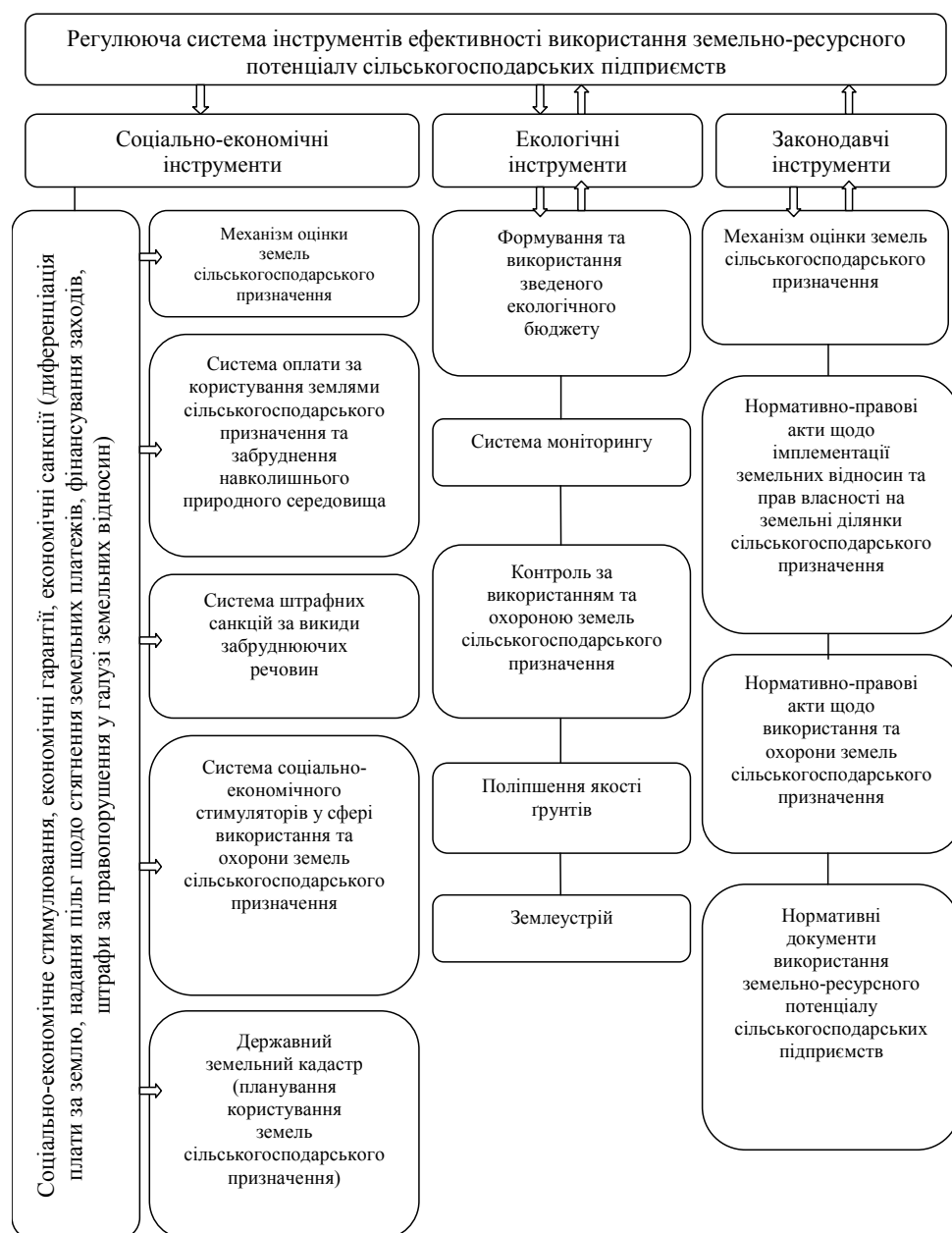

Рис. 1. Взаємозв'язок регулюючих інструментів ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств

Джерело: узагальнено авторами за даними [3; 5; 7; 8; 9; 10].

ефективного використання земель сільськогосподарського призначення.

Під обмеженнями необхідно розуміти не жорстку заборону на ті або інші дії щодо відтворення земель сільськогосподарського призначення, а "обмеження нераціональних, недоцільних та неефективних бізнес-функцій землекористувачів та спрямування їх зусиль у поведінкові норми, що визначаються публічним соціумом та обумовлені якнайбільш тривалим терміном збереження земельних ресурсів у сільській місцевості" [5, с. 46]. Тобто, обмеження можливостей учасників сільськогосподарського землекористування звужує сектор неочіку-

ваних і непередбачуваних дій сільськогосподарських підприємств, виокремлюючи найбільш раціональні та ефективні їх дії до ефективного використання земельно-ресурсного потенціалу.

Реалізація регулюючих процесів щодо збереження стійкості системи користування землями сільськогосподарського призначення та забруднення навколишнього природного середовища, дозволяє підтримати оптимальне співвідношення між окремими складовими земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств та передбачити загрози природного характеру.

Використання земельно-ресурсного потенціалу через соціально-економічні важелі впли-

ву на загальну ефективність земель сільськогосподарського призначення, мотивує окремих суб'єктів господарювання запроваджувати заходи щодо збереження природно-виробничих комплексів, які визначаються оптимальною галузевою структурою сільського господарства на певній території та раціональним землекористуванням. При цьому, механізм оцінки земельно-ресурсного потенціалу передбачає визначення його величини через обрахунок середньорічного ефекту від використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення.

Зазначимо, що земельно-ресурсний потенціал України в цілому визначено як результат загальної економічної оцінки всіх сільськогосподарських угідь, здійсненої в єдиній системі земельного кадастру. Це має важливе значення для масштабних земельних перетворень сільського господарства та розглядається як один з вирішальних чинників ефективності розвитку як сільського господарства в цілому, так і становлення земельних відносин в окремому сільськогосподарському підприємстві.

Земельні ресурси, як відомо, не є продуктом людської праці, а створені під впливом об'єктивних природних чинників. Вони є загальнонаціональним благом, а не іманентною нормою приватної власності. Це й має бути "відправною точкою сучасної політики землекористування в сільському господарстві, і такий імператив закладений в структуру земельних перетворень сучасної земельної політики" [1, с. 228]. "Основні властивості земель, їх характерна специфіка й практичне використання в сукупності із земельною власністю істотно впливають на формування нових земельних відносин сільськогосподарських підприємств" [3, с. 129].

Земля, як органомінеральне тіло, стає засобом виробництва, якщо до неї прикладається жива і минута праця. У зв'язку з цим, земля виступає як засіб виробництва в усіх галузях і сферах діяльності сільськогосподарських підприємств, вона є загальним засобом праці. Однак її роль в окремих галузях виробництва сільського господарства неоднакова. Так, займаючись виробництвом рослинницької продукції, створюючи необхідні передумови для зростання та розвитку рослин, суб'єкт господарювання обробляє ґрунт, зберігаючи його родючі властивості. Важливий аспект цієї діяльності — процес соціалізації земель, який формує нові умови регулювання господарської діяльності та трансформаційні земельні відносини сільськогосподарських підприємств.

Соціалізація земель є "цілісною системою, яка об'єднує природні й соціальні вихідні елементи цієї системи та дозволяє сформулювати пізнавальну

сутність даної економічної категорії як головного засобу виробництва в сільському господарстві, її місце у забезпеченні продуктового базису держави, а також забезпечити вирішення комплексу питань сільськогосподарського призначення" [4, с. 12]. З іншого боку, "соціальна сутність земель проявляється в різноманітних формах діяльності суб'єктів господарювання, оскільки людським ресурсам, які обробляють землі сільськогосподарського призначення (особливого природного створення із універсальною властивістю), притаманні такі якісні характеристики, як свідомість і вільність у питаннях використання та охорони земельних ресурсів" [9, с. 94].

Універсальність земель сільськогосподарського призначення у виробничій діяльності проявляється в тому, що вони спрямовуються як на забезпечення потреб суб'єктів господарювання, так і на активізацію процесів, пов'язаних з їх охороною в природному середовищі. У цьому сенсі землі сільськогосподарського призначення стають "рівноцінною природною сутністю процесу їх соціалізації, здатного виконувати функції щодо часткового відтворення сільськогосподарських угідь різними інноваційними технологіями та механізмами, враховуючи їх стійкий вплив на властивості ґрунту" [6, с. 10].

Реалізація земельної політики з перерозподілу доходів від землекористування ресурсами сільськогосподарського призначення і соціальними гарантіями, забезпечення добробуту людських ресурсів в сільській місцевості, яка б підтримувала стимули економічної активності суб'єктів земельних відносин та утримувала в прийнятному діапазоні рівень життя сільського населення, залишається одним із ключових завдань сільськогосподарських підприємств. Стан землекористування характеризує розміщення (або використання) ресурсів (у тому числі земельних) та розподіл результатів господарської діяльності (землевласників і землекористувачів) суб'єктів земельних відносин, отриманих у процесі використання цих ресурсів. Відповідно, рівень соціально-економічного добробуту людських ресурсів в контексті ефективного землекористування та використання земельно-ресурсного потенціалу, формується за допомогою таких факторів:

— багатофункціональність, що передбачає облік широкого спектра послуг, які надаються землевласникам та землекористувачам з боку держави;

— мультисекторальність та інтегрований підхід до економіки землевпорядкування і землекористування з метою сприяння процесу диверсифікації господарської діяльності сільськогосподарських підприємств, створення

нових джерел доходу, збільшення зайнятості та збереження сільської місцевості;

— гнучкість системи підтримки господарської діяльності землевласників та землекористувачів, насамперед, сільськогосподарських підприємств, заснована на субсидіарному фінансуванні та партнерських відносинах;

— транспарентність (прозорість) процесів розроблення й реалізації програм відновлення земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств, що досягається на основі простого і зрозумілого законодавства.

Для різних видів земельних ресурсів використовується певний інституціональний набір інструментів державного впливу і певна структура елементів земельних відносин. Тому, на наш погляд, об'єктом земельних відносин в сільському господарстві повинні бути земельні ресурси, які включають в себе сільськогосподарські угіддя за конкретними їх елементами, і зокрема такого елемента, як відносини з охорони земель через формування зведеного екологічного бюджету в регіонах і вимог до підтримки родючості ґрунтів.

Земельні ділянки, як об'єкт земельних відносин, є елементом землеустрою — "сукупності соціально-економічних та екологічних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин та раціональної організації сільських територій, суб'єктів господарювання, що здійснюються під впливом виробничих відносин і розвитку продуктивних сил" [2, с. 55]. Землеустрій, власне, і є визначальним фактором реалізації відносин власності на земельні ділянки, виходячи з їх територіальної приналежності та призначення в сільському господарстві.

Права на земельні ділянки також є одним із об'єктів земельних відносин (зокрема, відносин обміну), адже саме право на земельні ділянки може бути продане; це ж стосується й права на оренду землі. Реалізація права на оренду землі є можливою, коли в країні функціонує організований ринок прав оренди землі. Земельні відносини не будуть повноцінними без врахування їхніх суб'єктів, до яких належать резиденти (громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування, органи державної влади), а також нерезиденти (іноземні економічні суб'єкти). Однак варто зауважити, що "іноземні економічні суб'єкти не завжди можуть брати участь у земельних відносинах, оскільки це залежить від можливостей ринкового обігу земель, а також національного законодавства" [2, с. 56].

Водночас, виходячи з відносин власності та орендних відносин в сільському господарстві, важливим елементом земельних відносин є відносини обігу землі або відносини обміну. В економічній

літературі відносини обміну у сфері земельних відносин відображають через функціонування ринку земель, під яким розуміють "сукупність економічних відносин власника землі з її покупцем із приводу купівлі-продажу земельних ділянок" [8, с. 6]. Однак, на наш погляд, визначення сутності поняття "ринок земель", яке наводиться у вітчизняній науковій літературі не є вичерпним, адже не враховує багатьох основних його особливостей.

Дискусійність в підходах до формування ринку земель свідчить про специфічність земельних відносин, що вимагає розгляду основних особливостей землі як об'єкта ринкових відносин. По-перше, земля не є продуктом людської праці, немає можливостей для її штучного створення, а сама земельна ділянка володіє властивістю абсолютної нерухомості та обмеженістю в просторі. По-друге, в силу обмеженості в просторі пропозиція земельних ділянок на ринку нерухомості буде обмеженою та нееластичною. По-третє, формування вартості землі не може вважатися ринковим механізмом, адже, зважаючи на те, що земельна ділянка є частиною суверенної території і національним багатством, одночасно її вартість формується під прямим або опосередкованим впливом держави.

Варто відмітити, що відносини з охорони земель значно розширюють поняття земельних відносин, адже, землі сільськогосподарського призначення є стратегічним чинником соціально-економічного розвитку країни, а їх специфіка полягає у здатності виконання екологічної функції з одночасним забезпеченням економічного розвитку як окремого господарюючого суб'єкта, так і сільської місцевості, регіону в цілому. Сучасні імперативи економічної парадигми землекористування у сільському господарстві, на жаль, не достатньою мірою враховують нагальну проблему щодо збереження та відновлення земельних ресурсів. За цим Україна, як, зрештою, й інші держави світу, більше відчуває дефіцит високопродуктивного земельного ресурсу, як складового елемента зведеного екологічного бюджету. У цій площині економіка сільського господарства не тільки не повинна бути віддаленою від екології, вона має взяти на себе виконання додаткової функції, пов'язаної із збереженням земель сільськогосподарського призначення, а, відповідно, і з відтворенням людських ресурсів як таких.

ВИСНОВОК

Системність підходу щодо ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств обумовлена взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими регулюючими інструментами використання земель

сільськогосподарського призначення, які представлено у поєднанні законодавчого забезпечення, соціально-економічних і екологічних критеріїв. Регулювання ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств з використання й охорони земель сільськогосподарського призначення є однією із центральних позицій забезпечення збалансованості розвитку сільського господарства. Дослідження теоретичних концепцій щодо імплементації земельних відносин доводить, що земельні відносини є складною економічною категорією, яка поєднує в собі елементи соціально-економічних, екологічних та правових відносин, що, з огляду на важливість земельних ресурсів для існування сільського господарства, вимагає формування ефективного регулятивного механізму, спрямованого на створення підґрунтя для ефективного використання земельно-ресурсного потенціалу з урахуванням національних інтересів у сфері сільськогосподарського виробництва.

Література:

1. Беспалько Р.І., Хрищук С.Ю. Проблемні питання оптимізації використання землекористувань. Геодезія, картографія і аерофотознімання. 2013. Вип. 78. С. 226—229.
2. Головіна О. А. Організаційно-правове забезпечення раціонального використання земель сільськогосподарського призначення. Агросвіт. 2012. № 14. С. 54—59.
3. Гронська М. В. Раціональне використання земель сільськогосподарського призначення через призму організаційно-правового забезпечення. Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. 2014. Вип. 149. С. 128—136.
4. Дорош О.С., Купріянич І.П. Роль соціально-економічної й інституційної складових у формуванні й функціонуванні агрохолдингів в Україні. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2016. № 3. С. 12—19.
5. Дорош Й. Структурно-логічна модель формування обмежень у використанні земель. Землевпорядний вісник. 2007. № 7. С. 45—47.
6. Жиленко К.М. Організація і ефективність використання землі в сільському господарстві регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.07.02 "Економіка сільського господарства і АПК". Дніпропетровськ, 2005. 22 с.
7. Колодій П. Теоретико-методологічні основи раціонального використання земельних ресурсів. Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія: Економіка АПК. 2015. № 22 (2). С. 18—23.
8. Мельник Л. Ю., Васильєв С. В., Речка К. М. Теоретичні і практичні засади ринку земель. Агросвіт. 2017. № 8. С. 3—11.
9. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е. М. Лібанової, акад. НААН України М. А. Хвесика. К.: ДУ ТЕПСР НАН України, 2014. 776 с.
10. Хомаківська О. В. Природно-ресурсний потенціал сільських територій у контексті забезпечення їх сталого розвитку. Сталий розвиток економіки. 2012. № 4. С. 160—163.

References:

1. Bepal'ko, R.I. and Khryschuk, S.Yu. (2013), "Problematic issues of land use optimization", *Heodeziia, kartohrafiia i aerofotoznimannia*, vol. 78, pp. 226—229.
2. Holovina, O. L. (2012), "Organizational and legal support for the rational use of agricultural land", *Ahrosvit*, vol. 14, pp. 54—59.
3. Hrons'ka, M. V. (2014), "Rational use of agricultural land through the prism of organizational and legal support", *Visnyk Kharkivsk'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu sil's'koho hospodarstva imeni Petra Vasylenka*, vol. 149, pp. 128—136.
4. Dorosh, O.S. and Kupriianchuk, I.P. (2016), "The role of socio-economic and institutional components in the formation and functioning of agricultural holdings in Ukraine", *Zemleustrii, kadastr i monitorynh zemel'*, vol. 3, pp. 12—19.
5. Dorosh, J. (2007), "Structural and logical model of land use restrictions", *Zemlevporiadny visnyk*, vol. 7, pp. 45—47.
6. Zhylenko, K.M. (2005), "Organization and efficiency of land use in the region's agriculture", Ph.D. Thesis, Economics of agriculture and agro-industrial complex, Dnipropetrovsk, Ukraine.
7. Kolodij, P. (2015), "Theoretical and methodological foundations of rational use of land resources", *Visnyk L'vivsk'koho natsional'noho ahrarnoho universytetu. Serii: Ekonomika APK*, vol. 22 (2), pp. 18—23.
8. Mel'nyk, L. Yu. Vasyli'iev, S. V. and Rechka, K. M. (2017), "Theoretical and practical principles of the land market", *Ahrosvit*, vol. 8, pp. 3—11.
9. Libanova, E. M., and Khvesyk, M.A. (2014), *Sotsial'no-ekonomichnyj potentsial staloho rozvytku Ukrainy ta ii rehioniv: natsional'na dopovid'* [Socio-economic potential of sustainable development of Ukraine and its regions: national report], DU TEPSR NAN Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
10. Khodakivs'ka, O. V. (2012), "Natural resource potential of rural areas in the context of ensuring their sustainable development", *Stalyj rozvytok ekonomiky*, vol. 4, pp. 160—163.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2023 р.

УДК 332.2:332.3

В. М. Третяк,

д. е. н., професор, професор кафедри геодезії та землеустрою,

Сумський національний аграрний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6779-1941>

Ю. А. Скляр,

к. б. н., доцент, завідувач кафедри геодезії та землеустрою,

Сумський національний аграрний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5790-1331>

Н. О. Капінос,

к. е. н., доцент, доцент кафедри геодезії та землеустрою,

Сумський національний аграрний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9354-5311>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.10

СТАЛЕ (ЗБАЛАНСОВАНЕ) ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

V. Tretiak,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Geodesy
and Land Management, Sumy National Agrarian University

Yu. Skliar,

PhD in Biological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Geodesy
and Land Management, Sumy National Agrarian University

N. Kapinos,

PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Geodesy
and Land Management, Sumy National Agrarian University

SUSTAINABLE (BALANCED) LAND USE AS A FACTOR OF THE DEVELOPMENT OF THE RURAL AREAS ECONOMY IN UKRAINE DURING POST-WAR PERIOD

До інструментів політики формування сталого (збалансованого) землекористування віднесено нормативні (командно-адміністративні, землевпорядні) підходи, економічні, інформаційні та інші (торгові, наукові, освітні тощо). Визначено, що для їх реалізації важливим є механізм "стале управління земельними ресурсами (СУЗР)", під яким розуміється реалізація систем землекористування, які посилюють функції екологічної підтримки землі за допомогою відповідних методів управління і, таким чином, дозволяють землекористувачам отримувати економічні та соціальні вигоди із землі, зберігаючи при цьому такі для майбутніх поколінь. У складі механізму сталого управління земельними ресурсами виділяються види заходів, які повинні бути адаптивними та працювати з ітеративним зворотним зв'язком. До них віднесено: агрономічні, що пов'язані з однорічними культурами та повторюються регулярно кожен сезон або у ротативній послідовності; вегетативні, які передбачають використання багаторічних рослин, чагарників чи дерев; структурні (землевпорядні), які часто призводять до зміни профілю схилу; управлінські (в т.ч. землевпорядні), що включають фундаментальні зміни в системі землекористування. У зв'язку із значними порушеннями системи землекористування, що пов'язані з ліквідації наслідків збройної агресії російської федерації та бойових дій на окремих територіях України, третій і четвертий види заходів запропоновано доповнити заходами щодо: 1) виявлення та розмінування земельних угідь; 2) інвентаризації земельних ділянок та ідентифікації прав на землю і інші природні ресурси, знищених або пошкоджених внаслідок надзвичайних ситуацій, бойових дій та терористичних актів; 3) оцінки вартості збитків завданих землекористуванню (земельним ділянкам, продуктивному потенціалу земельних (грунтових) та інших природних ресурсів, біорізноманіттю і майну (крім будівель та споруд), яке знищено або пошкоджено внаслідок надзвичайних ситуацій, бойових дій та терористичних актів; 4) розроблення комплексних планів територіально-просторового відновлення та розвитку землекористування, на територіях, що зазнали прямої шкоди внаслідок надзвичайних ситуацій, бойових дій та терористичних актів; 5) розроблення проектів землеустрою щодо рекультивації порушених земель та відновлення їх продуктивності.

It was established that "sustainable (balanced) land use is such a system of organizing the use and protection of land, other natural resources, biodiversity and the land relations corresponding to it, which correspond to the relations of social development, in which the optimal relationship between social, ecological and economic factors of land use development is achieved, normalization of the qualitative state of land and other natural resources (neutral degradation), satisfaction of the material and spiritual needs of current and future generations." For its formation, the concept of "sustainable land resource management (SLRM)" was used, which in foreign practice is defined as the implementation of land use systems that strengthen the functions of ecological support of land with the help of appropriate management methods and, thus, allow land users to receive economic and social benefits from land, while preserving these for future generations.

Policy instruments for the formation of sustainable (balanced) land use include normative (command-administrative, land management) approaches, economic, informational and other (commercial, scientific, educational, etc.) approaches. For their implementation, the mechanism of "sustainable land resource management (SLRM)" is important, which means the implementation of land use systems that strengthen the functions of ecological support of the land with the help of appropriate management methods and, thus, allow land users to receive economic and social benefits from the land, preserving at the same time, these are for future generations. As part of the mechanism of sustainable management of land resources, types of measures are distinguished, which must be adaptive and work with iterative feedback. These include: agronomic related to annual crops and repeated regularly every season or in a rotational sequence; vegetative, which involve the use of perennial plants, shrubs or trees; structural (earth-planning), which often lead to a change in the slope profile; administrative (including land management), including fundamental changes in the land use system. In connection with significant violations of the land use system related to the liquidation of the consequences of the armed aggression of the Russian Federation and hostilities in certain territories of Ukraine, the third and fourth types of measures are proposed to be supplemented with measures related to: 1) detection and demining of land; 2) inventory of land plots and identification of rights to land and other natural resources destroyed or damaged as a result of emergency situations, hostilities and acts of terrorism; 3) assessment of the cost of damage caused to land use (land plots, productive potential of land (soil) and other natural resources, biodiversity and property (except buildings and structures) that was destroyed or damaged as a result of emergency situations, hostilities and acts of terrorism; 4) development of complex plans for territorial and spatial restoration and development of land use, in territories that have suffered direct damage as a result of emergency situations, hostilities and terrorist acts; 5) development of land management projects for reclamation of disturbed lands and restoration of their productivity.

Ключові слова: стале (збалансоване) землекористування, інструменти політики, види заходів сталого управління земельними ресурсами.

Key words: sustainable (balanced) land use, policy instruments, types of measures. sustainable management of land resources.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Землекористування займає важливе місце у багатьох екологічних та соціально-економічних проблемах суспільства [1, 2]. У глобальному масштабі викиди парникових газів у сільському господарстві та землекористуванні становлять 23% антропогенних викидів, а втрата та деградація наземних екосистем загрожує зникненню 25% видів тварин та рослин [3].

Стале (збалансоване) землекористування є важливим чинником розвитку сільської економіки. Негативні кількісно-якісні зміни земельних ресурсів впливають на життєзабезпечення людей (погіршення здоров'я, зниження доходів, порушення умов господарської діяльності тощо). Дослідження сталого землекористування, особливо у сільському господарстві, набуває дедалі більшої актуальності відтоді, як термін "сталий розвиток" було введено в обіг у Доповіді Брундтланд у 1987 р. Стале (збалансоване) землекористування було визначено

Самітом ООН з навколишнього середовища та розвитку у 1992 році як використання земельних ресурсів, включаючи ґрунти, воду, тварин і рослини, для виробництва товарів, що задовольняють мінливі потреби людини, при одночасному забезпеченні довгострокового виробничого потенціалу цих ресурсів та підтримці їх екологічних функцій [4].

Інституційну основу розвитку аграрного землекористування становлять Земельний Кодекс України, закони "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення" [5]. "Про землеустрій" [6], інші законодавчі акти, нормативне забезпечення на рівні муніципальних утворень. Виділяються правові (адміністративні), економічні, організаційні інструменти аграрної земельної політики, зазначається наявність механізму громадського управління. Державне управління земельними ресурсами здійснюється за допомогою плану-

Таблиця 1. Інструменти політики формування сталого (збалансованого) землекористування

Нормативні (командно-адміністративні, землевпорядні) підходи	Економічні інструменти	Інформаційні та інші добровільні інструменти	Інші
Інструменти та вимоги землекористування / та територіально-просторового планування (наприклад, розроблення комплексних планів розвитку землекористування або оцінки впливу на навколишнє середовище та стратегічні екологічні оцінки)	Цінові інструменти: Податки (наприклад, на вуглець, видобуток підземних вод, використання пестицидів та добрив). Збори / комісії Субсидії для заохочення біорізноманіття (наприклад, цільові державні інвестиції у зелені технології)	Екологічне маркування та сертифікація (наприклад, схеми маркування органічного сільського господарства; сертифікація сталого лісівництва/деревини)	Торгові заходи, такі як зниження тарифів на безпечні для погіршення клімату чи біорізноманіття товари, скорочення експортних субсидій.
Правила та стандарти якості води, ґрунту та землекористування	Реформа екологічно шкідливих субсидій (наприклад, відділення підтримки фермерських господарств від обсягів виробництва товарів та цін)	Зелені державні закупівлі (наприклад, забезпечення державних закупівель із стійких джерел)	НДЦКР, спрямовані, наприклад, на зниження викидів парникових газів під час виробництва продуктів харчування, уловлювання та зберігання вуглецю з біомаси
Стандарти та заходи контролю за надмірним використанням агрохімікатів та добрив у виробництві	Оплата екосистемних послуг та агроекологічних заходів (наприклад, вилучення деградованих орних земель або субсидування екологічно безпечних методів виробництва)	Добровільні підходи (наприклад, угоди між підприємствами та урядом щодо охорони природи або схемами добровільної компенсації забруднень)	Інклюзивне національне планування, що враховує думку національних та місцевих органів влади, зацікавлених осіб та сторін на проблеми клімату та біорізноманіття
Обмеження або заборони використання, такі як мораторії на вирубку лісів; охоронювані території.	Взаємозаліки з біорізноманіття/біобанкінгу (наприклад, програми біокомпенсації)	Схеми фіскальних трансфертів (наприклад, передача ресурсів між різними територіями в одній країні).	Сприяння розвитку землекористування (наприклад, узгодження проєктів земле-, природо-, лісостористування)
Концесії на стале земле_ або лісостористування	Дозволи, що продаються (наприклад, на викиди вуглецю, права на воду) Права власності, гарантії та володіння Інструменти відповідальності Штрафи за недотримання		Нарощування потенціалу (включаючи освіту та навчання)

Джерело: [10].

вання, землеустрою, кадастру, моніторингу земель, земельного контролю та нагляду, оподаткування та оцінки земель. Сучасну земельну політику щодо формування сталого (збалансованого) землекористування в основному характеризують закон України "Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року", Концепція Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель та інші документи, які більшою мірою спрямовані на підвищення ефективності використання земель, а питанням охорони земель приділяють мало уваги, хоча ця мета і заявлена в них [7, 8, 9], стале (збалансоване) землекористування не розглядається. Заходами реалізації державної політики передбачені: розробка та прийняття нормативних правових актів, розробка та здійснення програм, контроль та нагляд.

У роботах українських вчених констатуються недооцінка та різке зниження ролі управління земельними ресурсами у здійсненні земельної політики, втрата органами державної вла-

ди функцій планування, організації раціонального використання земель та їх охорони, особливо у сільській місцевості, відхід держави зі сфери землеустрою та пропонуються заходи щодо її вдосконалення [2]. Разом з тим, в українському законодавстві інструменти формування сталого (збалансованого) землекористування розглядаються фрагментарно та безсистемно.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою статті є дослідження інструментів політики формування сталого (збалансованого) землекористування як фактору розвитку економіки сільських територій в Україні у повоєнний період.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зарубіжні вчені до інструментів політики формування сталого (збалансованого) землекористування відносять нормативні, економічні, інформаційні та інші (табл. 1).

Одночасно, зарубіжні дослідники наголошують на доцільності узгодженості при формуванні сталого (збалансованого) землекористування: екологічності землекористування (екологічної сталості), прибутковості землекористування (економічної сталості) та справедливості землекористування (соціальної сталості), а також зазначають, що недосконалість прав на землю підриває інвестиційні стимули для підвищення якості земель та провокує деградацію ґрунтів [11]. Міжнародна спільнота приділяє велику увагу сталому управлінню ґрунтами. У 2015 р. Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) переглянула Всесвітню Хартію ґрунтів (затверджену 1981 р.). Положення п'ять цього документа зазначає, що керування ґрунтом є стійким, якщо підтримуючі, що забезпечують, регулюючі та культурні послуги, що надаються ґрунтом, не завдають істотних збитків ні функціям ґрунту, які забезпечують ці послуги, ні біорізноманіттю. Особливе занепокоєння викликає збереження балансу між підтримуючими та початковими послугами для рослинництва, і регулюючими послугами, пов'язаними з якістю та доступністю води, а також складом атмосферних парникових газів, що надаються ґрунтом [12].

У ФАО зазначають, що на сьогоднішній день деградація охопила близько 33% ґрунтових ресурсів у світі внаслідок ерозії, виснаження, підкислення, засолення, ущільнення та хімічного забруднення. Для боротьби з деградацією земель було засновано Глобальне ґрунтове партнерство (2011 р.), прийнято Глобальний план дій щодо сталого використання та захисту ґрунтів (2014 р.) та керівні принципи сталого управління ґрунтами (2016 р.). Ці принципи включають: мінімізацію ерозії ґрунту; підвищення вмісту органічних речовин у ґрунті; підтримання балансу поживних речовин ґрунту та циклів; запобігання, мінімізацію та пом'якшення засолення та підлужування; запобігання та мінімізацію забруднення та підкислення ґрунту; збереження та зміцнення біорізноманіття ґрунтів; запобігання, мінімізацію та пом'якшення ущільнення ґрунтів; покращення управління ґрунтовими водами [13]. Зокрема, ґрунти виконують ряд синхронних екосистемних послуг або "ґрунтових функцій", таких як виробництво продуктів харчування, волокна та палива, очищення води, зв'язування вуглецю, кругообіг поживних речовин та забезпечення довкілля для біорізноманіття. Їх розрізняють за своєю відносною здатністю виконувати кожен з цих функцій, що визначається земле-

користуванням та властивостями ґрунту. Глобальна подвійна проблема продовольчої безпеки та екологічної стійкості вимагає, щоб пропозиція ґрунтових функцій була максимальною для задоволення майбутнього попиту на кожен з цих функцій на місцевому, національному та наднаціональному рівнях [14]1.

В українському законодавстві захист ґрунтів регулюється законом України "Про охорону земель" [15], проте з огляду на багатofункціональність ґрунтів та їх масштабну деградацію доцільне ухвалення Закону "Про збереження ґрунтів та охорону їх родючості" [16], спрямованого на організацію сталого управління ґрунтами.

За дослідженнями А.М. Третьяка та інших вчених "стале (збалансоване) землекористування — це така система організації використання та охорони землі і інших природних ресурсів й біорізноманіття та відповідних їй земельних відносин, що відповідають відносинам суспільного розвитку, при якій досягається оптимальне співвідношення між соціальними, екологічними та економічними факторами розвитку землекористування, нормалізацією якісного стану земельних та інших природних ресурсів (нейтральною деградацією), задоволенням матеріальних і духовних потреб нинішнього та майбутніх поколінь" [17]. В зарубіжному досвіді функціонує поняття "стале управління земельними ресурсами (СУЗР)", яке визначається як реалізація систем землекористування, які посилюють функції екологічної підтримки землі за допомогою відповідних методів управління і, таким чином, дозволяють землекористувачам отримувати економічні та соціальні вигоди із землі, зберігаючи при цьому такі для майбутніх поколінь. Управління земельними ресурсами є цілісним підходом до досягнення довгострокових продуктивних екосистем шляхом інтеграції біофізичних, соціокультурних та економічних потреб і цінностей. В даний час з'являється все більше наукових свідчень потенційних переваг впровадження технологій та практики СУЗР як інструмент вирішення проблем підвищення продуктивності та скорочення деградації земель [18], адаптації до зміни клімату та пом'якшення його наслідків при одночасному досягненні інших супутніх вигод, таких як захист біорізноманіття та забезпечення кількості та якості ґрунтових та водних ресурсів [19].

Практики або заходи управління земельними ресурсами — це заходи, які служать для підтримки екологічної стійкості та стабільності екосистемних послуг на невизначений термін,

забезпечуючи при цьому засоби існування та різноманітні джерела існування для людей. Практики СУЗР допомагають у відновленні деградованих земель, боротьбі зі зміною клімату та скороченні бідності, одночасно сприяючи досягненню кількох Цілей сталого розвитку (ЦУР), зокрема нульового голоду (ЦУР 2), чистої води та санітарії (ЦУР 6), дій щодо боротьби зі зміною клімату (ЦУР 13) та життя на суші (ЦУР 15) [20].

Заходи СУЗР не є конкретними методами, а є заходами, які можуть бути реалізовані на місцевому рівні. Крім того, вони залучають усі сторони, зацікавлені у використанні земель, враховують їхні потреби та підтримуються ширшими правовими, політичними, культурними, економічними, екологічними, технічними та соціальними рамками. Для реалізації заходів УУЗР важливі знання та можливості місцевих жителів, поряд з активним їх залученням до практики [21]. Заходи повинні бути адаптивними та працювати з ітеративним зворотним зв'язком. У складі практик управління земельними ресурсами виділяють агрономічні, вегетативні, структурні та управлінські (землевпорядні) заходи (табл. 2).

Як показує досвід розвинених країн, необхідно створити сприятливі умови для успішного впровадження сталого (збалансованого) землекористування. У рамках цього процесу слід враховувати екологічний та соціально-економічний контекст, у тому числі розуміння економічних витрат і вигод від землекористування. У зв'язку із значними порушеннями системи землекористування, що пов'язані з ліквідації наслідків збройної агресії російської федерації та бойових дій на окремих територіях України, третій і четвертий види заходів мають бути доповнені заходами щодо:

- 1) виявлення та розмінування земельних угідь;
- 2) інвентаризації земельних ділянок та ідентифікації прав на землю і інші природні ресурси,

Таблиця 2. Види заходів сталого управління земельними ресурсами

Види заходів управління земельними ресурсами	Особливості заходів	Зміст практик
Агрономічні заходи	Пов'язані з однорічними культурами. Повторюються регулярно кожен сезон або у ротатійній послідовності. Короткі та непостійні.	Пермакультура, змішані чи ущільнені посіви, змінні ущільнені посіви, підпокровна культура; природоохоронне сільське господарство, виробництво та застосування компосту/гною, мульчування, зеленого гною, сівозмін; нульова обробка (відсутність обробки), мінімальна обробка, контурна обробка ґрунту.
Вегетативні заходи	Передбачають використання багаторічних рослин, чагарників чи дерев. Мають тривалий термін.	Агролісівництво, заліснення, живоплоти, смужки трави за контуром, смуги рослинності вздовж берегів річок; протипожежні смуги у лісі; розплідники для дерев; лісовідновлення у верхній частині басейну річок; захист природної деревної рослинності/керована фермерами природна регенерація;
Структурні (землевпорядні) заходи	Часто призводять до зміни профілю схилу. Тривалі чи постійні.	Тераси; земляні насипи, кам'яні насипи; утримуючі/інфільтраційні канали, посадкові ями, мікрозбори; водорозподільні водозливи; греблі; резервуари для зберігання води; кам'яні та земляні стіни із засадженою рослинністю; бар'єри; габіони (каркаси для зміцнення крутих схилів та берегів річок);
Заходи управління (в т.ч. землевпорядкування)	Включають фундаментальні зміни в землекористуванні. Не включають жодних агрономічних та структурних заходів	Надання відпочинку землям, захист, заліснення; Перехід від випасу худоби до викосу (для годування у стійлі), вибір фермерських господарств (ступінь механізації, витрати, комерціалізація), зрошення; перехід від монокультур до ротатійних культур; від безперервного вирощування до керованого парового поля; від відкритого доступу до контрольованого доступу (пасовища, ліси); перехід від пасовищного тваринництва до тваринництва у загонах, коригування норм посадки, ротатійного випасання худоби; створення кормових та насіннєвих банків; управління пасовищезмінами; боротьба з інвазивними видами; управління рослинними залишками врожаю; аналіз ґрунту для оптимізації добрив; використання худоби для органічного добрива; покращення пасовищ

Джерело: [22].

си, знижених або пошкоджених внаслідок надзвичайних ситуацій, бойових дій та терористичних актів;

3) оцінки вартості збитків завданих землекористуванню (земельним ділянкам, продуктивному потенціалу земельних (ґрунтових) та інших природних ресурсів, біорізноманіттю і майну (крім будівель та споруд), яке знищено або пошкоджено внаслідок надзвичайних ситуацій, бойових дій та терористичних актів;

4) розроблення комплексних планів територіально-просторового відновлення та розвитку землекористування, на територіях, що зазнали прямої шкоди внаслідок надзвичайних ситуацій, бойових дій та терористичних актів;

5) розроблення проектів землеустрою щодо рекультивації порушених земель та відновлення їх продуктивності.

Економічні стимули та механізми винагороджують землекористувачів за можливі втрати, понесені під час переходу до сталого управління формуванням збалансованого землекористування. Ці стимули націлені на те, щоб стимулювати широкомасштабне та стійке вжиття заходів щодо захисту ґрунтів та сталих методів ведення сільського господарства. Тільки комбінація різних інструментів на різних рівнях (формальних (політика), неформальних (соціальних), технічних (передача ноу-хау) та інструментів для приватного сектора (доступ до ресурсів тощо) може створити сприятливе середовище для формування сталого (збалансованого) землекористування. Крім того, як зазначають закордонні дослідники, інвестиції в наукові дослідження, сільськогосподарські технології організації використання земель, землевпорядку та аграрну освіту, зв'язок, транспорт та електрифікацію заохочують розвиток несільськогосподарського землегосподарювання, сприяють підвищенню продуктивності земель та зниженню бідності сільського населення.

ВИСНОВКИ

До інструментів політики формування сталого (збалансованого) землекористування відносяться нормативні (командно-адміністративні, землевпорядні) підходи, економічні, інформаційні та інші (торгові, наукові, освітні тощо). Для їх реалізації важливим є механізм "стале управління земельними ресурсами (СУЗР)", під яким розуміється реалізація систем землекористування, які посилюють функції екологічної підтримки землі за допомогою відповідних методів управління і, таким чином, дозволяють землекористувачам отримувати економічні та соціальні вигоди із землі, зберігаючи при цьому такі для майбутніх поколінь. У складі механізму сталого управління земельними ресурсами виділяються види заходів, які повинні бути адаптивними та працювати з ітеративним зворотним зв'язком. До них віднесено: агрономічні, що пов'язані з однорічними культурами та повторюються регулярно кожен сезон або у ротатійній послідовності; вегетативні, які передбачають використання багаторічних рослин, чагарників чи дерев; структурні (землевпорядні), які часто призводять до зміни профілю схилу; управлінські (в т.ч. землевпорядні), що включають фундаментальні зміни в системі землекористування. У зв'язку із значними порушеннями системи землекори-

стування, що пов'язані з ліквідації наслідків збройної агресії російської федерації та бойових дій на окремих територіях України, третій і четвертий види заходів запропоновано доповнити заходами щодо: 1) виявлення та розмінування земельних угідь; 2) інвентаризації земельних ділянок та ідентифікації прав на землю і інші природні ресурси, знищених або пошкоджених внаслідок надзвичайних ситуацій, бойових дій та терористичних актів; 3) оцінки вартості збитків завданих землекористуванню (земельним ділянкам, продуктивному потенціалу земельних (ґрунтових) та інших природних ресурсів, біорізноманіттю і майну (крім будівель та споруд), яке знищено або пошкоджено внаслідок надзвичайних ситуацій, бойових дій та терористичних актів; 4) розроблення комплексних планів територіально-просторового відновлення та розвитку землекористування, на територіях, що зазнали прямої шкоди внаслідок надзвичайних ситуацій, бойових дій та терористичних актів; 5) розроблення проектів землеустрою щодо рекультивації порушених земель та відновлення їх продуктивності.

Література:

1. Земельні ресурси та їх використання: навч. пос. / А.М. Третяк, В.М. Третяк, Т.М. Прядка, П.І. Трофименко, Н.В. Трофименко; за заг. ред. А.М. Третяка. Біла Церква: ТОВ "Білоцерківдрук", 2022. 304 с.
2. Управління земельними ресурсами та землекористуванням: навч. посібник / А.М. Третяк, В.М. Третяк, Р.М. Курильців, Т.М. Прядка, Н.О. Капінос, Н.А. Третяк; за заг. ред. професора Третяка А.М. Біла Церква: "ТОВ "Білоцерківдрук", 2022. 432 с.
3. Вплив зміни клімату в Україні. Національна метеорологічна служба Великої Британії. 2021. URL: https://mepa.gov.uk/files/docs/Zmina_klimaty/2021/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82.pdf. (дата звернення: 01.11.2022).
4. Report of the United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, 3-14 June 1992. A/CONF.151/26. URL: <https://undocs.org/en/> (дата звернення: 25.01.2023).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення: Закон України від 31.03.2020 р. № 552-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text> (дата звернення 25.01.2023).
6. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 р. № 858-IV. Дата оновлення:

19.11.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text> (дата звернення 25.01.2023).

7. Третяк А. М., Третяк В. М., Прядка Т. М., Капінос Н.О., Третяк Н.А. Стратегічні напрями земельної політики в Україні до 2030 року. Економіка та держава. 2021. № 8. С. 28—36.

8. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення 25.01.2023).

9. Концепція Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 70-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-%D1%80#top> (дата звернення 25.01.2023).

10. Towards sustainable land use: harmonization of biodiversity, climate and food policies. OECD Publication. Paris, 2020. URL: <http://www.oecd.org/environment/towards-sustainable-land-use-3809b6a1-en.htm> (дата звернення 25.01.2023).

11. Pauline G., Andreas K. How sustainable are sustainable development programs? The case of the Sloping Land Conversion Program in China // World Development. 2009. № 37 (1). P. 268—285.

12. Конференция Продовольственной и сельскохозяйственной организации Объединенных Наций. Тридцать девятая сессия. Рим, 2015. Глобальное почвенное партнерство. Всемирная хартия почв. URL: <http://www.fao.org/3/a-mn442r.pdf> (дата звернення 25.01.2023).

13. Voluntary Guidelines for Sustainable Soil Management. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Rome, 2017. URL: <http://www.fao.org/3/a-i6874e.pdf> (дата звернення 25.01.2023).

14. Schulte R.P.O., Creamer R.E., Donnellan T., Farrelly N., Fealy R., O'Donoghue C., O'hUallachain D. A Functional land management: A framework for managing soil-based ecosystem services for the sustainable intensification of agriculture. Environmental Science & policy. 2014. Vol. 38. P. 45—58.

15. Про охорону земель: Закон України 19 червня 2003 р. № 962-IV. Дата оновлення: 19.11.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення 25.01.2023).

16. Про збереження ґрунтів та охорону їх родючості: Проект Закону України від 01.11.2013. URL: <https://minagro.gov.ua/npa/proekt-zakonu-ukraini-pro-zberezhennya-gruntiv-ta-okhoronu-ikh-rodyuchosti-1> (дата звернення 25.01.2023).

17. Третяк А.М., Третяк В.М., Трофименко П.І., Прядка Т.М., Трофименко Н.В. Стале (збалансоване) землекористування: понятійний базис та методологія інституціалізації. Агросвіт. 2021. № 24. С. 11—22.

18. Gonzalez-Roglich M., Zvoleff A., Liniger H., Fleiner R., Harari N., Garcia C. Synergizing global tools to monitor progress towards land degradation neutrality: Trends. Earth and the World Overview of Conservation Approaches and Technologies sustainable land management database. Environmental Science & Policy. 2019. Vol. 93. P. 34—42.

19. Sanz M.J., de Vente J., Chotte J.-L., et al. Sustainable Land Management contribution to successful land-based climate change adaptation and mitigation. A Report of the Science-Policy Interface. United Nations Convention to Combat Desertification (UNCCD). Bonn, 2017. URL: https://www.unccd.int/sites/default/files/documents/2017-09/UNCCD_Report_SLM_web_v2.pdf (дата звернення 25.01.2023).

20. Ruiz I., Almagro M., Garcia de Jalon S., Sola MDM, Sanz MJ. Assessment of sustainable land management practices in Mediterranean rural regions. Journal of Environmental Management. 2020. Vol. 93.

21. Fritz-Vietta N.V.M., Tahirindrazza H.S., Stoll-Kleemann S. Local people's knowledge with regard to land use activities in southwest Madagascar. Conceptual insights for sustainable land management. Journal of Environmental Management. 2017. Vol. 199. P. 126—138.

22. Инициатива ELD. Кампус ELD. Модуль: Деградація земель в сравнении с устойчивым землепользованием. 2019. URL: https://www.eld-initiative.org/fileadmin/user_upload/Modul_02_russisch_200113_Corr02.pdf (дата звернення 25.01.2023).

References:

1. Tretiak, A. M., Tretiak, V.M., Pryadka, T.M., Trofymenko, P.I. and Trofymenko, N.V. (2022), Zemel'ni resursy ta ikh vykorystannia [Land resources and their use], LLC "Bilotserkivdruk", Bila Tserkva, Ukraine.

2. Tretiak, A., Tretiak, V.M., Kuryltsiv, R.M., Pryadka, T.M., Kapinos, N.O. and Tertiak, N.A. (2022), Upravlinnia zemel'nyimi resursamy ta zemlekorystuvanniam [Management of land resources and land use], LLC "Bilotserkivdruk", Bila Tserkva, Ukraine.

3. National Meteorological Service of Great Britain (2021), "Impact of climate change in Ukraine", available at: https://mepr.gov.ua/files/docs/Zmina_klimaty/2021/%D0%97%D0%-

B2%D1%96%D1%82.pdf (Accessed 01 November 2022).

4. UN (1992), "Report of the United Nations Conference on Environment and Development", Rio de Janeiro, Brazil, 3—14 June, available at: <https://undocs.org/en/> (Accessed 25 January 2023).

5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2020), The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Conditions of Transfer of Agricultural Lands", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text> (Accessed 25 January 2023).

6. The Verkhovna Rada of Ukraine (2003), The Law of Ukraine "On Land Management", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text> (Accessed 25 January 2023).

7. Tretyak, A.M., Tretyak, V.M., Pryadka, T.M., Kapinos, N.O. and Tretyak, N.A. (2021), "Strategic directions of land policy in Ukraine until 2030", *Ekonomika ta derzhava*, vol. 8, pp. 28–36.

8. The Verkhovna Rada of Ukraine (2019) Law of Ukraine "On the Basic principles (strategy) of the state environmental policy of Ukraine for the period up to 2030", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (Accessed 25 January 2023).

9. Cabinet of Ministers of Ukraine (2022), "Concept of the National target program of land use and protection", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-%D1%80#top>. (Accessed 01 November 2022).

10. OECD (2020), Towards sustainable land use: harmonization of biodiversity, climate and food policies, OECD Publication. Paris, France, available at: <http://www.oecd.org/environment/towards-sustainable-land-use-3809b6a1-en.htm> (Accessed 25 January 2023).

11. Pauline, G. and Andreas, K. (2009), "How sustainable are sustainable development programs? The case of the Sloping Land Conversion Program in China", *World Development*, vol. 37 (1), pp. 268—285.

12. FAO (2015), "Global Soil Partnership. World Charter of Soils", Conference of the Food and Agricultural Organization of the United Nations. Thirty-ninth session, Rome, Italy, available at: <http://www.fao.org/3/a-mn442r.pdf> (Accessed 25 January 2023)

13. FAO (2017), "Voluntary Guidelines for Sustainable Soil Management", Conference of the Food and Agricultural Organization of the United Nations, Rome, Italy, available at: <http://www.fao.org/3/a-i6874e.pdf> (Accessed 25 January 2023)

14. Schulte, R.P.O., Creamer, R.E., Donnellan, T., Farrelly, N., Fealy, R., O'Donoghue, C. and

O'hUallachain, D. A (2014), "Functional land management: A framework for managing soil-based ecosystem services for the sustainable intensification of agriculture", *Environmental Science & policy*, vol. 38. pp. 45—58.

15. The Verkhovna Rada of Ukraine (2003), The Law of Ukraine "On Land Protection", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (Accessed 25 January 2023).

16. Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine (2013), Draft The Law of Ukraine "On Soil Conservation and Protection of Their Fertility", available at: <https://minagro.gov.ua/npa/proekt-zakonu-ukraini-pro-zberezhennya-gruntiv-ta-okhoronu-ikh-rodyuchosti-1> (Accessed 25 January 2023).

17. Tretyak, A.M., Tretyak, V.M., Trofymenko, P.I., Pryadka, T.M., Trofymenko, N.V. (2021), "Sustainable (balanced) land use: conceptual basis and methodology of institutionalization", *Ahrosvit*, vol. 24, pp. 11—22.

18. Gonzalez-Roglich, M., Zvoleff, A., Liniger, H., Fleiner, R., Harari, N. and Garcia, C. (2019) "Synergizing global tools to monitor progress towards land degradation neutrality: Trends. Earth and the World Overview of Conservation Approaches and Technologies sustainable land management database", *Environmental Science & Policy*, vol. 93, pp. 34—42.

19. Sanz, M.J, de Vente, J. and Chotte, J.-L. (2017), "Sustainable Land Management contribution to successful land-based climate change adaptation and mitigation", A Report of the Science-Policy Interface. United Nations Convention to Combat Desertification (UNCCD), Bonn, available at: https://www.unccd.int/sites/default/files/documents/2017-09/UNCCD_Report_SLM_web_v2.pdf (Accessed 25 January 2023).

20. Ruiz, I, Almagro, M, Garcia de Jalon, S, Sola, M.D.M and Sanz, M. (2020), "Assessment of sustainable land management practices in Mediterranean rural regions", *Journal of Environmental Management*, vol. 93.

21. Fritz-Vietta, N.V.M., Tahirindrazza, H. and Stoll-Kleemann, S. (2017), "Local people's knowledge with regard to land use activities in southwest Madagascar. Conceptual insights for sustainable land management", *Journal of Environmental Management*, vol. 199, pp. 126—138.

22. ELD Initiative (2019), "Land degradation in comparison with sustainable land use", ELD Campus, available at: https://www.eld-initiative.org/fileadmin/user_upload/Modul_02_russisch_200113_Corr02.pdf (Accessed 25 January 2023).

Стаття надійшла до редакції 01.02.2023 р.

УДК 336.221

С. М. Халатур,

д. е. н., завідувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування
Дніпровський державний аграрно-економічний університет, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8331-3341>

О. М. Грабчук,

д. е. н., професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування,
Дніпровський державний аграрно-економічний університет, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8711-864X>

О. М. Карамушка,

к. е. н., в.о. завідувача кафедри інформаційних систем і технологій,
Дніпровський державний аграрно-економічний університет, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9369-7972>

Т. О. Бондар,

магістр з фінансів, банківської справи та страхування,

Дніпровський державний аграрно-економічний університет, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6556-5673>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.18

РОЗВИТОК ОПОДАТКУВАННЯ ФІНАНСОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ УКРАЇНИ

S. Khalatur,

Doctor of Economic Sciences, Head of the Department of Finance, Banking and Insurance,
Dnipro State Agrarian and Economic University, Ukraine

O. Hrabchuk,

Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Finance, Banking and Insurance,
Dnipro State Agrarian and Economic University, Ukraine

O. Karamushka,

PhD in Economics, Acting Head of the Department of Information Systems and Technologies,
Dnipro State Agrarian and Economic University, Ukraine

T. Bondar,

Master of Science in Finance, Banking and Insurance, Dnipro State Agrarian and Economic University, Ukraine

DEVELOPMENT OF TAXATION OF FINANCIAL RESULTS OF COMMERCIAL BANKS IN UKRAINE

Мета. Метою статті є визначити актуальну спрямованість подальшого розвитку оподаткування фінансових результатів комерційних банків України.

Методика дослідження. При написанні статті було використано загальні та спеціальні методи досліджень, такі як методи аналізу (при дослідженні динаміки фінансових результатів комерційних банків України та розрахунку податкового навантаження на доходи і витрати банків), кореляційно-регресійного аналізу (при визначенні лагів впливу податкового навантаження на темпи росту доходів і витрат комерційних банків України), економетричного моделювання (при формалізації залежностей темпів росту витрат банків від податкового навантаження на доходи і витрати) дисперсійного аналізу (при підтвердженні адекватності формалізованих залежностей) та абстрагування (при визначенні спрямованості розвитку оподаткування фінансових результатів комерційних банків) на основі системного підходу.

У результаті проведених досліджень визначено, що податкове навантаження на доходи і витрати банків впливає на темпи росту витрат із лагом у два роки. Існує також зворотній вплив темпів росту витрат банків на рівень податкового навантаження із лагом у один рік. Формалізація прямої залежності темпів росту витрат комерційних банків від податкового навантаження на доходи і витрати з високим рівнем достовірності підтвердила її поліноміальний характер. Це дало змогу визначити граничний рівень податкового навантаження на доходи і витрати комерційних банків України, за якого забезпечується зростання їх фінансових результатів. Підтверджено, що навіть при сучасному низькому рівні податкового навантаження на доходи і витрати комерційних банків України він є вищим від отриманого граничного значення.

Відповідно визначено, що на сучасному етапі розвитку банківської системи України з урахуванням існуючих ризиків та загроз є недоцільним реформування оподаткування фінансових результатів комерційних банків у контексті концепції специфічності їх оподаткування. Більш доцільним є дотримання концепції рівності оподаткування комерційних банків та інших економічних агентів.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у розвитку науково-практичних засад оподаткування фінансових результатів комерційних банків за рахунок визначення граничного рівня податкового навантаження на доходи і витрати банків. Практична значущість результатів дослідження полягає у обґрунтуванні спрямованості розвитку оподаткування фінансових результатів комерційних банків України.

Purpose. The purpose of the article is to determine the current direction of further development of the taxation of the financial results of commercial banks in Ukraine.

Research methodology. During writing the article, general and special research methods, such as methods of analysis (when studying the dynamics of the financial results of commercial banks in Ukraine and calculating the tax burden on income and expenses of banks), correlation and regression analysis (when determining the lags of the impact of the tax burden on the growth rate of income and expenses of Ukrainian commercial banks), econometric modeling (when formalizing the dependences of the growth rates of bank expenses on the tax burden on income and expenses), analysis of variance (when confirming the adequacy of formalized dependencies) and abstraction (when determining the direction of development of taxation of the financial results of commercial banks) based on a systematic approach were used.

As a result of the research, it was determined that the tax burden on the income and expenses of banks affects the growth rate of expenses with a two-year lag. There is also an inverse effect of the growth rate of bank spending on the level of the tax burden with a one-year lag. Formalization of the direct dependence of the growth rates of commercial banks' expenses on the tax burden on income and expenses with a high level of reliability confirmed its polynomial nature. This made it possible to determine the maximum level of the tax burden on income and expenses of Ukrainian commercial banks, which ensures the growth of their financial results. It has been confirmed that even with the current low level of tax burden on income and expenses of Ukrainian commercial banks, it is higher than the obtained limit value.

Accordingly, it was determined that at the present stage of development of the banking system of Ukraine, taking into account the existing risks and threats, it is inappropriate to reform the taxation of the financial results of commercial banks in the context of the concept of the specificity of their taxation. It is more expedient to observe the concept of equal taxation of commercial banks and other economic agents.

The scientific novelty of the research results lies in the development of scientific and practical foundations for taxing the financial results of commercial banks by determining the maximum level of tax burden on their income and expenses. The practical significance of the results of the study is to substantiate the direction of development of the taxation of the financial results of commercial banks in Ukraine.

Ключові слова: фінансові результати комерційних банків, доходи банків, витрати банків, податкове навантаження, концепція специфічності оподаткування, концепція рівності оподаткування.

Key words: financial results of commercial banks, income of banks, expenses of banks, tax burden, concept of specificity of taxation, concept of equality of taxation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Комерційні банки є одним із найбільш значущих агентів у національній економіці. Вони забезпечують перерозподіл тимчасово вільних фінансових ресурсів у просторі і часі, їх акумуляцію та своєчасне повернення до власника, стимулюючи тим самим розширене відтворення. Водночас їх функціонування підлягає особливостям економічного середовища, в якому вони перебувають, його інституційному забезпеченню. Ефективність роботи комерційних банків напряму залежить від тренду розвитку національної економіки та фінансового механізму, визначеного державою.

Наразі банківська система України працює в дегресивному економічному середовищі, з низхідними трендами розвитку, залежить від системних ризиків та загроз. Комерційні банки України зараз можуть акумулювати набагато менший обсяг фінансових ресурсів, ніж раніше. В таких умовах оподаткування фінансових результатів комерційних банків спричинює дуже вагомий вплив

на ефективність їх функціонування, що визначає актуальність даного дослідження та його мету.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Оподаткування фінансових результатів комерційних банків є досить вузьким питанням наукових досліджень, публікації з якого не досить розповсюджені. Однак його висока актуальність та існування у світі активної практичної дискусії щодо організації та принципів оподаткування фінансово-кредитних установ обумовлюють виникнення цікавих та неоднозначних наукових робіт. Основним предметом цієї дискусії є існування двох концепцій оподаткування комерційних банків:

— концепція рівності комерційних банків та інших економічних агентів при застосуванні до них механізмів оподаткування;

— концепція специфічності банківської діяльності та, відповідно, специфічності її оподаткування.

Зазначеному питанню присвятили свої праці Н. Агарвал, У. Альбертацці, А. Є. Буряченко, Ф. Валенсія, Л. Гамбакорта, Г. Готліб, А. Іванова, Г. Імправідо, Р. Камінал, Д. Б. Клименко, О. Комолов, А. Лівен, А. Мулліно, Н. В. Петровська, Я. Г. Підсосонна, Г. Г. Старостенко, С. Чаудрі, А. Я. Шевченко та ін. Зокрема висвітлюються можливості застосування механізмів оподаткування щодо регулювання активності банків у різних сферах чи галузях економіки, посилення їх фінансової стійкості, вибору певних типів активних операцій і т. д. Існує і протилежна точка зору, яка ґрунтується на тому, що ефективне функціонування банків можливе за умови їх рівності з іншими суб'єктами господарювання у податковій сфері. У будь-якому випадку оподаткування спричинює вагомий вплив на результати функціонування комерційних банків, отже, визначення спрямованості його розвитку стосовно фінансових результатів комерційних банків є актуальним завданням наукових досліджень.

МЕТА СТАТТІ

Виходячи з актуальності дослідження оподаткування фінансових результатів комерційних банків, метою стало визначити актуальну спрямованість його подальшого розвитку. Об'єктом дослідження є науково-практичні заходи управління фінансовими результатами комерційного банку. Предметом дослідження є специфічні особливості впливу оподаткування фінансових результатів комерційних банків на тенденції їх формування. Методологічне підґрунтя дослідження представлене методами аналізу (при дослідженні динаміки фінансових результатів комерційних банків України та розрахунку податкового навантаження на доходи і витрати банків), кореляційно-регресійного аналізу (при визначенні латів впливу податкового навантаження на темпи росту доходів і витрат комерційних банків України), економетричного моделювання (при формалізації залежностей темпів росту витрат банків від податкового навантаження на доходи і витрати) дисперсійного аналізу (при підтвердженні адекватності формалізованих залежностей) та абстрагування (при визначенні спрямованості розвитку оподаткування фінансових результатів комерційних банків) — на основі системного підходу.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Існування у світі дискусії щодо підходів щодо оподаткування фінансових результатів банківських установ обумовлено різною прак-

тикою такого оподаткування, що у великій мірі склалась історично. Навіть ставка податку на прибуток, який застосовується до фінансових результатів діяльності банків у всіх країнах світу є різною [4, с. 190]. Так, у США ставка податку на прибуток складає від 15 % до 35 %, у Німеччині — 33 %, у Франції — 33,3 %. Тоді як в Україні ставка податку на прибуток, як для банків, так і для інших суб'єктів господарювання складає 18 % і є сталою, незалежно від рівня прибутку. Також в Україні порівняно низькою є ставка податку на нерухоме майно (1 %), тоді як в США вона дорівнює 1,4 %, у Франції та Великобританії — 1,5 %. Досить часто застосовуються диференційовані ставки податку на прибуток від різних видів операцій. Наприклад, у Великобританії дохід банків від дивідендів оподатковується за ставкою від 10 % до 42,5 % в залежності від рівня такого доходу, доходи з накопичувальних банківських вкладів — за ставкою від 20 % до 42,5 %, інші доходи — за ставкою від 20 % до 45 %. На перший погляд може видатись, що оподаткування банківської діяльності в Україні є недостатнім, зважаючи на високу ефективність цієї діяльності. Однак насправді фінансові результати комерційних банків в Україні протягом тривалого періоду часу є нестабільними і часто збитковими. Сумарно капітал банків України є меншим за їх статутний капітал саме зважаючи на накопичені на балансі збитки та незважаючи на сформовані резерви та накопичені курсові різниці. Відповідно, надлишкове оподаткування прибутків банків може призвести до значного погіршення їх фінансових результатів та втрати стабільності функціонування.

На банки, як і на інші суб'єкти господарювання, сплата податків спричинює значний вплив у сенсі їх подальшого розвитку. Обсяг сплачуваних податків визначає чисті фінансові результати діяльності банків, обсяг їх вільних фінансових ресурсів, можливості із резервування коштів тощо. При цьому позиціонування банків у податкових відносинах є комплексним. Банки виступають не тільки як суб'єкт господарської діяльності, який виконує специфічні операції, але є також і податковим агентом. З одного боку банки сплачують переважну більшість податків, як і інші підприємства, що прямо впливає на їх фінансові результати. З іншого — сплачують податок на доходи фізичних осіб, єдиний соціальний внесок та військовий збір, що впливає на їх фінансові результати непрямо чиним [6].

Вплив податків на чисті фінансові результати банків реалізується не миттєво, а через

певний проміжок часу, який прийнято називати лагом. За даними Національного банку України про доходи і витрати банків України за період 2009—2022 рр. [3], було розраховано наступні показники: податкове навантаження із податку на прибуток у доходах банків (X_1), частка з податку на прибуток у витратах банків (X_2), темпи росту доходів банків (Y_1), темпи росту витрат банків (Y_2). Після чого проведено кореляційно-регресійний аналіз взаємозв'язків між зазначеними показниками із врахуванням можливого часового зміщення. Результати кореляційно-регресійного аналізу наведено на рисунку 1.

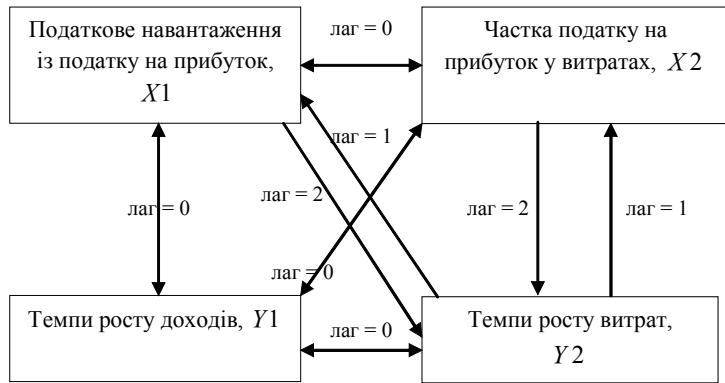

Рис. 1. Мережа кореляційних зв'язків між рівнем податкового навантаження з податку на прибуток та темпами росту доходів і витрат банків

Джерело: за результатами розрахунків авторів.

Встановлено, що для потенційних залежностей $X_{2,i}(X_{1,i})$, $X_{1,i}(X_{2,i})$, $Y_{1,i}(Y_{2,i})$, $Y_{2,i}(Y_{1,i})$, $Y_{1,i}(X_{2,i})$, $Y_{1,i}(X_{1,i})$ найвищий рівень кореляції існує за нульового лагу. Це означає, що при існуванні співзалежності динамік, причинно-наслідковий зв'язок відсутній. Для залежностей $Y_{2,i}(X_{2,i-2})$, $Y_{2,i}(X_{1,i-2})$, $X_{2,i}(Y_{2,i-1})$, $X_{1,i}(Y_{2,i-1})$ високий рівень кореляції виникає за ненульового лагу, що дало підстави висунути гіпотезу про існування залежності темпів росту витрат банків від податкового навантаження (із лагом у два роки) і зворотного впливу темпів росту витрат банків на рівень податкового навантаження. Повний цикл взаємного впливу частки податку на прибуток у витратах банків на темпи росту витрат та податкового навантаження на темпи росту витрат складає три роки.

Дослідження функції $Y_{2,i}(X_{2,i-2})$ дало їй вид як поліноміальної другого порядку:

$$Y_{2,i}(X_{2,i-2}) = -1390,9 \cdot X_{2,i-2}^2 + 41,025 \cdot X_{2,i-2} + 1,076$$

Оцінку достовірності наближення здійснено за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу. За його результатами $F_{\text{факт}} = 2,25 \cdot 10^{-7}$ при $F_{\text{крит}} = 4,35$, імовірність наближення складає $P = 0,999$.

Для банків є доцільним, коли витрати не зростають, тому було обрано обмеження $Y_{2,i}(X_{2,i-2}) \leq 1$, або $-1390,9 \cdot X_{2,i-2}^2 + 41,025 \cdot X_{2,i-2} + 1,076 \leq 1$.

Визначено, що частка витрат з податку на прибуток у складі витрат банків повинна коливатись у межах $-0,00175 \leq X_{2,i-2} \leq 0,001749$. В таких межах частка витрат з податку на прибуток у складі витрат банків була у 2015—2016 роках.

Функція $Y_{2,i}(X_{1,i-2})$ також набула виду поліноміальної другого порядку

$$Y_{2,i}(X_{1,i-2}) = -1639,8 \cdot X_{1,i-2}^2 + 38333 \cdot X_{1,i-2} + 1,1388$$

За результатами однофакторного дисперсійного аналізу $F_{\text{факт}} = 0,005989$ при $F_{\text{крит}} = 4,35$, імовірність наближення склала $P = 0,9390$.

Обмеження було таким самим, як у першому випадку $Y_{2,i}(X_{1,i-2}) \leq 1$, або

$$-1639,8 \cdot X_{1,i-2}^2 + 38333 \cdot X_{1,i-2} + 1,1388 \leq 1.$$

За результатами дослідження податкове навантаження з податку на прибуток у складі доходів банків повинно коливатись у межах $-0,00319 \leq X_{1,i-2} \leq 0,003187$. В таких межах податкове навантаження з податку на прибуток було у 2015—2016 роках.

Відповідно темпи росту витрат через два роки 2016/2017 та 2017/2018 були від'ємними і склали 0,58 та 0,89. Таке падіння витрат також дало змогу подолати значну збитковість активів і капіталу банків у 2015—2016 рр. Сучасна частка податку на прибуток у витратах банків України та податкове навантаження на дохід є значно вищими за отримані в результаті моделювання граничні межі. Необхідність зменшення податкового навантаження на доходи і прибуток банків констатується також у працях [1, 9].

Існує ціла низка пропозицій щодо удосконалення оподаткування фінансово-кредитних установ. У контексті участі банків у податкових правовідносинах як податкового агента пропонується—спростити процедуру списання податкових зобов'язань безпосередньо з банківських рахунків [5, с. 77]. Така процедура існує у Франції та має назву "списання по Мандату". У контексті участі банку у податкових правовідносинах як платника податків існує позиція, відповідно до якої механізм оподаткування фінансових результатів банків повинен бути спрямований не стільки наповнення державного бюджету і відповідати концепції

рівності банків з іншими суб'єктами господарювання, скільки на стимулювання формування банками додаткових резервів та запобігання занадто ризиковим операціям. А. Є. Буряченко, наприклад, до таких трансформацій оподаткування банківських установ відносить [2, с. 113]:

— зробити різними податкові ставки на прибуток банків від різних операцій. Збільшити ставку податку на прибуток від спекулятивних операцій і зменшити її на прибуток від кредитування реального сектору економіки;

— за окремими видами активів оподатковувати не чисті активи, а валові, що запобігало б не виправданій податковій оптимізації і навмисному зменшенню податкової бази;

— поновити оподаткування операцій суми дооцінки іноземної валюти (курсових різниць) придбаної для купівлі і продажу;

— впровадити рекомендовані МВФ податки на фінансову діяльність (FAT), фінансових трансакційних податків (FTT), внесків у фінансову стабільність (FSC) [14].

Всі ці пропозиції означають не тільки підвищення податкового навантаження на фінансові результати банків, а й докорінну трансформацію всієї податкової системи України. Зокрема буде винесено за дужки дотримання принципу рівності у податковій системі України. Слід зважати й на те, що у разі посилення податкового навантаження, отримаємо суттєве зростання темпів витрат, що впливає із наведених вище результатів моделювання. Однак, основним завданням реформування механізму оподаткування фінансових результатів банків є посилення його стимулюючої функції [6]. Оскільки у період трансформації податкового законодавства, як правило, обсяг фіскальних надходжень зменшується, то зростання фінансових ресурсів держави на початку періоду реформування відповідно до рекомендацій МВФ не буде значним. Фінансова стійкість банків при цьому значно зменшиться, оскільки зменшаться фінансові результати їх діяльності та продовжиться накопичення збитку на балансі банків. Таким чином, на нинішньому етапі розвитку банківської системи України впровадження концепції специфічності оподаткування банківської діяльності не є доцільним. Основним завданням розвитку механізму оподаткування фінансових результатів банків має стати більш визначене розмежування ролі банку у податкових відносинах як податкового агента та як платника податків і збереження або зниження рівня податкового навантаження. Одночасно необхідним є визначення оптимального рівня оподаткування активних

операцій банків у різних сферах господарської діяльності, щоб за умови подолання системних ризиків та загроз, мати визначеність стосовно спрямованості податкового стимулювання банківських операцій.

ВИСНОВКИ

Таким чином, результати дослідження особливостей оподаткування фінансових результатів комерційних банків в Україні дали змогу встановити, що на закономірності їх виникнення впливає частка витрат на сплату податку на прибуток у загальній сумі витрат та податкове навантаження на доходи банків із лагом у 2 роки. Встановлено, що функціональна залежність темпів росту витрат банків від податкового навантаження чи частки витрат на сплату податку на прибуток у загальній сумі витрат банків є поліноміальною. Це дало змогу визначити оптимальну величину податкового навантаження на доходи та частки витрат на сплату податків у витратах банку та констатувати, що існуюче податкове навантаження на фінансові результати банків в Україні є надмірним. Відтак, недоцільним є реформування оподаткування фінансових результатів банків України у напрямі реалізації концепції специфічності оподаткування банківської діяльності. В умовах існування системних ризиків та загроз оподаткування фінансових результатів банків повинно відповідати концепції рівності та бути більш спрямованим на реалізацію стимулюючої функції.

Література:

1. Боринських В. Д., Кміть В. М. Особливості оподаткування прибутку комерційних банків України. Економічний аналіз. 2015. № 1. Том 19. С. 123—129.
2. Буряченко А. Є. Особливості оподаткування банківської діяльності в Україні. Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Економіка": науковий журнал. Острог, 2018. № 11(39). С. 109—114.
3. Доходи і витрати банків України. Наглядова статистика. Статистика. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist>.
4. Клименко Д. Б., Підсосонна Я. Г. Особливості оподаткування банківських установ у зарубіжних країнах. Інфраструктура ринку. 2018. Вип. 22. С. 188—195.
5. Малкіна Я. Д. Аналіз податкового навантаження банків України та напрямів його оптимізації. Агросвіт. 2020. № 24. С. 72—78.
6. Старостенко Г. Г., Сурженко А. В. Податкове регулювання банків в умовах становлен-

ня інформаційного суспільства. Ефективна економіка. 2013. Вип. 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2449>.

7. Халатур С.М. Особливості механізму функціонування інвестиційного ринку в Україні. Вісник Полтавської державної аграрної академії. 2013. № 4. С. 121—124.

8. Шевченко Л. Я., Куліш А. В. Оподаткування банківської діяльності в Україні та основні напрями його вдосконалення.— Економіка та суспільство. 2020. Вип. 22. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2020-22-77>.

9. Чепелюк Г. М. Аналіз податкового навантаження комерційних банків в Україні. Ефективна економіка. 2020. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8461>.

10. Khalatur S., Zhylenko K., Masiuk Y., Velychko L., Kravchenko M. (2018). Assessment of bank lending diversification in the national economy of Ukraine. Banks and banks systems, 13 (3), 141—150.

11. Khalatur S., Velychko L., Pavlenko O., Karamushka O. Huba M. (2021). A model for analyzing the financial stability of banks in the VUCA-world conditions. Banks and Bank Systems, 16 (1), 182—194. URL: [http://dx.doi.org/10.21511/bbs.16\(1\).2021.16](http://dx.doi.org/10.21511/bbs.16(1).2021.16).

12. Khalatur S., Masiuk Y., Kachula S., Brovko L., Karamushka O., Shramko I. (2021). Entrepreneurship development management in the context of economic security, Entrepreneurship and Sustainability Issues, 9 (1): 558—573. URL: [https://doi.org/10.9770/jesi.2021.9.1\(35\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2021.9.1(35)).

13. Khalatur, S., Pavlova, H., Vasilieva, L., Karamushka, D., Danilevica, A. (2022). Innovation management as basis of digitalization trends and security of financial sector. Entrepreneurship and Sustainability Issues, 9 (4), 56—76. URL: [http://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4\(3\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4(3)).

14. Special taxes in the financial sector (2017). KPMG. URL: ssets.kpmg/content/dam/kpmg/fi/pdf/2017/11/Bank%20levies_Nordic%20comparison.pdf.

References:

1. Borynskykh, V. D. and Kmit, V. M. (2015), "Features of taxation of profits of commercial banks of Ukraine", Economic analysis, Vol. 1, no. 19, Pp. 123—129.

2. Buriachenko, A. Ye. (2018), "Features of taxation of banking activities in Ukraine", Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriya "Ekonomika": naukovyi zhurnal, Vol. 11 (39), Pp. 109—114.

3. National Bank of Ukraine (2022), "Income and expenses of Ukrainian banks. Observational statistics. Statistics", available at: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist> (Accessed 25 Dec 2022).

gov.ua/ua/statistic/supervision-statist (Accessed 25 Dec 2022).

4. Klymenko, D. B. and Pidsosonna, Ya. H. (2018), "Features of taxation of banking institutions in foreign countries", Market infrastructure, Vol. 22, Pp. 188—195.

5. Malkina, Ya. D. (2020), "Analysis of the tax burden of Ukrainian banks and directions of its optimization", Agrosvit, Vol. 24, Pp. 72—78.

6. Starostenko, H. H. and Surzhenko, A. V. (2013), "Tax regulation of banks in the conditions of the formation of the information society", Efektyvna ekonomika, Vol. 11, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2449> (Accessed 25 Dec 2022).

7. Khalatur, S. (2013), "Features of the functioning mechanism of the investment market in Ukraine", Visnyk of Poltava State agrarian academy, vol. 4, pp. 121—124.

8. Shevchenko, L. Ya. and Kulish, A. V. (2020), "Taxation of banking activity in Ukraine and the main directions of its improvement", Economy and society, Vol. 22. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2020-22-77>.

9. Chepeliuk, H. M. (2020), "Analysis of the tax burden of commercial banks in Ukraine", Efektyvna ekonomika, Vol. 12, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8461> (Accessed 25 Dec 2022).

10. Khalatur, S., Zhylenko, K., Masiuk, Y., Velychko, L., Kravchenko, M. (2018), "Assessment of bank lending diversification in the national economy of Ukraine", Banks and banks systems, vol. 13 (3), pp. 141—150.

11. Khalatur, S., Velychko, L., Pavlenko, O., Karamushka, O. Huba, M. (2021), "A model for analyzing the financial stability of banks in the VUCA-world conditions", Banks and Bank Systems, vol. 16 (1), pp. 182—194. [http://dx.doi.org/10.21511/bbs.16\(1\).2021.16](http://dx.doi.org/10.21511/bbs.16(1).2021.16).

12. Khalatur, S. Masiuk, Y. Kachula, S. Brovko, L. Karamushka, O. Shramko, I. (2021), "Entrepreneurship development management in the context of economic security", Entrepreneurship and Sustainability, Issues, 9 (1), pp. 558—573. [https://doi.org/10.9770/jesi.2021.9.1\(35\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2021.9.1(35)).

13. Khalatur, S., Pavlova, H., Vasilieva, L., Karamushka, D., Danilevica, A. (2022), "Innovation management as basis of digitalization trends and security of financial sector", Entrepreneurship and Sustainability, Issues, 9 (4), pp. 56—76. [http://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4\(3\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2022.9.4(3)).

14. KPMG (2017), "Special taxes in the financial sector", available at: ssets.kpmg/content/dam/kpmg/fi/pdf/2017/11/Bank%20levies_Nordic%20comparison.pdf (Accessed 25 Dec 2022).

Стаття надійшла до редакції 18.01.2023 р.

УДК 331.1:631.11:338.43

А. Д. Чикуркова,

д. е. н., професор, завідувач кафедри менеджменту, публічного управління та адміністрування, Заклад вищої освіти "Подільський державний університет"
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8867-4357>

Д. Г. Фурман,

к. е. н., виконуюча обов'язки директора, Відокремлений структурний підрозділ "Кам'янець-Подільський фаховий коледж харчової промисловості Національного університету харчових технологій"
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7305-5833>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.24

ОЦІНКА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ЧИННИКІВ І ТЕНДЕНЦІЙ ФОРМУВАННЯ ПЕРСОНАЛУ ПІДПРИЄМСТВ

A. Chykurkova,

Doctor of Economic Sciences, Professor,
Head of the Department of Management and Public Administration,
Higher Educational Institution "Podillia State University"

D. Furman,

PhD in Economics, Acting Director, Separate Structural Subdivision "Kamyanyets-Podilsky
Professional College of Food Industry of the National University of Food Technologies"

ASSESSMENT OF SOCIO-DEMOGRAPHIC PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF ENTERPRISE PERSONNEL

Мета. Метою статті є узагальнення та удосконалення теоретико-методичних і практичних підходів до оцінки тенденцій і соціально-демографічних чинників формування персоналу підприємств.

Методика дослідження: При написанні статті було використано сукупність загальнонаукових та специфічних методів економічних досліджень, зокрема, методи теоретичних узагальнень: аналіз, абстрактно-логічний метод (при обґрунтуванні проблематики процесів відтворення трудових ресурсів, забезпеченості підприємств персоналом), економіко-статистичні методи (при оцінці сучасного стану соціально-демографічних процесів, тенденцій зайнятості населення в розрізі різних сфер економічної діяльності і областей); методи порівняння та наукового синтезу (при обґрунтуванні та систематизації стратегічних пріоритетів розвитку сільського господарства і персоналу підприємств); методи табличного відображення одержаних результатів досліджень.

Результати дослідження. У результаті проведених досліджень визначено, що важливим елементом продуктивних сил є люди, їх майстерність, освіта, підготовка, мотивація діяльності. Конкурентоспроможність підприємства, рівень добробуту його працівників залежить від якості персоналу, який змінюється під впливом процесів виробництва, технології, організації виробництва і праці, а також демографічних процесів, правових та моральних норм, особливостей ринку праці тощо. Аналіз кількісних і якісних характеристик трудового потенціалу села дозволив оцінити зміни, що відбуваються на ринку праці, і ефективніше управляти ними. Разом з тим, повномасштабні воєнні дії, що відбуваються на території України, призводять до фізичних руйнувань цивільної та економічної інфраструктури, втрати контролю чи згорання виробництва економічних суб'єктів на тимчасово окупованих територіях або територіях, де відбуваються активні бойові дії, порушення логістичних і виробничих зв'язків. Через повномасштабну війну ринок праці України і Хмельниччини зазнав істотних змін. Отже, з урахуванням визначених соціально-демографічних чинників формування персоналу підприємств в Україні на тлі військових подій і старіння населення, а також відтоку молодих кадрів з села зусилля у сфері стійкого функціонування сільськогосподарських підприємств повинні спрямовуватися на вирішення таких завдань, як створення мотивації персоналу для управління ресурсним потенціалом сільськогосподарських підприємств; удосконалення організаційних структур управління через упровадження інноваційних ефективних систем управління з використанням реф-

лексивного підходу до управління, розвиток соціокультурного забезпечення працівників села, що підвищить привабливість працевлаштування на сільськогосподарських підприємствах області висококваліфікованих працівників.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у окресленні основних тенденцій і соціально-демографічних чинників формування персоналу підприємств з метою обґрунтування перспективних напрямів забезпечення зайнятості населення та підвищення ефективності використання персоналу підприємств.

Практична значущість результатів дослідження. Виявлені в результаті проведених досліджень тенденції, пріоритети і ціннісні орієнтири є визначальними для подальшого вирішення завдання забезпечення зайнятості населення, формування та підвищення ефективності використання персоналу підприємств на тлі військових подій і старіння населення, а також відтоку молодих кадрів з села.

Goal. The purpose of the article is to generalize and improve theoretical and methodological and practical approaches to assessing trends and socio-demographic factors of formation of enterprise personnel.

Research methodology: A set of general and specific methods of economic research have been used when writing the article, in particular, methods of theoretical generalizations: analysis, abstract-logical method (in substantiating the problems of processes demographic processes, trends of employment in the context of different spheres of economic activity and regions); methods of comparison and scientific synthesis (in substantiation and systematization of strategic priorities of agricultural development and enterprise personnel); Methods of tabular display of the obtained research results.

Results of the research. As a result of the research, it is determined that an important element of productive forces is people, their skill, education, preparation, motivation of activity. The competitiveness of the enterprise, the level of welfare of its employees depends on the quality of personnel, which changes under the influence of production processes, technology, organization of production and labor, as well as demographic processes, legal and moral standards, features of the labor market, etc. Analysis of quantitative and qualitative characteristics of the labor potential of the village allowed to evaluate the changes that occur in the labor market and to manage them more effectively. However, full-scale hostilities occurring in the territory of Ukraine lead to physical destruction of civil and economic infrastructure, loss of control or curtailment of production of economic entities in temporarily occupied territories or territories where active fighting, violations of logistics and production 'Due to the full-scale war, the labor market of Ukraine and Khmelnytsky region has undergone significant changes. Therefore, taking into account the identified socio-demographic factors of enterprise personnel formation in Ukraine against the background of military events and aging of the population, as well as the outflow of young personnel from the village efforts in the field of sustainable functioning potential of agricultural enterprises; Improvement of organizational management structures through the introduction of innovative effective management systems using a reflexive approach to management, development of socio-cultural support of village employees, which will increase the attractiveness of employment in agricultural enterprises of highly qualified workers in agricultural enterprises.

The scientific novelty of the research results is tendencies, priorities and value orientations identified as a result of the research are determined to further solve the task of ensuring employment, the formation and improvement of the efficiency of use of enterprise personnel against the background of military events and aging of the population, as well as the outflow of young personnel from the village.

Ключові слова: трудові ресурси, персонал, населення, демографічна ситуація, зайнятість, ринок праці, управління.

Key words: labor resources, staff, population, demographic situation, employment, labor market, management.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Важливим елементом продуктивних сил є люди, їх майстерність, освіта, підготовка, мотивація діяльності. Конкурентоспроможність підприємства, рівень добробуту його працівників залежить від якості персоналу, який змінюється під впливом процесів виробництва, технології, організації виробництва і праці, а також демографічних процесів, правових та моральних норм, особливостей ринку праці тощо. Персонал — об'єкт постійної турботи з боку керівництва підприємства і значення його постійно зростає. Інвестиційний характер виробництва, його висока наукомісткість, пріоритетність питань якості продукції змінили вимоги до працівника,

підвищили значущість творчого ставлення до праці і високого професіоналізму. Це зумовило істотні зміни у принципах, методах та соціально-економічних питаннях управління персоналом на підприємстві. Сьогодні важливе значення надають удосконаленню процесів зайнятості персоналу та підвищенню ефективності його використання. Узагальнення та оцінка тенденцій і соціально-демографічних чинників в контексті забезпечення розвитку теоретико-методичних і практичних засад зайнятості персоналу та підвищення ефективності його використання як важливого напрямку конкурентоспроможного організаційного розвитку є вкрай важливою проблемою.

**АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ
І ПУБЛІКАЦІЙ**

Теоретико-методичні і наукові положення зайнятості персоналу підприємств та підвищення ефективності його використання в контексті забезпечення організаційного розвитку закладені в роботах таких науковців, як І. Белко, К. Бояринова, С. Воскобійник, М. Вельбой, В. Дергачева, Н. Лук'яновець, І. Маркіна, Н. Сімченко, О. Покатаєва, А. Семенова, А. Пронько, А. Чиркова та інших.

Разом з тим, враховуючи вагомий внесок провідних вітчизняних науковців у розв'язанні проблем формування персоналу підприємств та підвищення ефективності його використання, залишаються ще досі нерозкритими окремі питання. Зокрема, потребують подальших досліджень тенденції і соціально-демографічні чинники формування персоналу підприємств, зайнятості населення і ринку праці в контексті забезпечення підприємств трудовими ресурсами з огляду на військові події в Україні. Усе це зумовило актуальність обраної теми дослідження, його мету і завдання.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

В Україні розбудовується нова система управління. З метою створення ефективно працюючого механізму управління ключового значення набуває вибір стратегії подальшого розвитку управлінських інститутів, конкретних шляхів і засобів подолання недоліків. Вирішення цього завдання потребує розвиненої теоретичної бази для підготовки спеціалістів. Багато в чому удосконалення системи управління залежатиме від людей, які будуть здійснювати цей процес та керувати ним. Ідеться про підготовку фахівців-менеджерів та керівників, здатних на сучасному рівні здійснювати управління на підприємствах.

Враховуючи актуальність і потребу у подальшому розкритті теоретичних і практичних положень даної проблематики, можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в узагальненні та удосконаленні теоретико-методичних і практичних підходів до оцінки тенденцій і соціально-демографічних чинників формування персоналу підприємств.

**ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Кризовий стан сучасного ринку праці в Україні характеризується недостатнім рівнем реформування трудової сфери; посиленням дисбалансу між попитом і пропозицією робочої сили; великими масштабами недовикористан-

ня робочого часу зайнятого населення; низькою ефективністю праці та недостатнім рівнем її оплати. Щодо сільського ринку праці, то тут наявна ще додаткова низка негативних тенденцій, таких як сезонність сільськогосподарських робіт, а отже, й нестабільність і нерівномірність оплати праці, а також втрата навиків кваліфікованих кадрів через закриття або ліквідацію сільськогосподарських формувань. Як наслідок, відбувається перехід таких фахівців у неформальну сферу зайнятості або трудову міграцію в мегаполіси та за кордон у пошуках нових робочих місць [1, с. 86].

Підготовка компетентного персоналу, його раціональне просторове та структурне розміщення, результативна культура управління, і є запорукою досягнення успіху підприємства. Без кваліфікованих і мотивованих працівників не в змозі ефективно працювати системи маркетингу, логістики, продажу, фінансів тощо. Роль та місце персоналу особливо важливе у нинішніх умовах глобальної конкуренції, стрімкого науково-технічного прогресу, тоді коли продукти, технології, операційні методи та навіть організаційні структури швидко старіють, а знання та навички працівників стають вагомим джерелом постійного розвитку підприємств [2, с. 95].

Персонал є стратегічним ресурсом і запорукою успішного функціонування будь-якої організації, а отже, і головним фактором формування та забезпечення її конкурентоспроможності [3]. Результатом впровадження заходів із забезпечення ефективності управління персоналом сільськогосподарських підприємств є досягнення цілей діяльності підприємства, структурні зміни на ньому, підвищення рівня продуктивності праці управлінського персоналу та здобуття конкурентних переваг [4].

Побудова науково-практичних підходів до управління розвитком починається з формування головних цілей розвитку підприємства, які мають бути обґрунтованими й несуперечливими. У практиці господарюючих суб'єктів бачення майбутнього стану визначається з урахуванням динаміки кон'юнктури ринку сільськогосподарської продукції, тенденцій розвитку аграрної галузі, можливості зміни діючої моделі конкурентного профілю. Однак керівництво і найманий персонал можуть по-різному оцінювати ситуацію. І саме для того, щоб уникнути можливих проблем, має бути досягнуто загальне розуміння головної мети як керівництвом, так і персоналом сільськогосподарського підприємства [5, с. 350].

Таблиця 1. Чисельність постійного населення України
(на 1 січня, тис. осіб)

Показники	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	Відхилення 2021 р. до 2017 р.	2021 р. у до 2017 р.
Усього	42216,8	41983,6	41732,8	41418,7	40997,7	-1219,1	97,1
у тому числі							
чоловіки	19558,2	19455,3	19343,5	19195,4	19007,0	-551,2	97,2
жінки	22658,6	22528,3	22389,3	22223,3	21990,7	-667,9	97,1
Сільське населення	13084,6	12965,7	12832,2	12698,0	12542,9	-541,7	95,9
у тому числі							
чоловіки	6194,4	6148,0	6093,5	6037,1	5972,8	-221,6	96,4
жінки	6890,2	6817,7	6738,7	6660,9	6570,1	-320,1	95,4
Частка сільського населення, %	31,0	30,9	30,7	30,7	30,6	-0,4	98,7
у тому числі							
чоловіків	31,7	31,6	31,5	31,5	31,4	-0,3	99,1
жінок	30,4	30,3	30,1	30,0	29,9	-0,5	98,4
Населення у віці 16-59 років	25641,3	25293,7	24968,1	24618,9	24294,9	-1346,4	94,7
у тому числі							
чоловіки	12541,2	12391,8	12253,2	12100,6	11961,8	-579,4	95,4
жінки	13100,1	12901,9	12714,9	12518,3	12333,1	-767	94,1
Сільське населення у віці 16-59 років	7707,6	7605,9	7495,4	7386,7	7281,8	-425,8	94,5
у тому числі							
чоловіки	3905,4	3858,5	3807,4	3756,4	3707,3	-198,1	94,9
жінки	3802,2	3747,4	3688,0	3630,3	3574,5	-227,7	94,0
Частка сільського населення у віці 16-59 років, %	30,0	30,0	30,0	30,0	30,0	0	100,0
у тому числі							
чоловіків	31,1	31,1	31,1	31,0	31,0	-0,1	99,7
жінок	29,0	29,0	29,0	29,0	29,0	0	100,0

Джерело: складено авторами на основі [6, с. 19].

Трудові ресурси країни формуються і використовуються під впливом багатьох чинників. Аналіз кількісних і якісних характеристик трудового потенціалу села дозволяє оцінити зміни, що відбуваються на ринку праці, і ефективніше управляти ними.

Як показали дослідження, за 2017—2021 рр. чисельність сільського населення в Україні скоротилася на 541,7 тис. осіб, або на 4,1%, зокрема чоловіків на 221,6 тис. осіб, або на 3,6%; жінок на 320,1 тис. осіб, або на 4,6%. Частка сільського населення протягом цього періоду коливалася від 30,0 до 30,6 %. Кількість працездатного населення у сільській місцевості скоротилася на 425,8 тис. осіб, або на 5,5%, зокрема чоловіків на 198,1 тис. осіб, або на 5,1% та

жінок на 227,7 тис. осіб, або на 6,0%. Частка сільського населення працездатного віку протягом цього періоду становила 30,0 % (табл. 1).

Чисельність наявного населення в Україні, за оцінкою, на 1 січня 2023 р. становила 41,2 млн осіб. Загальне скорочення чисельності населення у 2022 р. склало 421,0 тис. осіб. При цьому природне скорочення становило 442,3 тис. осіб (на 118,9 тис. осіб більше, ніж у 2020 р.), міграційний приріст — 21,3 тис. осіб (на 12,0 тис. осіб більше). Природний рух населення у 2021 р. характеризувався суттєвим перевищенням кількості померлих над живонародженими: на 100 померлих — 38 живонароджених (табл. 2).

Відтік і деградація сільського населення призвели до його дефіциту, що позначається на відсутності якісних людських ресурсів, здатних забезпечити перехід до інформаційного типу економічного зростання в сільському господарстві. Господарства корпоративного сектору аграрної економіки з високим рівнем організації виробництва, що застосовують новітні агротехнології та техніку, відчувають нині дефіцит кваліфікованих кадрів, з одного боку, а з іншого — автоматизація та роботизація технологічних процесів скорочує пропозицію місць зайнятості. Отже, за таких умов сформувалася тенденція до зниження рівня народжуваності, а також збільшення міграції чоловічого працездатного населення із сільськогосподарської галузі в більш ефективні і високооплачувані галузі економіки, ніж сільське господарство [7, с. 65].

Упродовж 2017—2021 рр. спостерігається скорочення чисельності зайнятого населення в Україні на 546,4 тис. грн, або на 3,4%; чисельність зайнятого у сільському та рибному господарстві скоротилася на 168,0 тис. осіб, або на 5,9%. Зменшення чи-

Таблиця 2. Природний рух населення, тис. осіб

Показники	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	Відхилення 2021 р. до 2017 р.
Кількість живонароджених	364,0	335,9	308,8	293,4	272,0	-92
Кількість померлих	574,1	587,7	581,1	616,8	714,3	140,2
у т.ч. дітей у віці до 1 року, осіб	2786	23973	2189	1988	1971	-815
Природне скорочення населення	-210,1	-251,8	-272,3	-323,4	-442,3	*

Джерело: складено авторами на основі [6, с. 36].

сельності працюючих обумовлене зменшенням загальної кількості сільського населення України (на 541,7 тис. осіб) та, як наслідок, кількості працездатного населення сільських територій (на 218,5 тис. осіб). Це є негативним фактором та свідченням погіршення демографічного стану сільських територій, "старіння" сільського населення України та зниження рівня працездатного населення (табл. 3).

За даними Державної служби статистики України, кількість зайнятого населення в середньому за 2021 рік становила 15,6 млн осіб, зокрема 7,4 млн жінок та 8,2 млн чоловіків. Серед зайнятих громадян, 3,0 млн осіб, або 19% були зайняті у неформальному секторі економіки. Рівень зайнятості населення становив 55,7%. Серед чоловіків цей показник становив 61,5%, а серед жінок — 50,4%. За видами економічної діяльності, найбільше громадян було зайнято у сфері торгівлі (3,6 млн осіб), сільському господарстві (2,7 млн осіб), промисловості (2,3 млн осіб), освіті (1,2 млн осіб), на транспорті (1,0 млн осіб), охороні здоров'я (0,9 млн осіб). Кількість безробітного населення (за методологією МОП) у 2021 році становила 1,7 млн осіб, зокрема 842 тис. жінок та 870 тис. чоловіків. Рівень безробіття населення (за методологією МОП) становив 9,9% робочої сили, серед жінок — 10,2%, чоловіків — 9,6%. Серед молоді віком до 25 років рівень безробіття був майже удвічі більшим — 19,1%. В середньому по країнах Євросоюзу, у 2021 році рівень безробіття становив 7,0%, зокрема серед молоді у віці до 25 років — 16,6%. За даними обстежень щодо пошуку роботи безробітними, найчастіше вони зверталися за допомогою у працевлашту-

Таблиця 3. Зайнятість населення за видами економічної діяльності в Україні, тис. осіб

Показники	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	Відхилення 2021 р. до 2017 р.	2021 р. у до 2017 р.
Усього	16156,4	16360,9	16578,3	15915,3	15610,0	-546,4	96,6
Сільське, лісове та рибне господарство	2860,7	2937,6	3010,4	2721,2	2692,7	-168,0	94,1
Промисловість	2440,6	2426,0	2461,5	2358,6	2313,2	-127,4	94,8
у тому числі							
Переробна промисловість	1774,9	1786,3	1833,3	1737,2	1701,1	-73,8	95,8
Будівництво	644,3	665,3	699,0	664,4	690,8	46,5	107,2
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	3525,8	3654,7	3801,3	3648,7	3604,7	78,9	102,2
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	991,6	995,1	999,0	975,2	961,0	-30,6	96,9
Тимчасове розміщення й організація харчування	276,3	283,0	304,0	285,4	285,2	8,9	103,2
Інформація та телекомунікації	274,1	280,3	289,2	283,7	289,0	14,9	105,4
Фінансова та страхова діяльність	215,9	214,0	211,6	212,5	210,6	-5,3	97,5
Операції з нерухомим майном	252,3	259,4	259,7	251,2	248,2	-4,1	98,4
Професійна, наукова та технічна діяльність	415,8	437,9	421,6	418,2	422,2	6,4	101,5
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	297,9	304,3	317,9	304,6	317,9	20	106,7
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	979,7	939,3	870,51	901,91	873,9	-105,8	89,2
Освіта	1423,4	1416,5	1388,7	1394,9	1244,0	-179,4	87,4
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1013,6	995,4	974,2	935,4	913,4	-100,2	90,1
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	199,8	196,9	197,6	196,0	178,7	-21,1	89,4
Інші види економічної діяльності	344,6	355,2	372,1	363,4	364,5	19,9	105,8

Джерело: складено авторами на основі [6, с. 52].

ванні до Державної служби зайнятості (40% всіх безробітних) [8].

На думку фахівців Європейської Бізнес Асоціації, 2021 рік можна назвати періодом адаптації українського бізнесу до нових умов праці. Бізнес протягом року навчився працювати в умовах локдауну та гібридного формату, бути більш гнучким. Цей рік вчинив вплив і на компанії, і на працівників. Відбулися трансформації в ключових сферах. Динаміка вакансій показує, як відбувалася адаптація компаній до нових умов. На початку року роботодавці не відкривали нові робочі місця та майже не шукали новий персонал. Порівняно з аналогічним періодом 2020 року кількість вакансій значно знизилася. У січні 2021 року обсяг пропозицій роботи знизився майже на третину, в лютому бізнес почав потроху оговтуватися та

Таблиця 4. Кількість зайнятого населення в сільському, лісовому та рибному господарстві за областями України

Показники	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	Відхилення 2021 р. до 2017 р.	2021 р. у до 2017 р.
Україна	2860,7	2937,6	3010,4	2721,2	2692,7	-168	94,1
області							
Вінницька	203,7	215,0	225,6	200,5	198,8	-4,9	97,6
Волинська	68,0	74,3	81,2	70,3	74,7	6,7	109,9
Дніпропетровська	106,7	107,4	107,2	102,5	102,5	-4,2	96,1
Донецька	62,9	64,1	65,9	60,6	60,4	-2,5	96,0
Житомирська	74,8	77,0	76,9	67,6	66,4	-8,4	88,8
Закарпатська	126,0	130,8	133,6	127,1	133,2	7,2	105,7
Запорізька	117,8	120,8	129,3	118,2	114,3	-3,5	97,0
Івано-Франківська	162,1	168,0	169,5	154,3	151,1	-11	93,2
Київська	48,8	48,5	48,5	43,7	41,3	-7,5	84,6
Кіровоградська	106,0	109,0	114,4	98,7	98,0	-8	92,5
Луганська	38,0	39,6	40,3	36,5	36,1	-1,9	95,0
Львівська	191,5	194,8	191,8	176,0	175,3	-16,2	91,5
Миколаївська	137,1	142,5	145,4	133,9	129,0	-8,1	94,1
Одеська	158,6	163,2	165,2	148,9	148,5	-10,1	93,6
Полтавська	125,9	125,6	129,9	117,2	120,9	-5	96,0
Рівненська	80,9	85,9	88,4	78,4	78,0	-2,9	96,4
Сумська	113,6	116,8	118,9	105,5	100,6	-13	88,6
Тернопільська	118,4	128,4	137,1	124,1	124,6	6,2	105,2
Харківська	172,1	172,4	176,7	155,5	153,3	-18,8	89,1
Херсонська	135,1	136,4	137,9	126,2	125,9	-9,2	93,2
Хмельницька	144,2	146,7	150,1	134,7	129,7	-14,5	89,9
Черкаська	145,0	146,3	149,8	132,9	128,7	-16,3	88,8
Чернівецька	110,7	111,7	111,5	103,6	102,6	-8,1	92,7
Чернігівська	108,3	107,9	110,7	99,6	94,6	-13,7	87,3

Джерело: складено авторами на основі [11, с. 166; 12, с. 162].

повертатися до звичного режиму функціонування. З березня 2021 року можна побачити позитивну динаміку в прирості нових вакансій. Пошук персоналу активізувався та протягом року показав приріст більше ніж у два рази. Варто зауважити, що це означає не лише розвиток бізнесу та відкриття нових робочих місць, яких не було до цього періоду. Нових співробітників шукали й на заміну тим, хто звільнився. У період локдауну люди відчували, що робота може бути не лише в офісі. І певній частині працівників це сподобалося. Люди почали активніше шукати більш зручну для себе роботу. Першою причиною звільнення та пошуку роботи, як і раніше, залишається розмір заробітної плати. Але умови праці займають другу позицію та набувають більшого значення [8].

В період становлення політичної й економічної самостійності України велику увагу приділяють дослідженню регіонів як цілісних суб'єктів економічних відносин. Глибокий аналіз суспільних процесів і явищ, що відбуваються в регіоні, допомагає визначити загальні тенденції розвитку. Врахування регіональних особливостей ринку праці, рівня економічної активності трудового потенціалу дозволить ефективніше керувати економічними процесами і раціональніше використовувати трудові ресурси як на місцевому рівні, так і в масштабах держави.

Кількість зайнятого населення за видами економічної діяльності в Хмельницькій області у віці 15—70 років за період 2017—2021 рр. скоротилася на 23,6 тис. осіб, або на 4,6%. У сільському, лісовому та рибному господарствах кількість зайнятих скоротилася на 14,5 тис. осіб, або на 10,1%, зокрема частка працівників в сільському, лісовому та рибному господарствах зменшилася за проаналізований період на 1,7 в.п. [9, с. 9].

Хмельницька обласна служба зайнятості прозвітувала, що за 2022 рік їхніми послугами скористалися майже 39 тис. громадян. Про потребу у кваліфікованих працівниках в області проінформували 4,3 тис. роботодавців. Завдяки співпраці 62,3% вакансій було укомплектовано. Понад 60% вакансій припадають на робітничі професії. Популярними залишаються професії у сферах торгівлі та послуг, транспорту, сільського господарства та переробної промисловості. З початку року було працевлаштовано майже 12 тис. осіб. З них 9,7 тисяч були зареєстровані безробітні. Ще 1,3 тисячі осіб залучили до громадських робіт та інших робіт тимчасового характеру. Більше 2,0 тисяч осіб проходили професійне навчання. Також видано три ваучера для підвищення конкурентоспроможності особам старше 45 років. Державна служба зайнятості ухвалила позитивне рішення щодо надання мікрогранту 85 жителям Хмельниччини. Кожен з них отримав від 50 до 250 тисяч гривень на розвиток власної справи. Станом на 1 грудня 2022 р. кількість зареєстрованих безробітних в області становила 6,0 тисяч людей, з них 746 вимушених переселенців. Серед безробітних близько 70% складали жінки, чверть — молодь, віком до 35 років [10].

Головними причинами сучасного досить високого рівня безробіття є:

- вивільнення працівників з економічних причин, скорочення штатів;
- звільнення за власним бажанням працівників;

— не працевлаштування випускників загальноосвітніх шкіл та закладів вищої і фахової передвищої освіти;

— звільнення осіб у зв'язку із закінченням строку контракту тощо.

Дослідження показали, що кількість зайнятого населення в сільському, лісовому та рибному господарстві України скоротилася на 168,00 тис. чол., або на 5,9%. У Хмельницькій області ця кількість зменшилася на 14,5 тис. чол., або на 10,1% (табл. 4).

Дослідження свідчать, що третина аграрних працівників була звільнена з роботи у зв'язку з ліквідацією виробництва, скороченням штатів, реформування підприємств. Практично така ж сама кількість населення опинилася у категорії безробітних у результаті звільнення з роботи за власним бажанням. Причинами такого масового явища стало незадоволення оплатою праці, умовами праці. Немаловажне значення також має відсутність дитячих дошкільних закладів у сільській місцевості, що в свою чергу створює проблеми у жінок — немає з ким залишити дітей, щоб піти на роботу. Аналіз показав, що серед безробітних переважають чоловіки, їх чисельність на 12,6% перевищує кількість безробітних жінок.

Отже, на основі проведеного аналізу можна зазначити, що соціально-демографічна ситуація, що склалася в Хмельницькій області, характерна для України в цілому. Спостерігається скорочення сільського населення області. Темпи зменшення населення тут є найвищими на Україні. Показники смертності селян теж перевищують середні показники для країни на 3-6 в.п. Падіння рівня народжуваності трохи уповільнилося у 2021 році, але положення залишається критичним у 2022 році з огляду скорочення народжуваності майже на третину. Зростає демографічне навантаження груп людей похилого віку.

Повномасштабні воєнні дії, що відбуваються на території України, призводять до фізичних руйнувань цивільної та економічної інфраструктури, втрати контролю чи згортання виробництва економічних суб'єктів на тимчасово окупованих територіях або територіях, де відбуваються активні бойові дії, порушення логістичних і виробничих зв'язків. Через повномасштабну війну ринок праці України і Хмельниччини зазнав істотних змін. Ситуація, що склалася в Україні, вплинула як на звичайних громадян, так і на підприємства та бізнес в цілому. Так за 2022 рік послугами Хмельницької обласної служби зайнятості скористалися 40,3 тисяч громадян, з яких 31,2 тисяч мали статус

безробітного. Серед них понад 2,6 тисяч — вимушено переміщені громадяни з тимчасово окупованої території України, які перебували на обліку у Хмельницькій обласній службі зайнятості [13].

Протягом 2022 року до обласної служби зайнятості надійшло 18,4 тисяч пропозицій роботи. Середній розмір заробітної плати становив 8204 грн. Найбільшим попитом користувалися професії сфер сільського господарства, торгівлі та послуг, переробної промисловості та транспорту. Завдяки співпраці між роботодавцями та службою зайнятості 62,3% вакансій було укомплектовано.

Серед основних показників діяльності Хмельницької обласної служби зайнятості у 2022 році можна виділити такі:

— 13,2 тис. громадян працевлаштовано, в тому числі 10 тисяч зареєстрованих безробітних;

— 1,3 тис. осіб було залучено до громадських та інших робіт тимчасового характеру;

— 2,2 тис. осіб проходили професійне навчання;

— видано 3 ваучера громадянам старше 45 років;

— послуги з професійної орієнтації отримали понад 33 тис. громадян, з них близько 29 тис. осіб — зареєстровані безробітні [13].

У 2022 році стартували урядові проекти щодо надання фінансової підтримки бізнесу. З березня минулого року почала діяти програма надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб. Станом на 31 грудня 2022 року до Хмельницької обласної служби зайнятості звернулося 473 роботодавця за працевлаштування 662 внутрішньо переміщених осіб. А з липня, громадяни мали можливість отримати мікрогрант до 250 тисяч на розвиток власного бізнесу в рамках урядової програми "єРобота: СВОЯ СПРАВА". У підсумку, на Хмельниччині отримали грант 118 підприємців [13].

Отже, з початку повномасштабного наступу Росії сільське господарство України зазнало чималих втрат: йдеться і про складнощі збуту продукції, неможливістю ведення сільського господарства на замінованих або забруднених землях або ж нестачею добрив, палива. За даними Агроцентру Київської школи економіки, сільське господарство через вторгнення Росії зазнало непрямих втрат у розмірі 23,3 млрд доларів США через зниження внутрішніх цін внаслідок блокади портів, або ж зниження виробництва (за даними червня 2022р). Війна уразила глобальні агропродов-

вольчі системи, які й у довоєнний час не були міцними й надійними через монополізацію та глобалізацію ринку, інтенсивне ведення сільського господарства і загострення питання зміни клімату. А повномасштабне вторгнення Росії ще більше показало крихкість і вразливість системи. Сільське господарство, як й інші сектори промисловості, потребує системного, сталого відновлення з урахування довкілєвих та соціальних аспектів задля досягнення довгострокової стабільності агросистем і побудови гнучких продовольчих ланцюгів. Тому Український уряд й міжнародні партнери мають сфокусуватися на таких принципах:

— Екологічно сталі рішення для агровиробництва.

— Належний моніторинг стану довкілля (земельних та водних ресурсів) та відповідне коригування землекористування.

— Скорочення викидів парникових газів та адаптація до зміни клімату [14].

Вважаємо слушною думку фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, які вважають, що основні принципи й напрями оновленої політики зайнятості повоєнної економіки мають містити три основні напрями:

— перший напрям, зорієнтований на екстерне забезпечення зайнятості та доходів за умов стабілізації безпеки та соціогуманітарної ситуації для груп осіб, що найбільше постраждали від війни;

— другий напрям, що передбачає створення умов для відновлення економіки приймаючих громад;

— третій напрям, що визначає загальнодержавну політику створення й розвитку робочих місць, яка має ґрунтуватися на принципах концепції гідної праці, а також сприяти розбудові інституційної спроможності ринку праці та соціального діалогу на національному рівні [15].

ВИСНОВКИ З ПРОВЕДЕНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Отже, з урахуванням представлених соціально-демографічних чинників формування персоналу підприємств в Україні та на тлі військових подій і старіння населення, а також процесів відтоку молодих кадрів з села за кордон розвиток сільського господарства повинен бути пов'язаний зі збереженням та виявленням нерозкритих можливостей кадрового потенціалу сільського господарства, а саме: здібностей, професійних якостей, творчих та новаторських задатків працюючих та потенційних сільськогосподарських працівників.

Зусилля у сфері стійкого функціонування сільськогосподарських підприємств повинні спрямовуватися на вирішення таких завдань: створення мотивації персоналу для управління ресурсним потенціалом сільськогосподарських підприємств; удосконалення організаційних структур управління через впровадження інноваційних ефективних систем управління з використанням рефлексивного підходу до управління, розвиток соціокультурного забезпечення працівників села, що підвищить привабливість працевлаштування на сільськогосподарських підприємствах області висококваліфікованих працівників.

Література:

1. Воскобійник С.Я. Управління персоналом у сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм господарювання. Економіка АПК. 2018. № 9. С. 86—92.

2. Олійник А.С., Вельбой М.Б., Лук'яновець Н.М. Роль персоналу та виробничих витрат при ефективному управлінні підприємством. Агросвіт. № 7—8, 2021. С. 94—102.

3. Markina I., Chykurkova A., Pokataieva O., Semenov A., Hrei Yu. Innovative methods of enterprise personnel motivation. International Journal of Management and Business Research. 2019. Vol. 9. No. 4. pp. 215—226.

4. Белко І.А. Обґрунтування стратегії розвитку сучасного аграрного підприємства. Збірник наукових праць подільського державного аграрно-технічного університету. 2015. Т. 1. № 23. С. 354—365.

5. Дергачова В.В., Сімченко Н.О., Бояринова К.О. Конкурентні домінанти стратегічного розвитку підприємств. Черкаси. Видавець Чабаненко Ю.А., 2013. С. 340—353.

6. Статистичний щорічник України за 2021 рік. Державна служба статистики України. 2021. 447с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/11/Yearbook_2021.pdf (дата звернення 02.01.2023). Назва з екрана.

7. Пронько Л.М. Економічні аспекти відтворення людського капіталу сільських територій. Агросвіт. № 9—10, 2022. С. 62—68.

8. Ринок праці у 2021 році. Підсумки у цифрах і фактах. Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://eba.com.ua/rynok-pratsi-u-2021-rotsi-pidsumky-u-tsyfrah-i-faktah/> (дата звернення 02.01.2023). Назва з екрана.

9. Сільське господарство Хмельницької області у 2021. Головне управління статистики в Хмельницькій області. 2022. 124 с.

10. Ситуація на ринку праці та діяльність державної служби зайнятості у січні-вересні 2022 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.dcz.gov.ua/sites/default/files/infodata/09_sytuaciya_na_rp_ta_diyalnist_dsz_2022_.pdf (дата звернення 03.02.2023). Назва з екрана.

11. Сільське господарство України у 2020. Державна служба статистики України. 2021. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/09/zb_sg_20.pdf (дата звернення 04.01.2023). Назва з екрана.

12. Сільське господарство України у 2021. Державна служба статистики України. 2022. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm (дата звернення 02.01.2023). Назва з екрана.

13. Підсумки 2022 року: ринок праці Хмельниччини. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kp-rda.gov.ua/news/1673334931/> (дата звернення 07.01.2023). Назва з екрана.

14. Стале відновлення та розвиток для сільського господарства: позиція. Громадська організація "Центр екологічних ініціатив "Екодія". [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/pozytsia-ekoperehod-sg-u-vidbudovi-ekodiya.pdf> (дата звернення 09.01.2023). Назва з екрана.

15. Ринок праці в умовах війни: тенденції та перспективи. Національний інститут регіональних досліджень. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/rynok-pratsi-v-umovakh-viynytendentsiyi-ta-perspektyvy> (дата звернення 07.01.2023). Назва з екрана.

References:

1. Voskobijnyk, S.Ya. (2018), "Personnel management in agricultural enterprises of various organizational and legal forms of management", *Ekonomika APK*, vol. 9, pp. 86—92.
2. Olijnyk, A.S., Vel'boj M.B. and Luk'ianovets', N.M. (2021), "The role of personnel and production costs in effective management of the enterprise", *Ahrosvit*, vol. 7—8, pp. 94—102.
3. Markina, I., Chyurkova, A., Pokataieva, O., Semenov, A. and Hrei, Yu. (2019), "Innovative methods of enterprise personnel motivation", *International Journal of Management and Business Research*, vol. 9, no. 4, pp. 215—226.
4. Bielko, I.A. (2015), "Justification of the development strategy of a modern agrarian enterprise", *Zbirnyk naukovykh prats' podil's'koho der-*

zhavnoho ahrarno-tekhnichnoho universytetu, vol. 1, no. 23, pp. 354—365.

5. Derhachova, V.V. Simchenko, N.O. and Boiarynova, K.O. (2013), *Konkurentni dominanty stratehichnoho rozvytku pidpriemstv* [Competitive dominants of strategic development of enterprises], Vydavets' Chabanenko Yu.A., Cherkasy, Ukraine, pp. 340—353.

6. State Statistics Service of Ukraine (2021), "Statistical Yearbook of Ukraine for 2021", available at: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/11/Yearbook_2021.pdf (Accessed 02.01.2023).

7. Pron'ko, L.M. (2022), "Economic aspects of human capital reproduction in rural areas", *Ahrosvit*, vol. 9—10, pp. 62—68.

8. European Business Association (2021), "The labor market in 2021. Results in numbers and facts", available at: <https://eba.com.ua/rynok-pratsi-u-2021-rotsi-pidsumky-u-tsyfrah-i-faktah/> (Accessed 02.01.2023).

9. Holovne upravlinnia statystyky v Khmel'nyts'kij oblasti (2022), *Sil's'ke hospodarstvo Khmel'nyts'koi oblasti u 2021* [Agriculture of the Khmelnytsky region in 2021], Holovne upravlinnia statystyky v Khmel'nyts'kij oblasti, Khmelnytskyi, Ukraine.

10. State Employment Service (2022), "The situation on the labor market and the activities of the state employment service in January-September 2022", available at: https://www.dcz.gov.ua/sites/default/files/infodata/09_sytuaciya_na_rp_ta_diyalnist_dsz_2022_.pdf (Accessed 03.02.2023).

11. State Statistics Service of Ukraine (2021), "Agriculture of Ukraine in 2020", available at: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/09/zb_sg_20.pdf (Accessed 04.01.2023).

12. State Statistics Service of Ukraine (2022), "Agriculture of Ukraine in 2021", available at: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm (Accessed 02.01.2023).

13. Kamianets-Podilskyi District State Administration (2022), "Results of 2022: the labor market of Khmelnytskyi", available at: <https://kp-rda.gov.ua/news/1673334931/> (Accessed 07.01.2023).

14. Ekodiia (2022), "Sustainable recovery and development for agriculture: position", available at: <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/pozytsia-ekoperehod-sg-u-vidbudovi-ekodiya.pdf> (Accessed 09.01.2023).

15. NISS (2022), "The labor market in the conditions of war: trends and prospects", available at: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/rynok-pratsi-v-umovakh-viyny-tendentsiyi-ta-perspektyvy> (Accessed 07.01.2023).

Стаття надійшла до редакції 18.01.2023 р.

УДК 338.43

N. Abdulla,

Postgraduate student of the Department of Management and Marketing,

Dnipro State Agrarian and Economic University

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2055-3350>

N. Vasylieva,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department

of Information Systems and Technology, Dnipro State Agrarian and Economic University

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4100-0659>

I. Volovyk,

PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Management and Public

Administration, Chief of International Affairs and Public Communication Office,

Dnipro State Agrarian and Economic University

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2160-2978>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.33

ON IMPROVEMENTS OF AGRICULTURAL EXTENSION SERVICES FOR CONTRACT FARMING

Н. Абдулла,

аспірант факультету менеджменту і маркетингу, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2055-3350>

Н. К. Васильєва,

д. е. н., професор, професор кафедри інформаційних систем і технологій, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4100-0659>

І. А. Воловик,

к. е. н., доцент, доцент кафедри менеджменту, публічного управління та адміністрування, начальниця відділу міжнародних зв'язків та публічних комунікацій, Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2160-2978>

ВДОСКОНАЛЕННЯ АГРАРНИХ КОНСУЛЬТАЦІЙНИХ ПОСЛУГ ДЛЯ КОНТРАКТНОГО ФЕРМЕРСТВА

The goal of this research was to facilitate further development of contract farming in the Maldives which encounters with serious obstacles caused by islands remoteness and outdated agricultural techniques. Assessment on education, awareness and challenges faced by Maldivian small holder farmer communities was done through a qualitative study based on the interviews of AgroNAT registered farmers. Their prevalent majority was presented by male farmers above 40 as well as female farmers under 40. Respondents revealed that they failed to get timely support and guidance from agricultural extension offices due to time and logistical constraints. The research calculations recommended that visiting rural farmers' communities should be arranged between the dispersed islands following the quickest one-cycle routes found via the proposed optimization model. According to the fulfilled chi-square tests for independence, contract farmers demonstrate sufficient level of digital skills so that mobile technology can provide effective delivery of contemporary agricultural knowledge among male and female farmers aged above and under 40. The research outcomes presented the major topics of sending regular text messages including information on how to monitor cultivation and harvesting, apply

fertilizers and chemicals, get access to low-cost inputs, possible market avenues, logistic options and pricing, updated weather forecasts, and also methods of crisis management to avoid natural risks. Moreover, through credit-based systems farmers could be provided with smart phones which they can use to connect with the extension officers to address their concerns. In addition, we advise that AgroNAT as the main state contract farming company organized online consulting services through its official website and links to information and videos in the native language. Farm monitoring app is another tool that farmers can utilize via their smart phones. This application will further increase their production and enhance the produce quality as it will act as means to support and guide the farmers' activities from sowing to the harvesting point.

Метою даного дослідження було полегшення подальшого розвитку контрактного фермерства на Мальдівах, що стикається з серйозними перешкодами через віддаленість островів та застарілі сільськогосподарські технології. Проведена оцінка освіти, обізнаності та викликів, що постають перед громадами дрібних фермерів на Мальдівах, здійснювалася на підставі опитування фермерів, зареєстрованих у компанії AgroNAT. Їх переважну більшість становили чоловіки фермери старші 40 років та фермери жінки до 40 років. Респонденти відзначили, що вони не одержують вчасної підтримки і керівництва від аграрних консультантів унаслідок часових та логістичних обмежень. На основі обчислень дослідження рекомендовано відвідувати сільські громади фермерів на віддалених островах, дотримуючись найшвидшого однокілового маршруту, що був знайдений у запропонованій моделі оптимізації. Згідно виконаних Хі-квадрат тестів на незалежність, контрактні фермери показують достатній рівень цифрових навичок, завдяки чому мобільні технології можуть забезпечити ефективне поширення сучасних сільськогосподарських знань серед фермерів чоловіків та жінок віком до та понад 40 років. Результати дослідження презентували головні теми надсилання регулярних текстових меседжів, включаючи інформацію про моніторинг вирощування та збирання врожаю, внесення добрив, доступ до дешевих ресурсів, ринків, логістичні опції, ціноутворення, оновлені прогнози погоди, методи кризового менеджменту для запобігання природних ризиків. Крім цього, через системи кредитування фермери мають бути забезпечені смартфонами для зв'язку з консультантами з приводу вирішених проблем. Рекомендовано, щоб AgroNAT, як головна державна компанія для контрактного фермерства, організувала онлайн-консультаційні сервіси на офіційному вебсайті та через лінки до інформації та відео на рідній мові. Комп'ютерна програма моніторингу ферми є іншим засобом, що фермери зможуть використовувати на власних смартфонах. У такий спосіб відбуватиметься подальше підвищення обсягу та якості продукції, адже цей засіб підтримуватиме і керуватиме діяльністю фермерів від сівби до збирання врожаю.

Key words: contract farming in the Maldives, agricultural extension services, model of optimal route, gender and age profiles, mobile communications.

Ключові слова: контрактне фермерство на Мальдівах, аграрні консультаційні сервіси, модель оптимального маршруту, профілі статі та віку, мобільні комунікації.

STATEMENT OF THE PROBLEM IN A GENERAL FORM AND ITS CONNECTION WITH IMPORTANT SCIENTIFIC OR PRACTICAL TASKS

Education and Information Technology plays a huge role in empowering the rural farming communities to gain knowledge and skills in enhancing productivity of the farmers. Small holder farming communities require continuous access to information on improving crop yield, ways of tackling plant and pest diseases. They need to be aware of the latest farming technologies and require adapting these technologies to meet the consumer needs and gain competitiveness.

According to the Ministry of Fisheries and Agriculture, 8000 registered farmers contribute less than 5% to the national GDP [6; 7]. Farming has been and is prominent in the livelihoods of the rural population of the Maldives. The agricultural small and medium sized enterprises play an important role in food and nutrition security, especially for those who are residing in the rural areas, creating job opportunities, boosting economic growth, and maintaining a stable social environment [4].

A small study on the agricultural extension officers in the Maldives shows that, the training carried by the World Bank, UNDP, and IFAD does not meet the training needs of developing the

advisory officers as it skips agricultural entrepreneurship improvements, sustainable farming methods and management skills. This study also revealed that only 20% of the extension officers believe that they have a key role in facilitating collaboration and coordination in farming [5].

This clearly reflects the huge gap that exists in equipping farming communities of the Maldives which practice outdated conventional agricultural method. In particular, excessive use of fertilizers and chemicals is a common drawback observed among the local farmers. Geographical remoteness, unavailability of extension officers, guidance and training hinder these farming communities to benefit from their agricultural activities. Most farmers have no access to market information. Their produce is being bought by the suppliers for a lower price and sold off in market for a higher price. Farmers are at the end of loss where they gain no benefit from other than daily food and nutrient requirement. Lack of knowledge, skills, and technology prevents these farmers from producing quality produce that is demanded by big chain of restaurants and resorts forcing them to import locally grown fruits and vegetables at a higher price [6; 7].

Contract farming is an agreement between the farmer and the company to produce agricultural production for a pre-agreed price [7; 11]. The company provides the farmers with necessary inputs and an effective technology to meet some requirements on the quantity and quality produce. This binding agreement includes a whole range of stakeholders such as farmers, suppliers, buyers, and different markets. The contract farming model that is implemented in the Maldives, would best benefit if there is well balanced coordination and collaboration between the stakeholders of the chain.

Family farms comprises the large part of the agricultural system in both developed and developing countries and hence it has become the main producers of food consumed there. Agricultural extension services (AES) play a huge role in bringing the latest new technologies and market information to the small holder farming communities. However, over the years it has been observed that the AES lack the capacity in delivering the required knowledge and expert opinions to the farming communities due to many reasons such as time, money and other logistical difficulty that prevents them from outreaching the farming communities [9; 13].

Unfortunately, it is complicated owing to long distances and time constraint which manifest

themselves through the lost opportunities for the rural family farming communities to enhance their capacity of production, ensuring guaranteed source of income and market access. Thus, the major objective of our study is to understand the transmission of knowledge and skills, collaboration, and coordination among the contracted farmers in the Maldives and clarify recommendations to face the raised issue.

ANALYSIS OF RECENT RESEARCH AND PUBLICATIONS

Contract farming model that is implemented by the AgroNAT company in the Maldives [3] helped many farmers including the contract and non-contract farmers in accessing farming information on cropping applying fertilizers, chemicals, and introducing technology-based farming method to improve production. Studies show that contract farming itself is a means to enhance the productivity and profitability of the farming communities. A research study carried on the broiler farmers of Lebanon showed that the contract broiler farmers are far better than the non-contract broiler farmers. This is because when the broiler farmers join the contract farming program, they are more guided in accessing quality inputs and supported with extension service to achieve economic benefits and scaling up their business [10].

The basis of the contract farming is to help the farmers in areas where they need support in producing higher quality yield and earning an income to provide the well-being of their life in a sustainable manner. To achieve this, contract farming arrangements are designed in such a way that promises benefits to both the producer and the contractor, known as different types of contract farming (CF) business models [17].

In particular, centralized contract farming business model is the most common type of CF where the buyers are strictly controlled and monitored from sowing to the harvesting point which guarantees a fixed quantity and quality of produce. A similar strictly vertically organized CF models was implemented by the Cottco-Cotton company in Zimbabwe. It established a contractual agreement with 77000 smallholder farmers and provided them with seeds, fertilizer, chemicals, technical advice, extension services and close monitoring from the point of sowing to the point of harvest [5]. This CF model empowered the farmers to work and grow higher quality produce as the amount of inputs they receive on credit is based on how well they perform in each harvesting cycle. This business model was further streng-

thened by the Cottco-Cotton company by agreed incentives for the highest quality cotton by offering supplementary payment and cash bonuses. This prevented side selling as well as enhanced yield and production quality benefiting both parties.

Variation to the centralized model is the nucleus model where the buyer controls a centralized production and processing through owning the land of the farmers. In return farmers act as means of labor for the cost of technical assistance, extension service, inputs, and close monitoring and supervision [17]. Like centralized model, the nucleus one has a strict control and regulation over the production. Indonesian palm oil boom is the result of the nucleus contract farming model that was initiated by the Indonesian government. Indonesian state, along with the support of the World Bank spurred the economic development of rural oil palm farmers by establishing state owned oil palm plantations where farmers were given land and technical assistance in cultivating perennial crops. Later the government handed over it to the private companies by giving them land areas and subsidized loans in exchange for recruiting smallholder farmers into their plantation plan. With these private companies, farmers got support and guidance in cultivating and increased their plantation efficiency via higher yields and incomes [8].

Multipartite contract farming model is based on the involvement of different parties in providing technical assistance, inputs, and management of agricultural function where there is a strict product specification [17]. The Kampot pepper production CF model is a multipartied CF implemented among the farmers in Cambodia. In this model farmers sign contracts with both cooperatives and private companies to distribute pepper both locally and internationally [15]. Kampot farmers are trained on a continuous manner to equip them with skills and knowledge, where their farming methods, techniques are strictly monitored and regulated based on specifications of the required product. In return farmers are guaranteed a higher price for their produce and access to new export market. It showed the Kampot farmers earned higher income than the non-Kampot, increasing their average annual income from \$400 per a household in 2009 to \$1750 per a household in 2015 [15].

Intermediary CF model is also a common CF model where company forms contractual agreements with the farmers through intermediaries such as lead farmers, farmer groups or buying agents [17]. Unlike the two models discussed above, an intermediary CF model has limited product

specification. The snap-frozen vegetable industry in Northern Thailand, contracts with collectors who coordinates more than 30000 farmers who grow different varieties of beans. The company provide technical expertise, extension services through these collectors to the subcontracted farmers. This model provides access to the market through a middleman with the required support and services. It guaranteed a turnover to their produce. However, the lack of direct link between the company and farmer, lead to poor quality standards and irregular production [5]. The last and the least common type of contract farming model is the informal model. This is an uncommon method where the entrepreneurs or small companies form a very informal contract with the farmers on a seasonal production basis where the crops require minimal processing. In this model minimal inputs such as seeds and fertilizers are provided to the farmers [5].

All the above discussed models support farmers with advice about producing desired amount and quality of products by giving them access to knowledge, skills and technologies. The success of all these models depends on how well the partner company/buyer interacts with the farmers and how well they are fostered to meet the desired end goal. With this regard, many researchers in the field of developing agricultural sector has emphasized adopting Information Communication Technology (ICT) as a means of addressing the shortcoming of AES. ICT is a mode of telecommunication and computing technologies that helps in collecting contemporary information, knowledge and skills and acts a medium of dissemination of this information which includes mobiles, computers, and tablets [10]. Aligning this ICT medias along with the agricultural holders is a possible solution in bringing spur in economic development and growth as it gives accessA to information and technical support to all the farmers when it is required. In other words, it connects the farmers, agricultural business platforms, market, input suppliers, researchers, and government ministries at large [10].

In India mobile phones are used as a platform in bringing information to the rural farming communities through text messages. Over 200000 smallholder subscribers from 10 different states in India used as a means of accessing prices, commodities, and advisory services. Through this data base farmers were able to access information on 150 crops and outreach more than 1000 markets for a cost of US\$1.5 per month. This cost-effective

ICT strategy generated US\$2-3 billion in income for farmers, while over 50% of them have reduced their spending on agriculture inputs [14].

Turkey agricultural department utilized ICT as a means of monitoring pest control and frost prevention which led to reducing pesticides by 50%. It also lowered expenses and improved crop productivity [12].

Indian agricultural companies have invested on integrating ICT to enhance the productivity of their farmers and have succeeded in achieving their targets. One such example is in the Indian Kisan Call Centre where farmers queries are effectively, efficiently, and instantly provided in the farmer desired local language. This project showed a huge improvement in the choices farmers made in selecting seeds, harvesting, farm management, agricultural economics, and plant breeding issues. Even today this call center is operating successfully along with 50 states and provides short-term productivity and crisis management information, as well as information for longer-term activities through weekly conference calls with topical experts [12].

One of the great advantages of using ICT in empowering the smallholder farming communities is that it is gender neutral [16]. Women who are greatly disadvantaged in the sphere of economic activities can benefit from ICT integrated agricultural approaches equally as men. According to Swaminathan M., women farmers who engaged in raising livestock have benefited greatly by voice messages that were shared through the mobile phones based on their requirements. Information on market access, innovative agricultural practices and input supply can be accessed and used by anyone who needs it but has limited access to such facilities due to gender specific issues observed in different communities [14].

As discussed above ICT is an efficient tool to scale up the small holder farming communities. However, there are many challenges that hinders the successful integration of ICT based AES within rural farming communities. A study carried to understand the challenges faced by the farming communities in Kenya and Uganda clarified that these farmers are in consistent demand for information on crop pest and disease diagnosis and management, fertilizer application, pesticide use and market information, weather advisories and livestock production [9]. AES programs were aired via radio and TV to which majority of the farmers have no access. Though ICT is a gender-neutral tool, being able to access digital services is biased towards men compared to women in the examined

rural areas. A huge challenge faced by these communities is lack of digital literacy and in accessibility to devices such as radio, TV, and smart phones. This study clearly reflected the huge gap that must be addressed in planning, organizing, and implementing ICT based AES system to support small holder farming communities [9]. Similar challenges are relevant to the contract farming in the Maldives [1; 2] and need to be examined as soon as possible.

RESEARCH AIMS

The research goals were to clarify means to improve agricultural extension services provided for contract farmers and specify directions of consulting depending on gender and age profiles of the family farming communities in the Maldives.

PRESENTATION OF THE MAIN RESEARCH MATERIAL

The qualitative bases of the conducted research were groups of the primary stakeholders. The selected sample included 459 participants who were AgroNAT registered farmers and other farmers who operate independently. The interviews were carried out during field visits of AgroNAT for the purpose of recruiting farmers and understanding the challenges which decrease agricultural productivity. 9 focus group aggregated mostly female farmers. Almost all the farmers were above 35 years of age and had more than 3 years of farming experience. The key topics covered in discussions included trainings, skills, and knowledge; access to agricultural tools and equipment; affordability of fertilizers and chemicals as well as how to apply them properly; availability of extension officers; market information and logistics; maintaining the quality of farmers' produce; effects of farming on the livelihood; core challenges that farmers face in cultivation and harvesting.

It turned out that 362 farmers solely depend on farming as a means of income, only 67 interviewees use technology integrated farming, 87 farmers participated in farm management training, 189 respondents were familiar with innovative pest management, and 276 farmers were directly trained in agriculture.

All the farmers who participated in the focus group discussion, raised their concerns over not getting sufficient help and support from AES. Farmers agreed that they do receive information at least twice or once a year through training programs conducted by AES officers. These trainings mostly were focused on application of

Table 1. Time (in minutes) taken to move between islands in the Maldives

From / To	#1	#2	#3	#4	#5	#6	#7	#8
#1	0	30	40	50	360	225	235	235
#2	30	0	10	15	360	120	125	130
#3	40	10	0	20	255	120	125	130
#4	270	15	20	0	360	225	230	235
#5	360	255	255	360	0	225	230	235
#6	225	120	120	225	225	0	10	100
#7	235	125	125	230	230	10	0	110
#8	235	130	130	235	235	100	110	0

Source: composed by the authors.

chemicals, fertilizers, sowing and cultivation. According to the farmers, these trainings were carried as information session, does not much help them when it comes to application of this knowledge. For example, farmers mentioned that they do get information on pollination so that it was difficult to carry out appropriate procedures. Some farmers also highlighted the fact that though they follow the procedures and information shared by the extension officer, they failed to get the expected result. Their concern was that they were not able to get information and guidance when they required as the assigned coordinator for that island was unavailable. In most cases these coordinators receive one time training which makes them less confident in addressing farmer's needs.

Indeed, the rural farming communities on Maldivian islands are geographically separated so that it requires essential time, effort, and expenses to outreach these rural farming communities by both sea and air transport. All of the above disadvantage farmers in accessing agricultural related information and markets. To facilitate this issue, we offer to apply the optimization model of the travelling salesman problem which can determine the shortest route for providing AES. For this purpose, we considered 8 largest islands involved in agricultural activity such as Ha. Baarah, Hdh. Nolvivran, Hdh. Nolvivranfaru, Hdh. Vaikaradhoo, Raa. Kinolhas, L. Gan, L. Fonadhoo, N. Manadhoo. Time spent on moving between these islands are presented in Table 1.

The developed integer linear model is meant for searching a one-cycle route to visit each island within the quickest tour. For this to happen we introduced binary variables X_{ij} which equal 1 if the tour goes from i -th to j -th point, $i=1..8, j=1..8$. To ensure a single entry to and exit from every island, the model variables are subject to the following restrictive equalities

$$\sum_{j=1..8} X_{ij} = 1, i=1..8,$$

$$\sum_{i=1..8} X_{ij} = 1, j=1..8,$$

$$X_{ii} = 0, i=1..8.$$

Besides, auxiliary integer variables $2 \leq U_k \leq 8, k=2..8$, are designed to maintain a one-cycle route

according to constraints

$$U_i - U_j + 8 X_{ij} \leq 7, i \neq j, i=2..8, j=2..8.$$

Finally, given the parameters C_{ij} from Table 1, the model objective function looks like

$$\sum_{i=1..8} \sum_{j=1..8} C_{ij} \cdot X_{ij} \rightarrow \min.$$

The optimal solution to the stated model was calculated by the tool Solver built in the spreadsheet MS Excel. It identified that it would take advisory officers a minimum of 825 minutes or 13 hours and 45 minutes if visiting islands according to the route

Ha.Baarah → Hdh.Vaikaradhoo →

Hdh.Nolvivranfaru → Raa.Kinolhas →

N.Manadhoo → L.Gan → L.Fonadhoo →

Hdh.Nolvivran,

where a starting island is arbitrary.

The offered improvements are necessary but not sufficient. Indeed, the results of the interviews clearly shows that the family farming communities are in dire need of support in terms of education and technical assistance starting from sowing, cultivating, harvesting, and marketing. Besides, the appropriate agricultural information should move these small farming communities towards possible markets to achieve sustainable productivity, profits, improve livelihoods and increase household incomes.

One major issue that all the respondents raised was difficulty in selecting suitable time for sowing. Some farmers highlighted their concern over their inputs such as cow dung and other nutrients washing away due to flood and rain. Farmers still follow the traditional method of predicting weather information. Elderly farmers appeared to be unable to read and comprehend the labels and instructions of the chemical and fertilizer bottles/packets. As for these farmers, most of the labels are in a foreign language and the writing is too tiny for them to read and understand properly. Almost all the farmers agreed that they practice excessive use of fertilizers and chemicals as they do not know the accurate measures.

The respondents also complained that though in some seasons they can grow a higher yield, their produce goes to waste as they are not able to find a buyer. In most cases there is no transport option available for them to take their produce to the nearby markets. 40% of the farmers said the expense of taking their produce to the nearest possible market point exceeds the amount they receive after selling their production. Women farmers approach the middleman who buys their produce at a lower price which these farmers see as a good option as they do not have time and money to take their produce to the nearest market point.

Table 2. Gender and age profiles of mobile phones provision among contract farmers in the Maldives

phones	females		males	
	under 40	above 40	under 40	above 40
smart	18	81	58	183
Nokia	0	28	1	90

Source: composed by the authors.

Potentially ICT plays a huge role in addressing challenges faced by the agricultural communities. Mobile technology being the most commonly used technology, is adopted by farmers all over the world as a delivery medium of agricultural related information and solutions. As in the most developing countries, the Maldives has leaped from handphones to mobile phones throughout the country with no difference between urban and rural communities. The challenges faced by the Maldivian small holder farming communities in accessing the latest relevant agricultural information is the remoteness of these rural communities and the long distance in outreaching them. The limited number of government extension workers do not have easy access to these communities. Despite the fact that these farming communities are disadvantaged due to its location, majority of the female and male farmers have access to smart phones and developed some digital skills. Given the living standards of these farmers, they all have access to the national radio and TV. However, the information provided by these sources is variable and biased against farmers. Recent studies shows that ICT is a possible means in connecting farmers in even the remotest locations by connecting through mobile phones and helping them to overcome knowledge gaps and improve their businesses [4].

Table 2 accumulates data on usage mobile technology among the interviewed farmers so that we can compare digital skills of females and males aged under and above 40. The idea was to identify relative resemblances and differences existing between patterns though in absolute figures male farmers prevail over female ones.

Such analysis was conducted via the chi-square test for independence of two categorical variables with two grades. The considered frequencies available from Table 2 were denoted as N11, N12, N21, and N22. To calculate chi-square value of X^2_{calc} we employed the following formula

$$X^2_{calc} = \sum_{i=1,2} \sum_{j=1,2} (N_{ij} - N)^2 / ((N_{i1} + N_{i2}) (N_{1j} + N_{2j}) N),$$

where $N = N_{11} + N_{12} + N_{21} + N_{22}$.

The respective critical chi-square value of $X^2_{crit}(df, \alpha)$ should be consistent with degrees of freedom $df = 1$ and a conventional level of

significance $\alpha=0.05$. In case of the true inequality $X^2_{calc} \leq X^2_{crit}(df, \alpha)$

we concluded about the examined categorical variables being independent and vice versa.

Firstly, this method was applied to compare access to smart phones among females and males who are under and above 40 years of age. The performed analysis based on the inequality

$$1.40 = X^2_{calc} \leq X^2_{crit}(df, \alpha) = 3.84$$

revealed that the explored variables of gender and age are statistically unrelated with regard to the farmers' provision with smart phones.

Secondly, the chi-square test for independence was used to examine relationship between availability of phones and gender affiliation of the farmers who are above 40 years old. Similarly, according to the inequality

$$1.93 = X^2_{calc} \leq X^2_{crit}(df, \alpha) = 3.84,$$

there is no statistically significant relationship between the compared categorical variables. Thus, both Maldivian female and male farmers use mobile phones in the same fashion.

Therefore, in spite of a higher number of males and aged farmers involved in farming, it is justified to improve providing AES for the whole rural farming communities in a uniform way. Given the fact that 78% of female-farmers and 73% of male-farmers have access to smart phones, ICT can be used to provide these farming communities access to urgent agricultural information which might be a successful solution to address the concerns farmers have raised. Access to the internet is available to all Maldivians regardless how remote the island is. That is why in order to encompass all members of farming communities with both smart and Nokia phones we advise implementing text messages. The content of these text messages can be tailored as follows [4; 10; 16].

Firstly, it is worth providing monitoring cultivation, harvesting and application of fertilizers and chemicals. Indeed, the major challenge identified by the farmers of both genders is unavailability of support when it is required from sowing to the harvesting point. This challenge can be faced by sending required relevant information to these farmers through messages based on the digital photos shared. In this way with one click farmers can clarify the field related issues by sending a picture.

Secondly, crisis management information also matters. The Maldivian farmers experience two monsoon periods. They include dry and rainy seasons and both of them possess threat to the small holder farming communities such as outbreak of certain crop specific pest and plant diseases. These two seasons also favors certain

crops to be grown depending on their nature. Through mobile applications farmers can be given alert on such crises and information on what measures to be taken to prevent these crises from developing. This will greatly reduce farmers loss and prepare them for planning and managing their farming activities.

Thirdly, weather forecasts should be maintained on a regular basis. Over the past two years the country faced unpredictable weather conditions such as a flood, high waves, and heavy rain. Any abrupt change in weather conditions in neighboring countries has a ripple effect on the Maldivian weather conditions creating a huge loss of agricultural produce and a consequent decrease in the livelihoods of the farming communities. Through mobile digital services, current or forecasted weather information can be shared among the farmers without much interaction between the provider and consumer. This will prevent farms from making decisions based on rumors or past experiences.

Fourthly, market access services and information on pricing of agricultural products are of a top priority. One of the main purposes of contract farming model is to provide market access to the small holder farming communities. Information on market prices, demands, logistics, storage facilities and transport options that can be readily available at their fingertip will help these small holder farming communities to manage their operations and increase the quality of their produce. Moreover, this will give farmers a chance of choosing from which supplier they should get their inputs in a manner that will be the most cost beneficial to that specific farmer.

Besides, it is important to consider providing digital access to the 22% of females and 27% males who lack access to this service. AgroNAT is a 100% state bound company, through a centralized contract farming model support farmers on a credit basis. Therefore, the company can include a credit base package to the contract farmers to acquire smart phones on a 20% discount rate where the cost will be distributed for one year. A smart phone which farmers can employ to inquire farming information costs MVR3000 which is less than \$200. We offer that farmers who meet 90% of the forecasted production would be given a higher discount price. For example, a farmer who produces papayas in 5000 SQFT could pay the price of the phone within one harvest which is comparatively a very small amount.

By and large, the listed recommendations and options can be implemented to enhance education

and awareness of the smallholder farming community regardless of farmers' gender and age profiles.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS OF FURTHER INVESTIGATIONS

Contract farming is a farming model that is implemented to empower the rural family farming communities to enhance their capacity of production, ensuring guaranteed source of income and market access. One of the characteristics of Maldivian contract farming is that the farmers belong to rural communities which are far away from the main market venues. This deteriorates access to contemporary information and agricultural skills which has a negative effect on the farmers' outputs, leads to poor coordination along the agricultural value chain from farm inputs to food processing and raises production costs with lower revenue left for the farmers.

The farming communities are dispersed and there is no easy access in outreaching them. The research findings show that the AES can be provided to these farming communities based on the optimal route which takes minimum time. Keeping the starting point as arbitrary, the best possible travel route includes Ha. Baarah, Hdh. Vaikaradhoo, Hdh. Nolvivaranfaru, R. Kinolhas, N. Manadhoo, L. Gan, L. Fonadhoo, Hdh. Nolvivaran and Ha. Baarah respectively.

Mobile technology has infiltrated even to the most remote rural communities. However, 80% of the rural farmers use the phone just as means to communicate with their family and friends. The AgroNAT company can face this issue through some procedures or actions such as:

- arranging a free call service number where farmers can call and inquire about farming information;

- establishing a transport link app specific to each island for the farmers respectively to keep track of the transport options available from their island to the main market point. This is to help them in planning and organizing their harvesting;

- connecting the farmers through the mobile application to the company's 'GOVAAN APP' (GA) where farmers can calculate and forecast how much they can produce at the end of each cycle, and how many plants/seeds they must sow in a specific land size to get the maximum amount of quality harvest;

- maintaining access to information specific to each crop, including how they must prepare the pits, do the sowing, and apply fertilizers and chemicals. This could be managed through the GA where once the farmer does the sowing and uploads

pictures, he will be given a notification what must be done next including nutrient application, pruning and so on;

— installing the transportation app through which 3 or 4 days ahead of harvesting date farmers can be notified on the options available from the nearest port.

However, for these recommendations to be implemented, significant actions at institutional and political levels need to be taken. To integrate ICT in farming in the Maldives, agricultural development goals need supportive policies, regulation, and complementary investments in physical infrastructure. For example, to achieve the objective of integrating ICT in agriculture, the messages and information need to be in the native language of the Maldivian farmers and the cost of sending and receiving messages must be low/free so that farmers can use it frequently when they need it. Although much remains to be learned, they serve as sound solutions for future interventions.

Література:

1. Abdulla, N., Vasylieva, N., Volovyk, I. Key regional problems of the contract farming in the Republic of Maldives. *Modern Economics*. 2022. № 5 (35). P. 6—12.

2. Abdulla, N., Vasylieva, N., Volovyk, I. Production Optimization for Sustainable Agriculture and Efficient Contract Farming in the Republic of Maldives. *Bulgarian Journal of Agricultural Science*. 2022. № 28(4). P. 579-590.

3. Agro National Corporation (AgroNAT) in the Maldives. 2022. URL: <https://agronational.mv/en> (дата звернення 25.12.2022).

4. Blum, M. L., Sulaiman, R. Tailoring rural advisory services for family farms. *FAO and Global Forum for Rural Advisory Services*. 2016. Rome. P. 11—52.

5. Charles, E., Andrew, W. S. Contract farming partnerships for growth. *Food and Agricultural Organization, UN*. 2001. Rome. P. 23—56. URL: <https://www.fao.org/3/y0937e/y0937e00.pdf> (дата звернення 25.12.2022).

6. Food and Agriculture Organization. *Maldives Country Programming Framework 2013-2019*. 2012. Male. P. 13—18.

7. Food and Agriculture Organization. *Country Gender Assessment of Agriculture and the Rural Sector in Maldives*. 2019. Male. P. 15—31. URL: <https://www.aesanetwork.org/country-gender-assessment-of-agriculture-and-the-rural-sector-in-maldives> (дата звернення 25.12.2022).

8. Gattoo, M., Wollni, M., Rosyani, Ir., Qaim, M. Oil Palm Boom, Contract Farming, and Village

Development: Evidence from Indonesia. *EFForTS Discussion Paper Series*. 2015. № 10, P. 3-19. URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/117322/1/EFForTS_dp-10.pdf (дата звернення 25.12.2022).

9. Kansime, M. K., Mugambi, I., Rware, H. and others. Challenges and Capacity Gaps in Smallholder Access to Digital Extension and Advisory Services in Kenya and Uganda. *Frontiers of Agricultural Science and Engineering*. 2022. № 9(4). P. 642-654. URL: <https://journal.hep.com.cn/fase/EN/article/downloadArticleFile.do?attachType=PDF&id=30499> (дата звернення 25.12.2022).

10. Kiambi, D. The use of Information Communication and Technology in advancement of African agriculture. *African Journal of Agricultural Research*. 2018. № 13 (39). P. 2025—2036.

11. Kozhaya R. A Systematic Review of Contract Farming and its Impact on Broiler Producers in Lebanon. *Open Science Journal*. 2020. № 5 (3). P. 1—11.

12. Miller, C., Saroja, V. N., Linder C. ICT uses for inclusive agricultural value chains. *Food and Agricultural Organization, UN*. 2013. Rome. P. 1—48.

13. Senuga, S. O. Use of ICT among Smallholder Farmers and Extension Workers and its Relevance to Sustainable Agricultural Practices in Nigeria. *Doctoral Thesis*. 2019. Coventry University. P. 86—125.

14. Swaminathan, M., Swaminathan, M. S. ICT and agriculture. *CSI Publications*. 2018. № 6 (3—4). P. 227—229.

15. Thorng, R., Chao, S. Contract Farming Arrangements in Cambodia: The Case of Kampot Pepper (*Piper nigrum*). *Journal of Mekong Societies*. 2016. № 12 (2). P. 45—69.

16. The World Bank. *ICT in Agriculture Connecting Smallholders to Knowledge, Networks, and Institutions*. 2011. Washington. P. 3—45. URL: https://cto.int/wp-content/themes/solid/_layout/dc/k-r/ICT_in_Ag_Sourcebook_web_light.pdf (дата звернення 25.12.2022).

17. Will, M. A practical guide for linking small-scale producers and buyers through business model innovation. *Contract farming handbook*. 2013. Metzgerdruck, Obrigheim. P. 19—57.

References:

1. Abdulla, N., Vasylieva, N. and Volovyk, I. (2022), "Key regional problems of the contract farming in the Republic of Maldives", *Modern Economics*, vol. 5(35), pp. 6—12.

2. Abdulla, N., Vasylieva, N. and Volovyk, I. (2022), "Production Optimization for Sustainable Agriculture and Efficient Contract Farming in the

Republic of Maldives", Bulgarian Journal of Agricultural Science, vol. 28 (4), pp. 579—590.

3. Agro National Corporation (AgroNAT) in the Maldives (2022), available: <https://agro-national.mv/en> (Accessed 25 Dec 2022).

4. Blum, M. L. and Sulaiman, R. (2016), "Tailoring rural advisory services for family farms. FAO and Global Forum for Rural Advisory Services", Rome, pp. 11—52.

5. Charles, E. and Andrew, W. S. (2001), "Contract farming partnerships for growth", Food and Agricultural Organization, UN, Rome, pp. 23—56, available: <https://www.fao.org/3/y0937e/y0937e00.pdf> (Accessed 25 Dec 2022).

6. Food and Agriculture Organization (2012), "Maldives Country Programming Framework 2013-2019", Male, pp.13—18.

7. Food and Agriculture Organization (2019), "Country Gender Assessment of Agriculture and the Rural Sector in Maldives", Male, pp. 15—31, available: <https://www.aesanetwork.org/country-gender-assessment-of-agriculture-and-the-rural-sector-in-maldives> (Accessed 25 Dec 2022).

8. Gattoo, M., Wollni, M., Rosyani, Ir. and Qaim, M. (2015), "Oil Palm Boom, Contract Farming, and Village Development: Evidence from Indonesia", EForTS Discussion Paper Series, vol. 10, pp. 3-19, available: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/117322/1/EForTS_dp-10.pdf (Accessed 25 Dec 2022).

9. Kansime, M. K., Mugambi, I., Rware, H. et al. (2022), "Challenges and Capacity Gaps in Smallholder Access to Digital Extension and Advisory Services in Kenya and Uganda", Frontiers of Agricultural Science and Engineering, vol. 9(4), pp. 642—654, available: <https://journal.hep.com.cn/fase/EN/article/downloadArticle-File.do?attachType=PDF&id=30499> (Accessed 25 Dec 2022).

10. Kiambi, D. (2018), "The use of Information Communication and Technology in advancement of African agriculture", African Journal of Agricultural Research, vol. 13 (39), pp. 2025—2036.

11. Kozhaya R. (2020), "A Systematic Review of Contract Farming and its Impact on Broiler Producers in Lebanon", Open Science Journal, vol. 5 (3), pp. 1—11.

12. Miller, C., Saroja, V. N. and Linder C. (2013), "ICT uses for inclusive agricultural value chains", Food and Agricultural Organization, UN, Rome, pp. 1—48.

13. Senuga, S. O. (2019), "Use of ICT among Smallholder Farmers and Extension Workers and its Relevance to Sustainable Agricultural Practices in Nigeria", Doctoral Thesis, Coventry University, pp. 86—125.

14. Swaminathan, M. and Swaminathan, M. S. (2018), "ICT and agriculture", CSI Publications, vol. 6 (3—4), pp. 227—229.

15. Thorng, R. and Chao, S. (2016), "Contract Farming Arrangements in Cambodia: The Case of Kampot Pepper (*Piper nigrum*)", Journal of Mekong Societies, vol. 12 (2), pp. 45—69.

16. The World Bank (2011), "ICT in Agriculture Connecting Smallholders to Knowledge, Networks, and Institutions", Washington, pp. 3—45, available: https://cto.int/wp-content/themes/solid/_layout/dc/k-r/ICT_in_Ag_Sourcebook_web_light.pdf (Accessed 25 Dec 2022).

17. Will, M. (2013), "A practical guide for linking small-scale producers and buyers through business model innovation. Contract farming handbook", Metzgerdruck, Obrigheim, pp. 19—57.

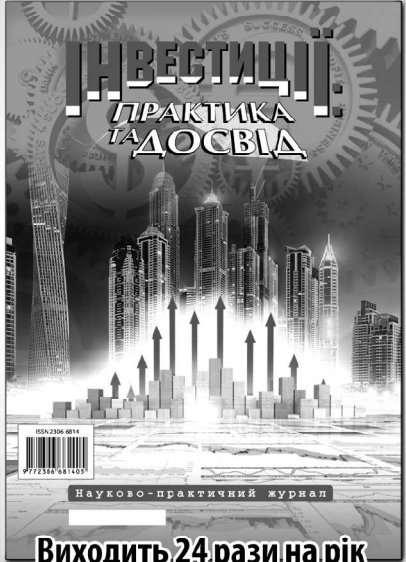
Стаття надійшла до редакції 20.01.2023 р.

ІНВЕСТИЦІЇ.

ПРАКТИКА

ТА ДОСВІД

www.investplan.com.ua

Науково-практичний журнал

Виходить 24 рази на рік

Передплатний індекс: 23892

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України (Категорія «Б») з

ЕКОНОМІЧНИХ НАУК та ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

(Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 886 від 02.07.2020)

Спеціальності - 051, 071, 072, 073, 075, 076, 281, 292

УДК 338.48.242(477)

М. В. Грабар,

к. е. н., доцент, доцент кафедри туризму,

ДВНЗ "Ужгородський національний університет"

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2753-4462>

Г. В. Машіка,

д. геогр. н., професор, професор кафедри туризму,

ДВНЗ "Ужгородський національний університет"

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6063-5823>

М. Ю. Кашка,

к. і. н., доцент, доцент кафедри туризму,

ДВНЗ "Ужгородський національний університет"

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7437-6156>

О. В. Пригара,

к. б. н., доцент кафедри туризму,

ДВНЗ "Ужгородський національний університет"

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3433-7173>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.43

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ КІБЕРБЕЗПЕКИ СФЕРИ ТУРИЗМУ ТА РЕКРЕАЦІЇ

М. Hrabar,

PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Tourism,

Uzhhorod National University

H. Mashika,

Doctor of Science in Geography, Professor of the Department of Tourism,

Uzhhorod National University

M. Kashka,

PhD in History, Associate Professor of the Department of Tourism,

Uzhhorod National University

O. Pryhara,

PhD in Biology, Associate Professor of the Department of Tourism,

Uzhhorod National University

CONCEPTUAL BASICS OF CYBER SECURITY IN THE SPHERE OF TOURISM AND RECREATION

У статті досліджено концептуальні основи кібербезпеки сфери туризму та рекреації. Зазначено, що в епоху цифрової трансформації компанії в усіх галузях, як правило, стикаються з тими чи іншими порушеннями даних і конфіденційності. Охарактеризовано особливості технологічного простору кібербезпеки туризму. Проаналізовано наступні чинники, що впливають на функціонування туризму у кіберпросторі: складна структура власності, використання електронних методів оплати, обізнаність співробітників, сезонність роботи та плінність кадрів, регулярне технічне обслуговування та резервне копіювання систем, суверенітет даних і видалення даних, використання нових та інноваційних технологій. Висвітлено причини збільшення кібеатак, а саме: дефіцит кваліфікованих спеціалістів з кібербезпеки, перехід на дистанційну та гібридну роботу, зростання активності у даркнеті, поява нових тактик кібератак, інтерес до криптовалюти, активність програм-вимагачів, вплив віртуального світу.

The article examines the conceptual foundations of cyber security in the field of tourism and recreation. It is noted that in the era of digital transformation, companies in all industries, as a rule, face one or another breach of data and privacy. The peculiarities of the technological space of tourism cyber security are characterized. The following factors affecting the functioning of tourism in cyberspace were analyzed: complex ownership structure, use of electronic payment

methods, employee awareness, seasonality of work and staff turnover, regular maintenance and backup of systems, data sovereignty and data deletion, use of new and innovative technologies. The reasons for the increase in cyberattacks are highlighted, namely: the shortage of qualified cyber security specialists, the transition to remote and hybrid work, the growth of activity in the darknet, the emergence of new cyberattack tactics, interest in cryptocurrency, the activity of ransomware, and the influence of the virtual world. Because every travel company is unique, it faces its own spectrum of cybersecurity risks. A clear set of controls is vital to minimizing the likelihood of a personal data breach. Data leakage is considered one of the worst dangers that can damage a brand's reputation. It is estimated that around 87% of customers will leave and take their business elsewhere after a data breach. Therefore, it is important for companies to maintain a strong cybersecurity position. It is emphasized that it is difficult for travel companies to control the data of identification information, especially when it is important to share it with many suppliers (eg hotels, airlines). Also, travel companies often depend on the use and security of third-party reservation systems. At the same time, most travel companies are small and medium-sized enterprises without a dedicated cyber security team or information security manager. The tourism and leisure industry is highlighted as an ideal platform for cybercriminals looking to commit financial fraud and identity theft crimes. The importance of cyber security is evidenced at the state level, which is reflected in the Law of Ukraine "On the Basic Principles of Ensuring Cyber Security of Ukraine".

Ключові слова: туризм, рекреація, кібербезпека, кіберстійкість, дані, захист.
Key words: tourism, recreation, cyber security, cyber resilience, data, protection.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В епоху цифрової трансформації компанії в усіх галузях, як правило, стикаються з тими чи іншими порушеннями даних і конфіденційності. Сфера туризму та рекреації в цьому відношенні не є винятком, оскільки туристичні компанії, як правило, збирають і зберігають перевірені дані про клієнтів (зокрема офіційні імена, номери і серії паспортів, інформацію про кредитні картки). Це, у свою чергу, робить галузь ідеальною платформою для кіберзлочинців, які хочуть вчиняти фінансові шахрайства та злочини, пов'язані з крадіжкою особистих даних. Тому для туристичних компаній дуже важливо вжити належних заходів для забезпечення безпеки особистих та фінансових даних мандрівників. Забезпечення конфіденційності та безпеки таких даних може бути складним завданням, проте це невідмінна умова успішної взаємодії із клієнтами.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Кіберстійкість як основу національної безпеки України розглядали у своїй праці С. В. Онищенко, А. Д. Глушко, О. А. Маслій. Авторами здійснено ідентифікацію ризиків кібербезпеки України та проведено оцінювання рівня кіберстійкості на основі даних міжнародних рейтингів [2, с. 551].

В. Ю. Биков, О. Ю. Буров, Н. П. Дементієвська досліджували кібербезпеку в цифровому навчальному середовищі. Акцентується проблематика стійкості до кібернебезпек, яка може використовувати досвід підготовки операторів емерджентних галузей, у тому числі діагностування поточного стану людини та необхідне коригування з метою оптимізації її діяльності [1, с. 313].

Ю. І. Хлапонін, А. М. Козубцова, І. М. Козубцов, Р. М. Штонда характеризували функції системи захисту інформації і кібербезпеки критичної інформаційної інфраструктури. Запропоновано універсальні функції, які має реалізовувати система захисту інформації і кібербезпеки на об'єктах критичної інформаційної інфраструктури [4, с. 124].

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Метою роботи є дослідження кібербезпеки туризму та рекреації і виявлення особливостей та закономірностей функціонування галузі в кіберпросторі.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Значущість і важливість кібербезпеки посилюється зі зростанням важливості мережевих пристроїв, що стимулюється розвитком Індустрії

рії 4.0, тобто появою ризиків, пов'язаних з несанкціонованим доступом до інформації, що зберігається в базах даних, а також несанкціонованим захопленням контролю над роботою пристроїв [7, с. 76].

Ю. І. Хлапонін, А. М. Козубцова, І. М. Козубцов, Р. М. Штонда під системою захисту інформації і кібербезпеки розуміють складний комплекс програмних, криптографічних, організаційних та інших засобів, методів і заходів призначених для захисту інформації та кібербезпеки [4, с. 125].

Згідно закону України "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України" кібербезпека — це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі [1, с. 314].

Кібербезпека стала невідомою частиною усіх сфер бізнесу та приватного життя. Тому з боку державної влади налагоджені відповідні служби, що займаються питанням кібербезпеки. Зокрема, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України щоквартально подає інформацію про стан кібератак в Україні. У 3 кварталі 2022 р. за допомогою засобів Системи виявлення вразливостей і реагування на кіберінциденти та кібератаки було опрацьовано 24 млрд. подій інформаційної безпеки. Фахівці Державного центру кіберзахисту зафіксували істотне зростання розповсюдження шкідливого програмного забезпечення, яке дає можливість хакерам викрадати дані чи й взагалі знищувати їх. При цьому основною метою хакерів є кібершпionaж, порушення доступності державних інформаційних сервісів та знищення даних інформаційних систем. Порівняно з попереднім кварталом, кількість подій інформаційної безпеки з високим рівнем критичності зросла у 3,8 рази, кількість зареєстрованих кіберінцидентів із високим рівнем критичності зросла на 128% [3].

Згідно рейтингу NCSI — глобального індексу кібербезпеки у 2021 р. Україна посіла 24 місце серед 160 країн та поліпшила свою позицію на 1 пункт у порівнянні з 2020 р. В його основі закладено розрахунок 12 індикаторів, які засвідчують досягнення країни за такими напрямками: розробленість політики з кібербезпеки, моніторинг та аналіз кіберзагроз, освіта та підвищення кваліфікації у сфері кіберзахисту,

внесок у глобальну кібербезпеку, захист цифрових сервісів, захист основних послуг у кіберпросторі, послуги електронної ідентифікації, захист персональних даних, реагування на кіберінциденти, кіберкризове управління, боротьба з кіберзлочинністю та військові кібероперації [2, с. 552].

Кібербезпеку слід розглядається як складну та багатопрофільну сферу, що потребує постійної уваги. Легко засудити туристичну компанію за слабкий контроль кібербезпеки та конфіденційності, але важливо враховувати контекст, у якому вона працює:

- дані ідентифікаційної інформації важко контролювати, особливо коли важливо поділитися ними з багатьма постачальниками (наприклад, готелями, авіакомпаніями та екскурсійними бюро);

- туристичні компанії часто залежать від використання та безпеки сторонніх систем бронювання;

- більшість туристичних компаній є малими та середніми підприємствами без спеціальної команди з кібербезпеки або керівника інформаційної безпеки.

Оскільки кожна туристична компанія унікальна, вона стикається з власним спектром ризиків кібербезпеки. Чіткий набір елементів керування є життєво важливим для мінімізації ймовірності порушення персональних даних.

Витік даних вважається однією із найгірших небезпек, що здатна завдати шкоди репутації бренду. За оцінками, близько 87 % клієнтів підуть і перенесуть свій бізнес в інше місце після витоку даних. Тому для компаній важлива підтримка міцної позиції кібербезпеки. На рис. 1 представлено складності технологічного простору кібербезпеки туризму. Проаналізуємо наведену схему.

Складна структура власності — часто підприємства туристичної індустрії (такі як готелі, ресторани та туристичні компанії) можуть мати складну структуру власності, яка включає керуючу компанію, яка керує бізнесом, окремого власника або групу власників і франчайзера. Ці окремі суб'єкти спільно працюють як команда, щоб взяти на себе різні обов'язки для забезпечення безперебійної роботи бізнесу. Ці об'єкти можуть зберігати важливі дані в різних системах, і такі дані можуть постійно переміщуватися. Коротше кажучи, ці складні структури власності можуть призвести до серйозних порушень даних.

Використання електронних методів оплати. Індустрія туризму значною мірою залежить від способів оплати онлайн. Для бронювання по-

Рис. 1. Особливості технологічного простору кібербезпеки туризму

Джерело: сформовано авторами.

трібно вказати дані кредитної картки, а платежі часто здійснюються тією ж картою, яка вже зберігається, оскільки це зручно як для клієнтів, так і для працівників. Як тільки один файл у системі буде зламано, існує величезна ймовірність того, що вся колекція взаємопов'язаних пристроїв опиниться під загрозою. Режим онлайн-платежів можуть бути легкою мішенню для отримання ключової особистої та фінансової інформації. Туристичні та готельні компанії повинні забезпечити безпеку всіх пристроїв, які використовуються для зберігання фінансових даних клієнтів, за допомогою багатьох заходів, таких як система двофакторної автентифікації.

Обізнаність співробітників. Туристичні компанії повинні переконатися, що їхні співробітники вживають рішучих і адекватних заходів для захисту даних, які вони обробляють, використовуючи фільтр конфіденційності на ноутбуках, планшетах, сигналізація використання PIN, паролі, блокування для захисту від кіберзлочинів. Це допоможе захистити дані та забезпечити персональне дотримання вимог.

Сезонність роботи та плинність кадрів. Наявність добре навчених співробітників важлива для забезпечення безпечного збору та зберігання даних клієнтів і компанії. Однак індустрія туризму зазнає відносно високих загроз, оскільки вона в основному включає сезонну зайнятість, коли працівники часто залишають або переводяться в інші місця. Це ускладнює посилення команд належним чином підготовлених працівників. Насправді один ненавчений співробітник може надати кіберзлочинцям легкі лазівки для викрадення конфіденційних даних клієнтів.

Регулярне технічне обслуговування та резервне копіювання систем. Використання ста-

рих і застарілих систем програмного забезпечення дозволяє кіберзлочинцям легко викрасти дані або зламати систему. Тому важливо регулярно обслуговувати пристрої та оновлювати програмне забезпечення. Резервне копіювання даних, як правило, є простим і економічно ефективним способом забезпечення безпеки даних. Такі дані включають фінансові записи, бізнес-плани, дані клієнтів, особисту інформацію тощо.

Суверенітет даних і видалення даних. Суверенітет даних стосується прав на зберігання даних компанії та клієнтів на основі географічного положення. Різні закони, пов'язані з цим аспектом, діють для захисту даних і гарантують конфіденційність населення від зовнішніх загроз. Аспект суверенітету даних дає будь-якій компанії право оприлюднювати або приховувати будь-яку інформацію, яка зберігається в системі кібербезпеки. Більшість туристичних компаній не мають політики зберігання та утилізації конфіденційних даних клієнтів і електронної інформації, і це збільшує ризик витоку даних.

Використання нових та інноваційних технологій надає різноманітні можливості для посилення політики і стратегії конфіденційності та безпеки даних. Наприклад, блокчейн пропонує численні можливості для покращення управління подорожами та витратами. Від підтвердження особи, усунення незручних обмінів із паспортним контролем до програм лояльності та бонусів, це може допомогти забезпечити інформаційну безпеку. Подібним чином автоматизація за допомогою машинного навчання і штучного інтелекту також може виявитися корисною.

Проблеми безпеки даних стали справжнім викликом для бізнесу. Сучасні тенденції відоб-

Таблиця 1. Причини збільшення кібеатак

№	Назва	Характеристика
1	Дефіцит кваліфікованих спеціалістів з кібербезпеки	Згідно з дослідженням Cybersecurity Workforce Study, глобальна нестача кадрів у сфері кібербезпеки становить 3,4 млн осіб, при цьому 70% організацій мають незакриті вакансії.
2	Перехід на дистанційну та гібридну роботу	Кількість спроб атак на протокол віддаленого робочого столу (RDP) зросла на рекордні 768% протягом 2020 р., що виявилось одним із найуразливіших місць в інфраструктурі підприємств.
3	Зростання активності у даркнеті	Величезне зростання кримінальної активності у даркнеті за останні роки, особливо після початку пандемії, є серйозною проблемою, яка ще раз показує важливість досліджень у цих мережах Інтернету.
4	Поява нових витончених тактик кібератак	Одним із різновидів фішингу, який останнім часом активізувався, є гібридний фішинг, який поєднує традиційний метод на основі електронної пошти з вішингом.
5	Інтерес до криптовалют	Використовуючи платформи у галузі криптовалют, NFT та ігор, зловмисники часто створюють нові фішингові сайти для викрадення облікових даних користувачів, зокрема для входу у криптовалютні гаманці.
6	Активність програм-вимагачів	З 2020 по 2021 рік кількість атак програм-вимагачів зросла удвічі, залишаючись найбільш руйнівною загрозою для підприємств.
7	Вплив віртуального світу	Прогнози щодо розвитку метавсесвіту показують, що до 2026 р. 25% населення світу проводитиме принаймні 1 годину на день у цьому віртуальному світі.
8	Недостатня обізнаність користувачів	Базова проблема, з якою кібербезпека завжди стикатиметься, це недостатня цифрова обізнаність працівників щодо векторів атак та способів їх розпізнання. Тому співробітники є найслабшою ланкою захисту будь-якої організації. Однак завдяки підвищенню обізнаності сучасним загрозам персонал може стати першою лінією кіберзахисту.

Джерело: сформовано на основі [6].

ражають негативний вплив всесвітньої пандемії, а статистика кібербезпеки демонструє значне зростання кількості витоків даних і хакерських операцій.

Однак, необхідно враховувати наступні принципи, щоб зменшити ризик витоку даних:

— пріоритет захисту CRM та систем бронювання. Такі системи зазвичай містять мільйони ідентифікаційних даних записів і, отже, мають займати перше місце в списку для оцінки ризиків і впровадження ефективних заходів безпеки;

— зведення до мінімуму даних, які збираються та передаються. Хоча це може здатися зручним для збору й обміну одними і тими самими клієнтськими даними з усіма постачальниками, це не обов'язково. Наприклад, чи потрібно оператору сафари надсилати повні скани паспортів клієнтів перед поїздкою;

— зберігати дані ідентифікаційної інформації протягом необхідного періоду. Доцільно враховувати період, протягом якого дані ідентифікаційної інформації необхідні для ведення бізнесу та виконання нормативних вимог. Створення чіткої політики зберігання

допоможе видалити дані, які більше не потрібні;

— зосередження на контролі доступу. Оскільки більшість даних ідентифікаційної інформації тепер зберігаються в хмарних рішеннях, керування доступом стало новим обмеженням мережі. Почати доцільно із увімкнення 2FA для всіх облікових записів і спростити адміністрування за допомогою системи єдиного входу, де це можливо.

— відстеження та контроль використання Shadow IT. Як правило, туристичні компанії мають розгалужені відділи продажів і маркетингу, які схильні завантажувати дані в низку несхвалених онлайн-інструментів, таких як платформи аналізу даних.

Недотримання описаних принципів провокує зростання імовірності загрози кібербезпеці, що може завдати значної шкоди туристам. Ця шкода пов'язана із завантаженням інформації про банківські картки чи банківські рахунки, завантаженням персональних даних туристів та потенційним ризиком їх продажу на чорному ринку.

Відповідно до звіту Cybersecurity Ventures, очікується, що глобальні збитки, спричинені

кіберзлочинною діяльністю зростатимуть на 15% з 2021 до 2025 р. та можуть досягти 10,5 трлн дол. США щорічно [5].

ESET — глобальна компанія у сфері захисту від кіберзлочинності та цифрових загроз акцентує увагу на наступних основних викликах, які постають перед кібербезпекою (табл. 1).

Таким чином, дослідивши кібербезпеку туризму можемо констатувати:

— кібербезпека визначається як область, пов'язана з обчислювальною технікою та телематикою, яка зосереджена на захисті комп'ютерної інфраструктури та уникненні всіх видів загроз, які ставлять під загрозу інформацію, яка обробляється, транспортується та зберігається на будь-якому пристрої;

— вагомість кібербезпеки засвідчується на державному рівні, що має свій прояв у законі України "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України". Контроль та реагування на кіберінциденти та кібератаки здійснюється Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України;

— кібербезпека туризму пов'язана із специфікою цього бізнесу, зокрема дані ідентифікаційної інформації важко контролювати, особливо коли важливо поділитися ними з багатьма постачальниками; туристичні компанії часто залежать від використання та безпеки сторонніх систем бронювання. При цьому більшість туристичних компаній є малими та середніми підприємствами без спеціальної команди з кібербезпеки або керівника інформаційної безпеки.

Література:

1. Биков В.Ю., Буров О.Ю., Дементієвська Н.П. Кібербезпека в цифровому навчальному середовищі. Інформаційні технології та засоби навчання. № 2(70). 2019. С. 313—331.

2. Онищенко С.В., Глушко А.Д., Маслій О.А. Кіберстійкість як основа національної безпеки України. Proceedings of XI International Scientific and Practical Conference "Innovations and prospects of world science" (Vancouver, Canada, 22—24 June 2022). Vancouver: Perfect Publishing, 2022. — P. 551—556.

3. Служба безпеки України. Захист інформаційного та кіберпростору. Звіт SIEM. URL: <http://ssu.gov.ua/zabezpechennia-informatsiinoi-bezpeky> (дата звернення 11.01.2023).

4. Хлапонін Ю. І., Козубцова Л. М., Козубцов І. М., Штонда Р. М. Функції системи захисту інформації і кібербезпеки критичної інфор-

маційної інфраструктури. Кібербезпека: освіта, наука, техніка. № 3 (15), 2022. С. 124—134. DOI 10.28925/2663-4023.2022.15.1241341

5. Cybersecurity Ventures Cybercrime To Cost The World \$10.5 Trillion Annually By 2025. URL: <https://cybersecurityventures.com/> (дата звернення 17.01.2023).

6. ESET. 10 викликів кібербезпеки: до чого готуватися користувачам та компаніям. URL: <https://www.eset.com/ua/about/> (дата звернення 15.01.2023).

7. Kovacic M., Cicin-sain M., Milojica V. Cyber security and tourism: bibliometric analysis. Journal of Process Management and New Technologies. Vol. 10, Issue 3—4, 2022, pp. 75—92.

References:

1. Bykov, V.Iu., Burov, O.Iu. and Dementiievskaya, N.P. (2019), "Cyber Security in a Digital Learning Environment", *Informatsiini tekhnologii ta zasoby navchannia — Information Technologies and Learning Tools*, vol. 70 (2), pp. 313—331.

2. Onyshchenko, S.V., Hlushko, A.D. and Maslii O.A. (2022), "Cyber resilience as the basis of Ukraine's national security", *Innovations and prospects of world science. Proceedings of XI International Scientific and Practical Conference "Innovations and prospects of world science"*, Perfect Publishing, Vancouver, Canada, 22—24 June, pp. 551—556.

3. Security Service of Ukraine (2022), "Protection of information and cyberspace. SIEM report", available at: <http://ssu.gov.ua/zabezpechennia-informatsiinoi-bezpeky> (accessed 11 January 2023).

4. Khlaponin, Yu. I., Kozubtsova, L. M., Kozubtsov, I. M. and Shtonda R. M. (2022), "Functions of the information protection system and cyber security of critical information infrastructure", *Kiberbezpeka: osvita, nauka, tekhnika — Cyber security: education, science, technology*, vol. 3 (15), pp. 124—134. DOI 10.28925/2663-4023.-202215.1241341(in Ukrainian).

5. Cybersecurity Ventures (2022), "Cybercrime To Cost The World \$10.5 Trillion Annually By 2025", available at: <https://cybersecurityventures.com/> (accessed 17.01.2023).

6. ESET (2022), "10 cyber security challenges: what users and companies should prepare for ", available at: <https://www.eset.com/ua/about/> (accessed 15.01.2023).

7. Kovacic, M., Cicin-sain, M. and Milojica V. (2022), "Cyber security and tourism: bibliometric analysis", *Journal of Process Management and New Technologies*, vol. 10, Issue 3—4, pp. 75—92.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2023 р.

УДК 338:339.1

Д. К. Семенда,

к. е. н., професор, професор кафедри підприємництва торгівлі та біржової діяльності,

Уманський національний університет садівництва

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2714-0436>

О. В. Семенда,

к. е. н., доцент, доцент кафедри маркетингу,

Уманський національний університет садівництва

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6690-645X>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.49

МАРКЕТИНГ ІННОВАЦІЙ НА РИНКУ МОЛОЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ: ОСНОВНІ СПОЖИВЧІ ТЕНДЕНЦІЇ

D. Semenda,

PhD in Economics, Professor, Professor of the Department of Enterprise,

Trade and Exchange Activities, Uman National University of Horticulture

O. Semenda,

PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department

of marketing, Uman National University of Horticulture

MARKETING OF INNOVATIONS IN THE DAIRY MARKET: MAIN CONSUMER TRENDS

У статті розглядаються тенденції інноваційного маркетингу молочної продукції. Виявлено та охарактеризовано основні виклики сучасного суспільства, простежено їх зв'язки із соціальним контекстом, релевантним особливостям споживчого вибору на інноваційних ринках. Соціальний контекст визначає основні тенденції аналізованого ринку, що дає змогу виділити основні групи споживачів та обґрунтувати тенденції відповідно до їх потреб у маркетингових інноваціях.

Досліджено основні тенденції маркетингу інновацій на молочному ринку, виклики, з якими стикається сучасна соціально-економічна система, фундаментальні соціальні тенденції, що впливають на вибір споживачів та дослідницькі питання для існуючої класифікації споживачів за критеріями прийняття інновацій та екологічних інновацій, важливість екологічних продуктів, проведений аналіз вимог і дотримання підприємствами принципів ESG.

In today's information-saturated society, in which every step of the consumer is accompanied, on the one hand, by motives in choosing goods/services, the influence of the information and communication component, and, on the other hand, by the recording by members of society, including through social networks, of their life activities, including consumer activity, the influence on the construction of behavioral and dominant social trends is growing, which, in turn, is associated with new challenges and problems arising in society. These social trends and the social context, in turn, determine the demand for new products and innovations brought to the market. A similar situation is characteristic of the dairy market, where the main trends are manifested in the form of creation and launch of new products, making and implementation of decisions related to marketing innovations, and are mediated by new economic challenges and related social trends, which actualizes the clarification of key challenges, their connection with the social context and the demand for marketing innovations in the dairy market.

The article examines the trends in marketing innovations in the dairy market. The main challenges in the modern society are determined and characterized, their connection with the social context is traced in connection with the peculiarities of consumer choice in the market of innovations. The social context determines the main trends in the analyzed market, which made it possible to determine the main consumer segments and substantiate the trends in terms of demand for marketing innovations in demand.

In terms of researching the main trends in marketing innovations in the dairy market, the article analyzes the challenges to modern socio-economic systems, basic social trends that influence consumer choice, as well as existing consumer classifications based on the criterion of receptivity to innovation and green innovations, requests for eco-products and companies' compliance with ESG principles.

Environmental innovations in the market of milk and dairy products are currently relevant, and this trend will continue to grow in the future. In this context, the key trends in marketing innovations in the dairy market are identified.

Ключові слова: маркетинг, інновації, молочна продукція, тенденції, виклики, споживачі.
Key words: marketing, innovation, dairy products, trends, challenges, consumers.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

У сучасному перенасиченому інформаційним впливом соціумі, в якому кожен крок споживача супроводжується, з одного боку, мотивами у здійсненні вибору товарів/послуг, впливом інформаційно-комунікаційної складової, а з іншого — фіксацією членами соціуму, зокрема й на базі соціальних мереж, своєї життєдіяльності, зокрема й споживчої активності, зростає вплив на побудову поведінкових і домінуючих соціальних трендів, що, в свою чергу, пов'язано з новими викликами та проблемами, які виникають у суспільстві. Ці соціальні тренди, соціальний контекст, своєю чергою, визначають запит на новинки, інновації, що виводяться на ринок. Подібна ситуація характерна і для ринку молочної продукції, на якому основні тенденції проявляються у вигляді створення і виведення на ринок новинок, ухвалення та здійснення рішень, пов'язаних із маркетинговими інноваціями, та опосередковуються новими економічними викликами і пов'язаними з ними соціальними трендами, що актуалізує уточнення ключових викликів, їхній зв'язок із соціальним контекстом і затребуваними маркетинговими інноваціями на ринку молочної продукції.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Тенденції формування інноваційного маркетингу на підприємствах висвітлено у багатьох публікаціях, чисельність яких постійно збільшується, що свідчить про важливість цього напрямку досліджень [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9].

Проте, сучасні реалії, пов'язані з пандемією та збройною агресією, накладають на розвиток ринку молочної продукції свої особливості, які заслуговують на додаткове дослідження, обґрунтування та розробку інноваційних маркетингових інструментів задля збереження ринкових позицій.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

У питаннях дослідження основних тенденцій маркетингу інновацій на ринку молочної продукції необхідно проаналізувати виклики сучасних соціально-економічних систем, базові соціальні тренди, що впливають на споживчий вибір, а також існуючі класифікації споживачів за критерієм сприйнятливості інновацій та зелених інновацій, запитів на еко продукти та відповідності компаній принципам ESG, а також особливостей вибору товарів споживачами.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Характеризуючи ключові виклики, необхідно визнати, що вони багато в чому впливають і чинять домінуючий вплив на формування соціального контексту, який, своєю чергою, опосередковує детермінанти споживчого вибору. Так, серед ключових викликів сучасної економіки і суспільства експерти назвали демографічні, технологічні та кліматичні. Експертне наукове співтовариство також виокремлює як значущі соціально-економічні виклики у стратегічній перспективі для України: демографічний, кліматичний і технологічний, доповнюючи їх також урбанізаційним [10].

Іншим об'єктивним викликом, що посилюється нині, зокрема через наслідки пандемії та збройної агресії, є уповільнення реальних доходів населення, зниження рівня і якості життя, що впливає на зниження купівельної активності споживачів.

У поточний період ключовими викликами насамперед є кліматичні, що зумовлюють інтерес до зелених проектів і рішень, упровадження в практику господарювання ESG-підходу [11].

Досліджуючи демографічний виклик, можна зазначити, що він характерний не тільки для України, а й для інших країн. Багато в чому націленість на його розв'язання пов'язана з підвищенням сприйнятливості суспільства до тради-

Основні соціально-економічні виклики

демографічний	технологічний	кліматичний	зниження доходів і рівня життя
пов'язаний із цілеспрямованістю на підвищення сприйнятливості суспільства до традиційних сімейних цінностей	пов'язаний із питаннями інноваційного розвитку, відходом від домінуючої сировинної моделі; визначає формування інноваційної економіки, цифрової трансформації	опосередковує екологічний порядок денний, націленість на зелені інновації та розв'язання соціальних проблем; основа для впровадження в практику господарювання ESG-підходу	проявляється у зниженні доходів населення, рівня та якості життя населення

Вплив на формування соціального контексту, соціальних трендів

спрямованість на ведення здорового способу життя	сприйняття та очікування інновацій, прагнення до споживання новинок	прагнення до зниження негативного навантаження на природу	прагнення до раціональної економії
здорове харчування, придбання екологічно чистих (органічних) продуктів	відбудовування власної ідентичності за рахунок споживання інноваційних продуктів	вибір: відповідальних постачальників; продукції в екологічному пакуванні; виробників, орієнтованих на розв'язання соціальних та екологічних завдань	споживання якісних продуктів середньої цінової категорії за знижками та акціями

Сегменти споживачів орієнтованих на інновації під впливом соціальних трендів на прикладі ринку молочної продукції

споживають екологічні (зелені) новинки, орієнтовані на органічні продукти, функціональні продукти та заміники класичного молока	апріорні інноватори, позитивно сприймають новинки, залюбки купують новинки молочної продукції	відповідальні екоінноватори насамперед зацікавлені в безпеці продукту та його упаковки для довкілля, відповідальності товаровиробника і продавця	новатори-раціоналісти, бажають отримувати новинки, що дають їм змогу заощаджувати та/або раціоналізувати витрати за рахунок покупок якісних продуктів за прийнятною ціною
---	---	--	---

Опосередковані маркетингові інновації виробників та/або продавців (введення органічних новинок або грінвошинг)

Рис. 1. Зв'язок актуальних соціально-економічних викликів із формуванням соціального контексту/соціальних трендів і споживчих запитів, що опосередковують маркетингові інновації для компаній

ційних сімейних цінностей, формує запит соціуму на стабілізацію економічної ситуації, а з іншого — пов'язане з питаннями оздоровлення населення, прищеплення йому настанов здорового способу життя, що сприяє формуванню правильних звичок, пов'язаних неабиякою мірою, з правильним харчуванням.

Технологічний виклик пов'язаний із питаннями інноваційного розвитку, який для економіки України пов'язаний з відходом від домінуючої сировинної моделі. Націленість на інновації, формування інноваційної економіки, цифрової трансформації впливають на соціум, який стає прихильним до інновацій, орієнтованих на постійне оновлення, що стосується і ринку продуктів харчування. Низка технологічних

рішень також пов'язана з енергоощадними, ресурсощадними проектами, які опосередковано популяризуються як зелені інновації, так і соціально та екологічно відповідальні принципи господарювання для підприємств.

Кліматичний виклик, актуальний для всіх країн на сучасному етапі господарювання, не меншою мірою має ключове значення і для України. Цей виклик впливає на екологічний напрямок, відповідальну поведінку виробництва, бізнесу і населення, вибір населенням відповідальних компаній та екологічного виховання молоді, що відбивається на споживчих запитах і купівельній активності. Екологічний напрямок розвитку, націленість на розв'язання соціальних проблем стають підґрунтям для впровадження в практику господарювання ESG-підходу і нині він став характерним для виробників продуктів харчування на рослинній основі [12].

Зв'язок актуальних соціально-економічних викликів із формуванням соціального контексту, соціальних трендів і споживчих запитів, що опосередковують маркетингові інновації для компаній, можна візуалізувати (Рис. 1).

В інноваційно-орієнтованому суспільстві частка, яка бажає купувати новинки збільшується. Для ринку молока та молочної продукції у сегменті новинки, інноваційні продукти навіть у фазі виходу на ринок не є дорогими настільки, щоб споживачі не надавали їм перевагу.

Характеризуючи соціальний тренд — схильність до новинок та прагнення до їх споживання, слід розуміти схильність до маркетингових інновацій, що проявляються у дизайні, пакуванні, розмірі, кількості виробів в одній одиниці тари, розширенні спектра використання товару тощо. Та інновацій, пов'язаних із виробництвом молока, а саме, інновацій в молочному виробництві за технологією, особ-

ливо якщо йдеться про органічний продукт, де важливим є весь ланцюг створення продукту. Саме цей зв'язок — походження сировини, виробництва та кінцевого продукту — створює конкурентні переваги для товару. Своєю чергою, типи інновацій у молочному скотарстві та виробництві, які також можна віднести до маркетингових, оскільки вони відображають запити сучасного ринку, поділяються на низку складових, таких як селекційно-генетичні інновації, техніко-технологічні інновації, організаційно-управлінські інновації — багато в чому засновані на маркетинг-менеджменті підприємства та впровадженні практик внутрішнього маркетингу при організації роботи персоналу, а також ті, які безпосередньо свідчать про впровадження в роботу господарства ESG-підходу, оскільки вони пов'язані із соціальними інноваціями побудови бренду організації.

Наступний важливий соціальний контекст пов'язаний із прагненням до раціональної економії, споживання якісних продуктів середньої цінової категорії за знижками та акціями. Споживча поведінка кожної людини є суто індивідуальною. Так, одні споживачі під час вибору товару орієнтуються лише на певні бренди, інші керуються різними міркуваннями (найкращий баланс ціна-якість, наявність акцій тощо). Важливим є те, що споживачі очікують споживати новинки з корисними властивостями і що вони можуть придбати їх за доступними цінами [15]. Зазначені факти актуалізують для бізнесу виведення на ринок новинок, пов'язаних зі зміною рецептури та/або упаковки і використання промо-акцій для розширення кількості споживачів, особливо у фазі виходу на ринок для збільшення частки охоплення [16]. Детальніше дослідження соціального тренду, пов'язаного з прагненням вести бізнес відповідно здорового способу життя і прийняття цінностей сталого розвитку в рамках міні-

Маркетингові інновації у молочному скотарстві та виробництві молока і молочних продуктів

Інновації в молочному скотарстві		Інновації у виробництві молока та молочних продуктів	
<u>Селекційно-генетичні:</u>	<u>Техніко-технологічні:</u>	<u>Організаційно-економічні:</u>	<u>Техніко-технологічні:</u>
– виведення нових порід худоби	– нові технології утримання худоби, годівлі	– оцінка та впровадження відкритих інновацій	– нові технології виробництва продукту
– удосконалення існуючих порід худоби	– нові технології доїння	– зміни в обслуговуванні та організації виробництва	– переробка продукту
– підвищення стійкості до хвороб	– автоматизація процесів	– інновації в мотивації співробітників	– нові технології виробництва
– підвищення продуктивності		– інновації в організації управління	упаковки, включно з технологічними рішеннями з переробки упаковки
Інновації в рамках ESG-підходу			
<u>Соціально-управлінські інновації:</u>	<u>Еколого-управлінські інновації</u>	<u>Продуктові та комунікаційні (пов'язані з модифікацією і дизайном)</u>	
– розвиток охорони праці;	– мінімізація негативних наслідків впливу на навколишнє середовище;	Зміна:	
– поліпшення умов праці;	– інновації в системі збирання, переробки, утилізації відходів;	– упаковки (дизайну);	
– PR-бренд соціально відповідальної компанії;	– впровадження системи екологічної безпеки тощо	– розміру;	
– вдосконалення підвищення мотивації співробітників та їхнього безперервного навчання тощо.		– кількості товарів у тарі;	
		– спектра використання товару;	
		– внутрішньо магазинних комунікацій зі споживачем;	
		– презентаційних матеріалів;	
		– акцій під час просування продукту тощо.	

Рис. 2. Маркетингові інновації в молочному скотарстві та виробництві молока і молочних продуктів

Джерело: [13, 14].

мізації шкідливого навантаження на природу, зниження необгрунтованого споживання, надання переваги еко-пакуванню, дає підстави виділити споживачів орієнтованих на зелені інновації:

- альфа-еко — справжні прихильники ідеології захисту довкілля;
- еко-центристи — екогедоністи, акцентовані на своєму здоров'ї;
- еко-модники — обирають трендові товари;
- еко-номи — націлені на зниження витрат на перспективу;
- еко-мами — акцентовані на безпеці товарів для дітей.

У споживачів в Україні простежується тенденція до зниження споживання жирів, солей, цукру і збільшення частки "здорової їжі". Однак, характеризуючи ситуацію на ринку моло-

ка та молочної продукції, низка експертів прогнозує, що сім'ї з дітьми, з огляду на їхню платоспроможність, не зможуть на регулярній основі споживати органічні новинки у разі зростання цін [17], а це повертає до актуальності використання стратегії зниження цін для збільшення охоплення споживачів органічними товарами. З подальшим розвитком цього напрямку зростання цін на органічні новинки не може бути суттєвим.

Споживачі загалом схильні до споживання новинок, зокрема на ринку молока і молочної продукції. Багато в чому їхній інтерес пов'язаний із бажанням споживати корисні продукти, що мають екологічну чистоту. Деякі споживачі безпосередньо зацікавлені в усвідомленому споживанні та висувають вимоги до компаній-виробників продуктів харчування. Так чи інакше для бізнесу стає актуальним впроваджувати ESG-підхід та здійснювати заходи, пов'язані з грінвошингом, який за умов врахування позитивних моментів і подальшої перебудови бізнесу дає змогу залучати споживачів. У цьому разі грінвошинг як перший крок є виправданим, оскільки дає змогу істотно не збільшувати витрати і залучати раціонально налаштованих споживачів, а також тих, хто прагне слідувати екологічним трендам.

З урахуванням зазначених аргументів доцільно поглибити сегментацію споживачів молока та молочної продукції за критерієм сприйняття ними інновацій, у тому числі зелених (Рис. 3).

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Нині актуальними є екологічні інновації на ринку молока та молочної продукції і ця тенденція в майбутньому посилюватиметься. У зазначеному контексті як ключові тренди маркетингу інновацій на ринку молочної продукції такі:

Перспективні сегменти та мікросегменти споживачів молока та молочної продукції з урахуванням впливу соціального контексту

Апріорні інноватори	Споживачі еконовинок	Відповідальні екоінноватори	Новатори-раціоналісти
орієнтовані на новинки за складом, упаковкою, за технологією виробництва	еко-центристи (екогедоністи, акцентовані на своєму здоров'ї) - віддають перевагу органічним новинкам, альтернативному молоку, серед них також представлені спортсмени (купують органічні суперфуди)	альфа-еко - справжні прихильники ідеології захисту довкілля, цінують органічні новинки, віддають перевагу інноваціям у процесі виробництва товару й упаковки	націлені на зниження власних витрат на перспективу за рахунок споживання інновацій (наприклад, економії на ліках у майбутньому або багаторазовому використанні тари / упаковки)
орієнтовані на еко новинки в продукті за складом, упаковкою, за технологією виробництва	еко-модники (дрифтери) - обирають трендові товари, до яких належать новинки з поміж безлактозного молока, альтернативного молока та продуктів у модному пакуванні	альфа-екомами - постійні прихильники ідеології захисту довкілля, залучають до придбання органіки та раціонального, відповідального споживання сім'ю	націлені на зниження власних витрат на перспективу за рахунок споживання екоінформації (знижок за здавання тари або використання, або отримання знижок за участь у програмі екоспоживання)
	еко-мами формату дрифтерів - купують органічні новинки дітям, поступово залучаючи до трендового споживання всю сім'ю		

Рис. 3. Перспективні сегменти та мікросегменти споживачів молока та молочної продукції з урахуванням впливу соціального контексту

— техніко-технологічні — нові технології виробництва продукту, переробки продукту, нові технології виробництва упаковки включно з технологічними рішеннями з переробки упаковки, орієнтовані на тих, хто позитивно сприймає інновації та раціоналістів;

— техніко-технологічні в напрямі зелених удосконалень — нові технології виробництва продукту орієнтовані на альфа-інноваторів та екорационалістів, які позитивно сприймають екоінновації;

— продуктові та комунікаційні, пов'язані з модифікацією та дизайном — зміна пакування (дизайну), розміру, кількості товарів у тарі, спектра використання товару,

— побудова комунікацій зі споживачем, презентаційних матеріалів, акцій під час просування продукту, націлені на апріорних інноваторів і раціоналістів;

— продуктові та комунікаційні інновації, пов'язані із зеленими перетвореннями — зміна

пакування (дизайну), розміру, кількості товарів у тарі, спектра використання товару, внутрішньо магазинних комунікацій зі споживачем, презентаційних матеріалів, акцій під час просування продукту і, націлені на апіорних інноваторів та раціоналістів, зорієнтовані на альфа-еко та екогедоністів, у разі слідування модним трендам та модифікаційним змінам;

— організаційно-економічні — оцінка та впровадження відкритих інновацій, зміна в обслуговуванні та організації виробництва, інновації в мотивації співробітників, інновації в організації управління;

— соціально-управлінські інновації — розвиток охорони праці, поліпшення умов праці, PR-бренд соціально-відповідальної компанії, підвищення мотивації співробітників та їхнього безперервного навчання тощо, важливі насамперед альфа-екоспоживачам, проте можуть позитивно сприйматися і дрифтерами, орієнтованими на модні тренди;

— еколого-управлінські інновації — мінімізація негативних наслідків впливу на навколишнє середовище, інновації в системі збирання, переробки, утилізації відходів, впровадження системи екологічної безпеки тощо, акцентовані на альфа-екоспоживачів, проте на первинному етапі можуть приваблювати дріфтерів за рахунок конкурентної відбудови на базі грінвошинга.

Література:

1. Вікарчук О.І. Інноваційний маркетинг: чинник соціально-економічного зростання та конкурентоспроможності підприємства: монографія. Соціально-економічні процеси та суспільні трансформації в Україні: чинники, тенденції, концептуальне обґрунтування прогресивних змін. Житомир: ЖДТУ. 2016. С. 162—175.
2. Гапоненко Т.М. Інноваційний маркетинг як запорука розвитку підприємства. Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2014. № 3—4. С. 46—49.
3. Ілляшенко Н.С. Організаційно-економічні засади інноваційного маркетингу промислових підприємств: монографія. Суми: Видавництво СумДУ. 2011. 192 с.
4. Марчишин Н.Я. Формування та оцінювання комплексу інноваційного маркетингу на підприємстві. Економічний аналіз: зб. наук. праць. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету "Економічна думка". 2017. Том 27. № 4. С. 230—238.
5. Савицька Н.А., Жегус О. В., Чміль Г.Л. Маркетингове обґрунтування виведення на ри-

нок інноваційної харчової продукції. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Економічні науки". 2018. № 3 (30). С. 56—60.

6. Семенда Д.К., Корман І.І., Семенда О.В. Оцінка кон'юнктури та споживчих переваг на ринку сиру України. Агросвіт. 2022. № 3. С. 77—88. DOI:10.32702/2306-6792.2022.3.77

7. Пахуча Е.В. Сучасні проблеми розвитку ринку функціональних продуктів України. In The 5 th International scientific and practical conference "Modern science: innovations and prospects" (February 6—8, 2022) SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2022. 771 p. (p. 656).

8. Попова Ю.С., Галич А.С. Інноваційні маркетингові інструменти просування органічної молочної продукції в інтернеті. In The 5 th International scientific and practical conference "Modern science: innovations and prospects" (February 6—8, 2022) SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2022. 771 p. (p. 683).

9. Мних О., Камілевська О. Екомаркетинг та його організаційно-інноваційний розвиток у харчовій промисловості. Адаптивне управління: теорія і практика. 2020. № 9 (18). [https://doi.org/10.33296/2707-0654-9\(18\)-07](https://doi.org/10.33296/2707-0654-9(18)-07)

10. Європейський зелений курс: можливості та загрози для України. Аналітичний документ. 2020. 74 с. URL: <https://dixigroup.org/storage/files/2020-05-26/european-green-dealweb-final.pdf>

11. Відбувся GREEN ECONOMIC RECOVERY FORUM: яким бачить зелену економіку експертна спільнота і бізнес в воєнний і поствоєнний період? URL: <https://ecolog-ua.com/news/vidbuvsya-green-economic-recovery-forum-yakym-bachyt-zelenu-ekonomiku-ekspertna-spilnota-i>

12. Коробкова О. Чи є місце для ESG в Україні сьогодні. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/10/24/692962/>

13. Кучер А.Ю. Шляхи підвищення виробництва молока на інноваційній основі. Економіка АПК. 2013. № 3. С. 70—75.

14. Червен І.І., Топорова Т.С. Сутність та особливості інноваційних технологій в молочному скотарстві. Економіка та управління підприємствами. 2017. № 15. С. 332—337.

15. Rabobank: Топ 20 молочних компаній світу. URL: <https://infagro.com.ua/ua/2022/08/20/rabobank-top-20-molochnih-kompaniy-svitu/>

16. Чигрин О.Ю. Зелені споживачі: структура та профіль. Вісник Сумського державного університету. 2018. № 4. С. 72—76. DOI: 10.21272/1817-9215.2018.4-10.

17. Органічна продукція — це модно. Звідки цей тренд і хто основні споживачі? URL: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/organichna-produkciya-vse-populyarnisha-chomu-i-hto-spozhyvachi-doslidzhennya-ostanni-novini-50176438.html>

References:

1. Vikarchuk, O.I. (2016), Innovatsijnyj marketynh: chynnyk sotsial'no-ekonomichnoho zrostantia ta konkurentospromozhnosti pidpryemstva: monohrafiia/ Sotsial'no-ekonomichni protsesy ta suspil'ni transformatsii v Ukraini: chynnyky, tendentsii, kontseptual'ne obgruntuvannia prohresyvnykh zmin. [Innovative marketing: factor of socio-economic growth and competitiveness of the enterprise: monograph. Socio-economic processes and social transformations in Ukraine: factors, trends, conceptual substantiation of progressive changes], ZhDTU, Zhytomyr, Ukraine, pp. 162—175.
2. Haponenko, T.M. (2014), "Innovative marketing as a key to enterprise development", Visnyk Akademii pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrain, vol. 3—4, pp. 46—49.
3. Illiashenko, N.S. (2011), Orhanizatsijno-ekonomichni zasady innovatsijnoho marketynhu promyslovykh pidpryemstv: monohrafiia [Organizational and economic principles of innovative marketing of industrial enterprises: monograph], Sumy, Ukraine.
4. Marchyshyn, N.Ya. (2017), "Formation and evaluation of the complex of innovative marketing at the enterprise", Ekonomichnyj analiz: zb. nauk. prats'. Ternopil's'kyj natsional'nyj ekonomichnyj universytet. Ternopil': Vydavnycho-polihrafichnyj tsentr Ternopil's'koho natsional'noho ekonomichnoho universytetu "Ekonomichna dumka", vol. 4, pp. 230—238.
5. Savyts'ka, N.L., Zhehus, O.V. and Chmil', H.L. (2018), "Marketing rationale for introducing innovative food products to the market", Naukovyj visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriiia "Ekonomichni nauky", vol. 3 (30), pp. 56—60.
6. Semenda, D.K., Korman, I.I. and Semenda, O.V. (2022), "Assessment of the situation and consumer preferences in the cheese market of Ukraine", Ahrosvit, vol. 3, pp. 77—88, available at: [10.32702/2306-6792.2022.3.77](https://doi.org/10.32702/2306-6792.2022.3.77)
7. Pakhucha, E.V. (2022), "Modern problems of the development of the market of functional products of Ukraine", The 5 th International scientific and practical conference "Modern science: innovations and prospects"(February 6—8, 2022) SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2022. 771 p, p. 656.
8. Popova, Yu.S. and Halych, A.S. (2022), "Innovative marketing tools for promoting organic dairy products on the Internet", The 5 th International scientific and practical conference "Modern science: innovations and prospects" (February 6—8, 2022) SSPG Publish, Stockholm, Sweden.
9. Mnykh, O. and Kamilevs'ka, O. (2020), "Ecomarketing and its organizational and innovative development in the food industry", Adaptivne upravlinnia: teoriia i praktyka. Seriiia Ekonomika, vol. 9 (18), available at: [https://doi.org/10.33296/2707-0654-9\(18\)-07](https://doi.org/10.33296/2707-0654-9(18)-07) (Accessed 24 January 2023).
10. DiXi Group (2020), "The European Green Deal: opportunities and threats for Ukraine", available at: <https://dixigroup.org/storage/files/2020-05-26/european-green-dealwebfinal.pdf> (Accessed 24 January 2023).
11. Ecobusiness Group (2022), "The GREEN ECONOMIC RECOVERY FORUM was held: how does the expert community and business see the green economy in the war and post-war period?", available at: <https://ecolog-ua.com/news/vidbuv-sya-green-economic-recovery-forum-yakymbachyt-zelenu-ekonomiku-ekspertna-spilnota-i> (Accessed 24 January 2023).
12. Korobkova, O. (2022), "Is there a place for ESG in Ukraine today", available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/10/24/692962/> (Accessed 24 January 2023).
13. Kucher, L.Yu. (2013), "Ways to increase milk production on an innovative basis", Ekonomika APK, vol. 3, pp. 70—75.
14. Cherven, I.I. and Toporova, T.S. (2017), "The essence and features of innovative technologies in dairy farming", Ekonomika ta upravlinnia pidpryemstvamy, vol. 15, pp. 332—337.
15. Rabobank (2022), "Top 20 dairy companies in the world", available at: <https://infagro.com.ua/ua/2022/08/20/rabobank-top-20-molochnih-kompaniy-svitu/> (Accessed 24 January 2023).
16. Chyhryn, O.Yu. (2018), "Green consumers: structure and profile", Visnyk Sums'koho derzhavnoho universytetu. Seriiia Ekonomika, vol. 4, pp. 72—76, available at: [10.21272/1817-9215-2018.4-10](https://doi.org/10.21272/1817-9215-2018.4-10). (Accessed 24 January 2023).
17. Biz.nv.ua (2021), "Organic products are fashionable. Where does this trend come from and who are the main consumers?", available at: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/organichna-produkciya-vse-populyarnisha-chomu-i-hto-spozhyvachi-doslidzhennya-ostanni-novini-50176438.html> (Accessed 24 January 2023).

Стаття надійшла до редакції 24.01.2023 р.

УДК 336.012.23

Г. Т. Михальчинець,
к. е. н., старший викладач кафедри економіки та фінансів,
Мукачівський державний університет
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1109-5896>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.56

СТОХАСТИЧНІ МАКРОМОДЕЛІ СТРУКТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ФІНАНСОВОГО РИНКУ

Н. Mykhalchynets,
PhD in Economics, Senior Lecturer of the Department of Economics and Finance, Mukachevo State University

STOCHASTIC MACRO MODELS OF STRUCTURAL TRANSFORMATIONS OF THE FINANCIAL MARKET

В статті здійснено процес моделювання стохастичних макромоделей структурних трансформацій фінансового ринку. Інтегральна результативність формується в стохастичному середовищі фінансового ринку, а отже, має один стан, який є наслідком дії нової інформації щодо факторів впливу та випадковості розподілу співвідношень ризиків. Відтак, алгоритми формалізації результативності та визначення процесів дестабілізації фінансового ринку у стохастичних моделях базуються на поєднанні кореляційно-регресійного аналізу результативності фінансового ринку з реакційними модуляціями. За таких умов можуть бути сформовані такі стохастичні макромоделі результативності фінансового ринку, які дозволяють формалізувати вплив непередбачуваних та несприятливих подій, що виникають внаслідок адаптивності ринку та його операційного середовища за вартісними характеристиками активів, а також проаналізувати здатність абсорбції дестабілізаційних процесів за рахунок своєчасного запровадження коригувальних заходів. Відмінність даної моделі полягає у її придатності до оцінки та прогнозування змін ключових параметрів операційного середовища фінансового ринку з урахуванням залежностей від ключових факторів впливу.

Визначено, що до групи інструментів із визначення передумов методом найменших квадратів (МНК) віднесено: тестування і усунення мультиколінеарності (алгоритм Фаррара-Глобера); перевірку наявності гетероскедастичності (гомоскедастичності), за методом графічного аналізу та за тестом рангової кореляції Спірмена; перевірку наявності автокореляції.

Кількісний алгоритм є більш точним, однак чим більша кількість однакових рангів за змінними, тим менш точними є значення коефіцієнту рангової кореляції Спірмена. Інтегральна результативність має один стан, який є наслідком дії нової інформації щодо факторів впливу та випадковості розподілу співвідношень ризиків. Відтак у цій площині ефективна стохастична формалізація. Хоча немає впевненості у значенні вимірюваних змінних, завжди є усереднений шаблон, завдяки якому буде реалізований статичний аналіз. Результат такого аналізу є неточним, однак він визначатиме всі можливі поведінкові реакції інтегральної результативності фінансового ринку, як ознаки у, із врахуванням зміни найбільш значущих випадкових величин або змінних x , в умовах невизначеності або s .

The article describes the process of modeling stochastic macromodels of structural transformations of the financial market. Integral performance is formed in the stochastic environment of the financial market, and therefore has one state, which is a consequence of the action of new information on influencing factors and the randomness of the distribution of risk ratios. Therefore, the algorithms for the formalization of performance and determination of financial market destabilization processes in stochastic models are based on the combination of correlation-regression analysis of financial

market performance with reaction modulations. Under such conditions, the following stochastic macro-models of financial market performance can be formed, which allow to formalize the impact of unpredictable and adverse events arising as a result of the adaptability of the market and its operating environment according to the value characteristics of assets, as well as to analyze the ability to absorb destabilizing processes due to the timely introduction of corrective measures. The difference of this model lies in its suitability for assessing and forecasting changes in the key parameters of the operating environment of the financial market, taking into account the dependence on key influencing factors.

The quantitative algorithm is more accurate, but the greater the number of equal ranks for the variables, the less accurate the value of the Spearman rank correlation coefficient. Integral performance has one state, which is a consequence of the action of new information on influencing factors and the randomness of the distribution of risk ratios. Therefore, the stochastic formalization is effective in this plane. Although there is no certainty about the value of the measured variables, there is always an averaged pattern through which the static analysis will be implemented. The result of such an analysis is imprecise, but it will determine all possible behavioral reactions of the integrated performance of the financial market, as signs of y , taking into account the change of the most significant random variables or variables x , under conditions of uncertainty or s .

Ключові слова: фінансовий ринок, математичний інструментарій, моделювання, трансформаційні процеси.

Key words: financial market, mathematical tools, modeling, transformational processes.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Інтегральна результативність, як результат дії функції об'єднує значну кількість скалярів за величиною приросту/зниження вартості активів у часі (y) та дією змінних (x). Це зумовлене тим, що наразі ця результативність формується у недетермінованому (стохастичному) середовищі з мінливим характером ризиків, що можуть призвести до дестабілізації фінансового ринку (інтегрованих за змістом факторів впливу x), які несуть у собі будь-які операції за конфігураціями фінансового ринку. За несприятливого впливу таких факторів можливе виникнення процесів дестабілізації фінансового ринку. Відповідно до цього, формалізація інтегральної результативності фінансового ринку має орієнтуватися на модель із великою кількістю скалярів, яка за допомогою математичних інструментів (що розглядаються як системи алгоритмів для вирішення різних завдань [1, с. 279—280]) та одиночних алгоритмів (для вирішення окремих завдань [1, с. 279—280]) дозволяють визначити вплив кожного з факторів впливу окремо, а також сукупний їх вплив на модельований показник (y). Результатом є перетворення інформації щодо симплексу рівнянь множинної регресії (який обраховується матричним методом) за всіма скалярами у інтегральні дані про результативність, придатні

для читання із можливостями завчасної ідентифікації процесів можливої дестабілізації фінансового ринку.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Вагомий внесок у дослідження процесу моделювання стохастичних макромоделей структурних трансформацій фінансового ринку, зробили такі закордонні та вітчизняні вчені: Бертон М., Дженсен М., Мертон Р., Шиллер Р. Дж., Клейдон А., Баранова В. В., Бекмуратов Р. Д., Фарина А. І., Іртищева І. О., Лагодієнко В. В., Недосекин А. О., Вдовенко Л. О. та інші. Варто зазначити, що, незважаючи на значний процес моделювання стохастичних макромоделей структурних трансформацій фінансового ринку є досить актуальним відповідно до сучасних умов.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Метою статті є процес моделювання стохастичних макромоделей структурних трансформацій фінансового ринку.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПОВНИМ ОБГРУНТУВАННЯМ ОТРИМАНИХ НАУКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Під формалізацією ми розумітимемо процес подання інформації щодо інтегральної ре-

зультативності в формалізованому (абстрактному) вигляді. Хоча немає впевненості в значенні вимірюваних змінних, завжди є усереднений набір інструкцій, які описують порядок дій, завдяки якому буде реалізований статичний аналіз [1, с. 49]. Результат такого аналізу є неточним, однак він визначатиме вектори всіх можливих поведінкових реакцій інтегральної результативності фінансового ринку (як ознаки y) із урахуванням зміни найбільш значущих випадкових величин (або змінних x в умовах невизначеності, або s). Для забезпечення інформативності формалізації пропонуємо розширити її за рахунок алгоритмів вивчення можливих поведінкових реакцій інтегральної результативності, впливаючи з: 1) характеру залежностей і значень випадкових відхилень від їх значень у всіх інших спостереженнях; 2) рівнянь, за якими відхилення приймають довільні значення від імовірнісних розподілів (фактично за кожним спостереженням випадкове відхилення може бути різним, однак не має бути причини, яка продукує значні відхилення за одних спостережень та менші або нульові за інших) [1, с. 49—50]; 3) покрокової процедури відбору факторів для формалізації значень регресійної моделі інтегральної результативності та розкриття невизначеності побудовою рівнянь регресії; 4) можливості для прогнозування результатів від потоку впливів факторів та корегувальних заходів із регулювання фінансового ринку. Для формалізації результативності фінансового ринку обирається коло факторів, яке: кількісно відмірюване; тісно пов'язане з результатом; не є інтерколінеарним; не є мультиколінеарним. Загальні кроки з відбору факторів у рівняння є класичними (табл. 1).

Такі кроки, очікувано, враховують значення вартісних виразів фінансових активів (y) та все коло факторів ($x_1...n$), що значно впливають на них (користуючись результатами теоретичної та кількісної оцінки). Водночас специфічним щодо окресленої площини є те, що основна увага у кількісному відборі багатфакторним дисперсійним аналізом приділяється перевірці гіпотези про рівність математичних очікувань вихідного контрольованого параметра (y) за різних комбінаціях факторів (що виз-

Таблиця 1. Загальні кроки з відбору факторів у рівняння з формалізації інтегральної результативності фінансового ринку

Порядок відбору	Особливості відбору факторів (специфікації)	Обґрунтування розв'язання задач	Вимоги до факторів, що включені до відбору
Теоретичний аналіз взаємозв'язку у значень вартісних виразів та факторів	Аналіз взаємозв'язку значень вартісних виразів, фінансових активів (y) і кола факторів, які чинять на нього істотний вплив (за комбінаторними конфігураціями)	Теоретичні дослідження, враховуючи всю відому (апріорну) інформацію щодо факторів впливу, від	Можливість кількісного виміру взаємозв'язків (якісний фактор у рівняння можна включити, якщо йому надано кількісну визначеність); тісний зв'язок зі зміною значень вартісних виразів (визначається за істотності значень коефіцієнта парної лінійної кореляції між фактором і результатом); слабка взаємна корельованість факторів (визначається за явищем інтерколінеарності); відсутність суворого функціонального зв'язку (визначається за явищем мультиколінеарності (за якої кожному значенню вартісних виразів відповідає строго визначене значення фактору))
Кількісна оцінка взаємозв'язку у факторів з результатом	Між факторами та результатом наявна лінійна форма зв'язку, відтак ця оцінка здійснюється за аналізом кореляційної матриці	Здійснюється за допомогою багатфакторного дисперсійного аналізу, оскільки перевіряється істотність впливу комбінації факторів на вартісний вираз фінансових активів	

Джерело: [2, с. 45-100; 3 с. 314—340; 4].

начається як обчислювальний експеримент). Це пов'язане з тим, що результативність часто визначається одночасним впливом кількох незалежних змінних (факторів). При такому відборі може бути вивчений інтегральний ефект від взаємодії кількох змінних.

Після відбору факторів формується форма їх зв'язку з інтегральною результативністю фінансового ринку, виражена системою рівнянь регресії за всіма комбінаторними конфігураціями. Ці рівняння формалізують вектори можливих поведінкових реакцій інтегральної результативності фінансового ринку із врахуванням зміни найбільш значущих випадкових величин в умовах невизначеності або s . Закономірно, набір інструментів та алгоритмів загальної формалізації інтегральної результативності у системах рівнянь регресії полягають у пошуку векторів оцінок коефіцієнтів регресії (які окреслюють спрямованість лінійних рівнянь регресії, користуючись із матриці парних коефіцієнтів кореляції) та оцінці тісноти зв'язку між ознаками рівнянь регресії (користуючись із множинного коефіцієнта кореляції). Коштом рівнянь регресії можна провести реакційний аналіз показників результативності функціонування операційного середовища фінансового ринку. В основі такого аналізу має лежати теорія реакційних модуляцій, яка полягає у тому, що усі ключові операції фінансового ринку спрямовані на отримання результа-

ту, а їх реакційність підпорядкована тим самим факторам, що і його результативність (яка певним чином корегує попит та пропозицію на базові активи фінансового ринку). Така подвійність формує можливість визначення результативних змін ключових операцій фінансового ринку за їх регресійними зв'язками зі змінними інтегральної результативності. При цьому кожна змінна, що впливає на ключову операцію є основою для формування окремого рівняння регресії або модуляції (логіка реакцій за змістом матриці парних коефіцієнтів кореляції утворює реакційну модуляцію). Прогнозування можливих поведінкових реакцій інтегральної результативності фінансового ринку України має містити саме ту кількість рівнянь множинної регресії та реакційних матриць, які інтегрально відбиватимуть більшість процесів зміни вартісних характеристик основних активів фінансового ринку та ключових операцій із ними, зокрема за значенням коефіцієнтів детермінації або R^2 .

Матриця парних коефіцієнтів кореляції забезпечує формалізацію логіки реакцій інтегральної результативності фінансового ринку за векторами оцінок властивих йому коефіцієнтів регресії. Важливо окреслити: 1) одиничні фактори, що є найбільш значущими для продукування реакційної здатності та форми реагування вартісних виразів за абстрактними кореляційними зв'язками з одиничними факторами. Це дозволяє спростити картину явища, яке досліджується (розглядати зв'язки з факторами у "чистому вигляді"); 2) можливі перетини впливів одиничних факторів, що є найбільш значущими для продукування загальної реакційної здатності. Це дозволяє спростити картину реакцій інтегральної результативності на збурення фінансового ринку, що поширюються у зв'язку з дією комбінацій одиничних факторів.

Матриця є засобом первинної перевірки рівняння регресії за параметрами інтегральної результативності на тісноту зв'язку за величиною приросту/зниження вартості активів (y) та всіх змінних у часі (x), що здійснюється в межах загальної формалізації інтегральної результативності. Зокрема, на основі даного інструменту визначаються множинні коефіцієнти кореляції, перевіряється їх значущість, здійснюється первинний відбір факторних ознак у модель.

Водночас формалізація — це процес подання інформації щодо інтегральної результативності фінансового ринку у такому її розрізі, який є достатнім, щоб визначити загальні закони та правила її зміни та ідентифікувати можливі процеси дестабілізації

фінансового ринку. Нами наголошується на потребі використання в обчислювальному експерименті широкого набору аналітичних інструментів, серед яких: інструменти поглибленої формалізації законів впливу факторів, що визначають зміст рівняння регресії; інструменти поглибленої формалізації якості побудованого рівняння регресії; інструменти із визначення передумов методу найменших квадратів. Розглянемо зміст інструментів та окремих алгоритмів та їх практичну застосовність для кожної з окреслених вище груп.

До групи інструментів поглибленої формалізації законів впливу факторів, що визначають зміст рівняння регресії, віднесено ті, що, у першу чергу, доступні після побудови лінійної (множинної) залежності, а саме:

1) рівняння регресії в стандартному масштабі (із виділенням стандартизованих β -коефіцієнтів). Інструмент виділений у межах цієї групи, оскільки за його змістом визначають значення загального та приватних коефіцієнтів регресії в природному масштабі. За збіжністю цих коефіцієнтів можна ідентифікувати доцільність об'єднання кількох вибірок x/y (за комбінаторними множинами) в одну, з метою побудови єдиного рівняння регресії.

2) Основні методи, що спрямовують дію інструменту, — це: стандартизовані значення досліджуваних змінних; регресійні залежності у стандартному масштабі; оцінка загального коефіцієнта регресії; оцінки приватних коефіцієнтів регресії прямого та опосередкованого впливу. Водночас застосовність рівняння дозволяє значно скоротити кількість моделей регресії за параметрами інтегральної результативності при незмінній кількості вибірок значень вартісних виразів результативності та змінних (факторних ознак).

3) приватні коефіцієнти еластичності та порівняльна оцінка впливу аналізованих чинників на результативну ознаку рівнянь регресії за параметрами інтегральної результативності (користуючись із коефіцієнтів роздільної детермінації). Цей інструмент виділено, оскільки за їх алгоритмами (табл. 2) чітко вимірюється:

— на який середній відсоток зміниться вартісний вираз фінансових активів фінансового ринку (за незмінності інших факторів), якщо конкретний фактор впливу у гіперплощині змінить своє значення на 1%;

— на який середній відсоток у сукупності зміниться вартісний вираз фінансових активів

Таблиця 2. Характеристика інструменту та алгоритмів оцінки еластичності та порівняльної оцінки впливу аналізованих чинників на результативну ознаку

Складові інструменту оцінки еластичності та впливу змінних	Алгоритми формалізації значень	Економічний зміст алгоритму	Умовні позначення, що наявні в алгоритмах	Практична застосовність інструментів до формалізації
Приватні коефіцієнти	$E_i = b_j \frac{\overline{x_j}}{\overline{y_{x1...xn}}} \cdot 100$	Вимірюють, на який конкретно середній відсоток зміниться вартісний вираз фінансових активів (за незмінності інших факторів), якщо конкретний фактор впливу у гіперплощині змінить своє значення на 1%. Якщо $E_i < 1$ вплив на результативну ознаку Y незначний.	b_j - коефіцієнт регресії для фактора x_j в рівнянні множинної регресії; $\overline{x_j}$ – середнє значення фактору x_j в рівнянні множинної регресії; $\overline{y_{x1...xn}}$ – середнє значення вартісного виразу фінансових активів;	Дозволить сформувати схему потоку впливів факторів. Дозволить сформувати схему корегувальних заходів із регулювання фінансового ринку (через зміни режимних параметрів таргетування інфляції та грошової маси; корегування пропозиції кредитів*).
Коефіцієнти роздільної детермінації	$\sum dx_i = R^2$, $\sum di = \sum \gamma_i \beta_i$, де	Вимірює, на який конкретно середній відсоток у сукупності зміниться вартісний вираз фінансових активів від своєї середньої величини при зміні фактора x_i на 1% від свого середнього значення.	di - частку кожного фактора в загальній варіації зміни зміниться вартісний вираз фінансових активів; β_i - показник змін щодо величини фактора на одне середньоквадратичне відхилення S_{x_i} та значення результативної ознаки (або на β середньоквадратичного відхилення).	

Примітка:

* цільовий показник обмінних курсів валюти з урахуванням лібералізації валютної політики не потребує схеми потоку впливів
Джерело: сформовано на основі [2, с. 200-315].

фінансового ринку від своєї середньої величини при зміні фактора x_i на 1% від свого середнього значення.

Дані за окресленими показниками придатні не тільки для порівняння один з одним. Вони формують ідеальний масив даних для побудови схем потоків позитивних та негативних впливів на інтегральну результативність. Складовою таких схем є дії упередження процесів дестабілізації у формуванні та перерозподілі вільних фінансових ресурсів, які формуються шляхом зміни режимних параметрів проведення конкретних регуляторних операцій на фінансовому ринку;

4) точковий та інтегральний прогнози. Ці інструменти виділені у межах групи, оскільки забезпечують можливості прогнозування результатів від дії факторів та реакційності операційного середовища фінансовому ринку (за його ключовими операціями). Ці інструменти мають прості алгоритми формалізації змін випереджувальних вартісних значень результативності (табл. 3).

Відтак вважаємо, що у такому поданні вони досить інформативні у:

— випереджальному відбитті дійсної інтегральної результативності, придатному для оцінки схем пристосування відповідних значень фінансового ринку до майбутнього (виділити можливий біхевіоризм реакцій фінансового ринку на дію ключових факторів впливу, визначити зміни значень кожної ключової операції). За допомогою прогнозів можна сформувати комплекс аргументованих пропозицій щодо забезпечення функціонування операційного середовища фінансового ринку за позитивного чи негативного впливу змінних на конфігурації ринку;

— оцінках схем пристосування значень результативності фінансового ринку до майбутнього (схема розвитку цього внутрішнього середовища за тенденціями та з урахуванням реакційності). Комплекс аргументованих пропозицій щодо мінімізації впливу реакційності на конфігурації ринку може бути виражений у кількісній та якісній формах (особливо, якщо

Таблиця 3. Характеристика інструментів та алгоритмів застосування точкового та інтегрального прогнозів до формалізації інтегральної результативності

Інструменти застосування точкового та інтегрального прогнозів	Алгоритми формалізації значень прогнозів	Економічний зміст алгоритму	Умовні позначення, що наявні в алгоритмах	Практична застосовність інструментів та алгоритмів в формалізації
Точкові прогнозні значення	$y_{ip} = a + b \cdot x_{ip}$, де $y = a + b$ – початкове рівняння з фактором b , щодо якого очікуються зміни	Формуються щодо зміни вартісного значення результативності y_i , шляхом підставлення в рівняння її регресії відповідних (прогнозних) значень x_j	y_{ip} – прогнозні зміни вартісного значення результативності; x_{ip} – прогнозні значення фактору впливу; $a + b$ – початкове рівняння	Можливості для прогнозування ефектів від дії факторів та конкретних регуляторних операцій на фінансовому ринку. Можливості для оцінки схем пристосування значень фінансового ринку до майбутнього.
Довірчого прогнозного інтервалу	$\hat{y}_{ip} = y_{ip} \pm t_{\text{мобл}} \times m_{y_{ip}},$ де $m_{y_{ip}} = \sigma_{\text{ост}} \sqrt{1 + \frac{1}{n} + \frac{(x_{ip} - \bar{x})^2}{\sum (x - \bar{x})^2}}$	Формуються щодо зміни вартісного значення результативності шляхом визначення його нижньої та верхньої меж (або $y_{\text{імін}}, y_{\text{імакс}}$), що містить точну величину для прогнозного значення y_i за вірогідністю змін y_i та всіх x_j .	$m_{y_{ip}}$ – стандартна помилка прогнозу щодо зміни результативності; y_{ip} – величина прогнозного значення y_i ($y_{\text{імін}} < y_i < y_{\text{імакс}}$) за вірогідністю змін y_i та всіх x_j .	

Джерело: сформовано на основі [2, с. 200-315; 5, с. 91, 6].

різниця у прогнозах є досить значущою і не може бути значно мінімізована дією інших факторів).

Набуття прогностичною моделлю якості відбувається коштом: загальних прогнозних матриць парних коефіцієнтів кореляції; приватних коефіцієнтів кореляції та значень їх очікуваної значущості.

До групи інструментів, що сприяють поглибленій формалізації якості побудованого рівняння регресії, виділені ті, що ідентифікують можливі помилки в його структурі. Зокрема, інструменти та алгоритми формалізації якості рівняння регресії за параметрами інтегральної результативності, орієнтовані на: абсолютну помилку апроксимації або MAPE (якщо $\text{MAPE} < 10\%$ — це модель високої точності, якщо $10\% < \text{MAPE} < 20\%$ — це модель достатньої точності; якщо $20\% < \text{MAPE} < 50\%$ — це модель задовільної точності; якщо $\text{MAPE} > 50\%$ — це модель вкрай неточна); значущість коефіцієнтів регресії (коефіцієнт b_i ; t -статистика, критерій Стюдента) та довірчий інтервал; F -статистику та критерій Фішера; приватні F -критерії (або F -тест). Рівняння якісні, якщо є висока ймовірність того, що при

серії досліджень результативності фінансового ринку сформуються аналогічна зміна середньої величини ознаки в залежності від x , а саме з тими ж самими коефіцієнтами a_0 та a_1 (значення яких можуть коливатися лише у заданих межах).

До групи інструментів із визначення передумов методом найменших квадратів (МНК) віднесено: тестування і усунення мультиколінеарності (алгоритм Фаррара-Глобера); перевірку наявності гетероскедастичності (гомоскедастичності), за методом графічного аналізу та за тестом рангової кореляції Спірмена; перевірку наявності автокореляції.

Поглиблена перевірка рівняння на наявність мультиколінеарності реалізується за 3-х рівневою, алгоритмічною моделлю Фаррара-Глобера, за якою тестуються наступні види мультиколінеарності: для всіх факторів (ітерація χ^2 — χ^2 -квадрат); для кожного фактора з іншими (ітерація критерій Фішера); для кожної пари факторів (ітерація критерій Стюдента).

При цьому ітерації тестувань підтримуються до моменту відбору такої сукупності фак-

торів, між якими відсутні лінійні взаємозв'язки двох або декількох пояснюючих змінних. Закономірно, наявна ітераційність перевірки рівняння регресії за параметрами інтегральної результативності на мультиколінеарність, що паралельно дозволяє реалізувати покрокову процедуру відбору факторів для формалізації значень інтегральної результативності.

Перевірка рівняння регресії за параметрами інтегральної результативності на наявність гетероскедастичності визначається за ознакою постійності дисперсійних відхилень [7, с. 256—278].

Невиконання окресленої умови дозволяє формалізувати рівняння як гомоскедастичне або таке, що має непостійні дисперсійні відхилення. Інструменти та алгоритми такої перевірки реалізуються за напрямками графічного аналізу або кількісно (за тестом рангової кореляції Спірмена). При цьому вони орієнтовані на наближену формалізацію рівнянь, у яких відхилення приймають довільні значення щодо деяких імовірнісних розподілів.

Кількісний алгоритм є більш точним, однак чим більша кількість однакових рангів за змінними, тим менш точними є значення коефіцієнту рангової кореляції Спірмена.

Поглиблена перевірка наявності автокореляції у рівнянні регресії за параметрами інтегральної результативності (що визначає характер залежності значень випадкових відхилень від значень відхилень у всіх інших спостереженнях) має здійснюватися у межах органічного поєднання різних інструментів та алгоритмів, зокрема (: візуального (графічного); коефіцієнтного; критеріального (користуючись критерієм Дарбіна-Уотсона).

При цьому критерій Дарбіна-Уотсона є основним у визначенні автокореляції. Він є найбільш точним (фактичні значення зіставляються з критичними значеннями, які визначаються на основі таблиць Дарбіна-Уотсона) [8, с. 246]. За формалізацією значень можлива: позитивна автокореляція, яка є наслідком постійності впливу неврахованих у рівнянні факторів; негативна автокореляція, яка є наслідком сезонних коливань вартісного значення (означає, що за позитивним відхиленням наявне негативне й навпаки [9, с. 43—122; 10, с. 2412—250]).

Інтегральна результативність має один стан, який є наслідком дії нової інформації щодо факторів впливу та випадковості розподілу співвідношень ризиків.

Враховуючи те, що інтегральна результативність має один стан, який є наслідком дії

нової інформації щодо факторів впливу та випадковості розподілу співвідношень ризиків. Відтак у цій площині ефективна стохастична формалізація. Хоча немає впевненості у значенні вимірюваних змінних, завжди є усереднений шаблон, завдяки якому буде реалізований статичний аналіз. Результат такого аналізу є неточним, однак він визначатиме всі можливі поведінкові реакції інтегральної результативності фінансового ринку, як ознаки у, із врахуванням зміни найбільш значущих випадкових величин або змінних x , в умовах невизначеності або s .

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Інтегральна результативність формується в стохастичному середовищі фінансового ринку, а отже, має один стан, який є наслідком дії нової інформації щодо факторів впливу та випадковості розподілу співвідношень ризиків. Відтак, алгоритми формалізації результативності та визначення процесів дестабілізації фінансового ринку у стохастичних моделях базуються на поєднанні кореляційно-регресійного аналізу результативності фінансового ринку з реакційними модуляціями. За таких умов можуть бути сформовані такі стохастичні макромоделі результативності фінансового ринку, які дозволяють формалізувати вплив непередбачуваних та несприятливих подій, що виникають внаслідок адаптивності ринку та його операційного середовища за вартісними характеристиками активів, а також проаналізувати здатність абсорбції дестабілізаційних процесів за рахунок своєчасного запровадження коригувальних заходів. Відмінність даної моделі полягає у її придатності до оцінки та прогнозування змін ключових параметрів операційного середовища фінансового ринку з урахуванням залежностей від ключових факторів впливу.

Література:

1. Серажим Ю. Застосування теорії формалізації у дослідженнях економічних процесів у світовому господарстві. Економічний аналіз. 2020. Т. 30 (3). С. 47—55.
2. Халафян А. А. STATISTICA 6. Статистический анализ данных. Бином-Пресс. 2007. 512 с.
3. Борзенко О. О. Структурні деформації на світових фінансових ринках після 1990-х років: монографія. Вінниця: ТОВ "ТВОРИ", 2019. 448 с.

4. Довірчий інтервал за рівнянням інтегральної результативності депозитного ринку через зміну середньої ставки за депозитами (іноземна валюта). Масив даних MODELAT. URL: <https://docs.google.com/document/d/1WU5W73XH7jP-NSV7ULsBWcmwQUAPNQKp/edit?usp=sharing&oid=-109436958646955679152&rtpof=true&sd=true>

5. Сухоруков А.І., Харазішвілі Ю.М. Моделювання та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів України: монографія. К.: НІСД, 2012. — 368 с.

6. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України, редакція від 11.02.2022, № 2664-III. Верховна рада України. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2010_12_02/T012664.html

7. Hill, R. Carter; Adkins, Lee C. Collinearity. У Baltagi, Badi H. A Companion to Theoretical Econometrics. Blackwell. 2001. С. 256—278.

8. Бакарджієв О.Р., Комаров А.О. Особливості оцінки результатів регресійного аналізу. Техніка в сільському господарстві, галузеве машинобудування, автоматизація, 2015. Вип. 28. С. 237—244.

9. Copeland T., Weston I. F. Financial Theory and Corporate Policy Addison — Wesley, Reading M. A., 1983.

10. Carter, M.W., & Price, C.C., & Rabadi, G. Operations research: a practical approach. Boca Raton: CRC Press. 2019, 471 p.

11. Іртішчева І.О. Стратегія розвитку фінансово-кредитного забезпечення агропродовольчої сфери України: монографія. Миколаїв: Дизайн та поліграфія, 2012. 256 с.

12. Крамаренко І.С. Формування та розвиток регіонального інвестиційного потенціалу в умовах структурних трансформацій економіки: теорія, методологія та практика: монографія. Миколаїв: ФОП Швець, 2019. 356 с.

13. Іртішчева І.О. Факторинг як напрям стратегічного розвитку фінансового забезпечення агропродовольчої сфери. Вісник ХНАУ. 2011. № 8. С. 16—21

References:

1. Serazhim, Yu. (2020), "Application of the theory of formalization in studies of economic processes in the world economy", Economic analysis, Vol. 30 (3), pp. 47—55.

2. Halafyan, A. A. (2007), STATISTICA 6. Statystycheskyj analiz dannykh [STATISTICA 6. Statistical analysis of data], Bynom-Press, Ukraine

3. Borzenko, O. O. (2019), Strukturni deformatsii na svitovykh finansovykh rynkakh pislia 1990-kh

rokov [Structural deformations on world financial markets after the 1990], LLC "CREATIONS", Vinnytsia, Ukraine.

4. MODELAT data array (2022), "Confidence interval according to the equation of the integral performance of the deposit market due to the change in the average rate on deposits (foreign currency)", available at: <https://docs.google.com/document/d/1WU5W73XH7jP-NSV7ULsBWcmwQUAPNQKp/edit?usp=sharing&oid=-109436958646955679152&rtpof=true&sd=true> (Accessed 4 Aug 2022).

5. Sukhorukov, A.I. and Kharazishvili, Y.M. (2012), Modeliuvannia ta prohnozuvannia sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku rehioniv Ukrainy [Modeling and forecasting of socio-economic development of the regions of Ukraine], NISD, Kiev, Ukraine

6. Verkhovna Rada of Ukraine (2022), Law of Ukraine "On financial services and state regulation of financial services markets", available at: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2010_12_02/T012664.html (Accessed 4 Aug 2022).

7. Baltagi, Badi H. A (2001), "Companion to Theoretical Econometrics", Blackwell, pp. 256—278.

8. Bakardzhiev, O.R. and Komarov, A.O. (2015), "Peculiarities of evaluating the results of regression analysis", Machinery in agriculture, industrial machine building, automation, Vol. 28, pp. 237—244.

9. Copeland T., Weston I.F. (1983), Financial Theory and Corporate Policy Addison — Wesley, Reading, USA.

10. Carter, M.W., Price, C.C. and Rabadi, G. (2019), Operations research: a practical approach, CRC Press, Boca Raton, USA.

11. Irtysheva, I.O. (2012), Stratehiia rozvytku finansovo-kredytnoho zabezpechennia ahroprodovol'choi sfery Ukrainy [Strategy for the development of financial and credit provision of the agri-food sector of Ukraine], Design and printing, Mykolaiv, Ukraine.

12. Kramarenko, I.S. (2019), Formuvannia ta rozvytok rehional'noho investytsijnoho potentsialu v umovakh strukturnykh transformatsij ekonomiky: teoriia, metodolohiia ta praktyka [Formation and development of regional investment potential in conditions of structural transformations of the economy: theory, methodology and practice], FOP Shvets, Mykolaiv, Ukraine.

13. Irtysheva, I.O. (2011), "Factoring as a direction of strategic development of financial support of the agro-food sector", KHNAU Bulletin, vol. 8, pp. 16—21.

Стаття надійшла до редакції 13.01.2023 р.

УДК 332.2.:332.3

А. М. Третяк,

д. е. н., професор, член-кореспондент НААН України, професор кафедри геодезії та землеустрою, Білоцерківський національний аграрний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1154-4797>

Т. М. Прядка,

к. е. н., доцент, завідувач кафедри геодезії та землеустрою,

Білоцерківський національний аграрний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6179-0128>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.64

ФІЛОСОФІЯ ЗЕМЛЕГОСПОДАРЮВАННЯ ТА ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ: АВТОРСЬКІ РОЗДУМИ ЩОДО РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬНОГО УСТРОЮ В УКРАЇНІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

A. Tretiak,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Chief Researcher, Bila Tserkva National Agrarian University

T. Priadka,

PhD in Economics, Associate Professor, Head of the Department of Land Resources Management and Cadastre, Bila Tserkva National Agrarian University

PHILOSOPHY OF LAND MANAGEMENT AND LAND PLANNING: THE AUTHOR'S THOUGHTS ON THE DEVELOPMENT OF THE LAND SYSTEM IN UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD

Обґрунтовано, що основними складовими нової філософії землегосподарювання та землевпорядкування в Україні у повоєнний період є концептуально-інноваційний підхід до: 1) розвитку українського землегосподарювання в сільському господарстві, що базується на вивченні українських традицій господарювання з розумінням специфіки української ментальності; 2) сфери земельної і землевпорядної законотворчості, що відображає нову ідеологію взаємодії державного управління з кожним окремим індивідумом, який бажає стати "господарем на Землі". Це створення нових робочих місць та водночас турбота про добробут кожного члена нашого суспільства; 3) безпосередньо радикальної та раціональної організації сільськогосподарського землекористування на сімейних засадах. Саме так, планувалося землекористування селян у період 1906—1917 рр.; 4) формування системи сільськогосподарського землегосподарювання, як основної складової земельного устрою на території територіальних громад, що базуються на сімейному фермерстві. "Фермерський підхід" передбачає розвиток багатфункціонального землекористування, наприклад, рослинництво, тваринництво, рекреація; 5) управління, що полягає в одномоментній гнучкості та швидкості прийняття рішень на різних етапах землевпорядного процесу, тобто. у володінні теперішнім часом, але також і у строгому державному контролі; 6) залучення різних суспільних структур, та й усієї громадськості загалом, до справи землеустрою та організації сімейних фермерських та селянських господарств. Насамперед, це стосується підняття статусу, поваги та авторитету Людини, яка працює на Землі; 7) створення міцних сімейних фермерських та селянських господарств шляхом їх кооперації, яка надалі призведе і до організації заводів з переробки сільськогосподарської продукції та до виходу на міжнародні ринки. Тільки в такий спосіб можливе дійсне піднесення добробуту кожного сільського жителя України. Спадкування земельних ділянок призведе до вдосконалення всього навколишнього простору. Це завдання саме і лише для України у зв'язку із здійсненням паюванням сільськогосподарських угідь. Технічно сьогодні землевпорядкування можна здійснити набагато простіше, ніж у період 1906—1917 років. У сучасних умовах цифрової картографічної інформації високої точності, інноваційних ГІС-технологій можливе значне скорочення часу на роботи із землевпорядкування, а отже, успішне проведення нового землеустрою в масштабах країни. Набагато складніше повернути традиції любовного ставлення до землеробської праці серед молодого покоління та престижність професії хлібороба. Очевидно, це особливе завдання для влади, науки та освіти у повоєнний період.

It is substantiated that the main components of the new philosophy of land management and land planning in Ukraine in the post-war period are a conceptual and innovative approach to: 1) the development of Ukrainian land management in agriculture, which is based on the study of Ukrainian traditions of management with an understanding of the specifics of the Ukrainian mentality. It is senseless to plant public means of production and capital of the type of agricultural holdings in Ukrainian innovations, especially when it concerns interaction with a soil. The Ukrainian Master on his land is, first of all, a Person likened to God the Creator. Its main task is to make the soil fertile and prosperous. That is why Ukraine is famous for its agricultural products. That is why in the Ukrainian tradition there was a constant development of the village. It was the Ukrainian peasants who treated the soil so carefully that they necessarily organized their land use on a crop rotation basis so that the Earth would restore its fertility. That is why the norms of land use developed by the state land management authorities in the period from 1906 to 1917 ranged from 15 to 41 hectares in different regions of Ukraine, taking into account the quality of the land, its fertility and profitability, population density, etc.; 2) spheres of land and land management law-making, which reflects a new ideology of interaction of state administration with each individual who wants to become a "master on land". This is the creation of new jobs and at the same time care for the well-being of every member of our society. Thus, the state must take upon itself the great and noble task of patronage of each family, since in the "organization of the use of the Earth" the family organization of production is first of all necessary. This will solve problems of a demographic nature in the countryside, food problems, and ecological problems of land use. It is necessary to return Man to Nature and revive the biological, and not continue the purely technocratic experience of life on Earth. Considering the current mission of Ukraine in the post-war period, such a return to tradition can only be demonstrated by a Ukrainian peasant; 3) directly radical and rational organization of agricultural land use on a family basis. That is how the land use of the peasants was planned in the period 1906—1917. The land managers tried to bring the plots of the peasants as close as possible to the square, while taking into account the presence of not only arable land, but also forests and hayfields, the presence of water sources, etc. At the same time, the construction of residential and commercial buildings, land reclamation and hydrotechnical works were thought out. Next, all agronomic assistance was immediately thought out, i.e. the process of organizing crop rotation. The agronomist went directly to the land plot to the "householder" himself and carried out separate work with him; 4) formation of the system of agricultural land management, as the main component of the land system in the territory of territorial communities based on family farming. The "farming approach" involves the development of multifunctional land use, for example, crop production, animal husbandry, recreation. Ukrainian traditional experience always shows the development of a multi-branch economy, which is much more efficient than narrowly focused production. Because, the main importance of the production of the Ukrainian peasant — the householder is not commodity and monetary turnover and profit, but above all, life, happiness and freedom, that is. Independence; 5) management, which consists in instantaneous flexibility and speed of decision-making at various stages of the land management process, i.e. in possession of the present, but also in strict state control. 1.5 years was determined for the land management of one farm during the research period. Almost once every two years, the central department checked the correctness of legal and land management documents related to the organization of each farm on the ground. Strict requirements for the organization of peasant land use increased especially after the introduction of the Law "Regulations on Land Management" dated May 29, 1911. At the same time, all ranks underwent strict certification for professionalism. Already five years after the beginning of the land management reform, a random inspection was conducted to improve welfare and profits in the newly organized farms. A year later, all the collected statistics were published. Thus, the work was carried out in a clear and organized manner. Land management plans (projects) were drawn up in the winter, surveying, land management, road, construction, hydrotechnical and other works were carried out directly in the summer field seasons. Within the scope of agronomic assistance, also in winter, various educational agricultural courses were held for the peasants; 6) involvement of various social structures, as well as the entire public in general, in the matter of land management and the organization of family farms and peasant farms. First of all, it concerns raising the status, respect and authority of the Man who works on land; 7) creation of strong family farms and peasant farms through their cooperation, which will further lead to the organization of factories for the processing of agricultural products and access to international markets. Only in this way is it possible to truly raise the well-being of every rural resident of Ukraine. The inheritance of land plots will lead to the improvement of the entire surrounding space. This is a task specifically and only for Ukraine in connection with the ongoing division of agricultural land. Technically, today land management can be carried out much easier than in the period of 1906—1917. In modern conditions of digital cartographic information of high accuracy, innovative GIS technologies, it is possible to significantly reduce the time spent on land management work, and therefore, the successful implementation of new land management on a national scale. It is much more difficult to return the traditions of a loving attitude to agricultural work among the younger generation and the prestige of the farming profession. Obviously, this is a special task for the authorities, science and education in the post-war period.

Ключові слова: землегосподарювання, сімейні фермерські та селянські господарства, землепорядкування.

Key words: land management, family farms and peasant farms, land planning.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Земельний устрій — це система, похідна від суспільного і державного устрою, що характе-

ризується земельно-територіальною організацією території держави в цілому або території регіону чи територіальної громади та певними

земельними відносинами і визначається системою власності, порядку та формами володіння і користування землею, а також принципами організації використання земель та інших природних ресурсів [1]. В умовах загрози урбанізації системи землекористування, погіршення якості продуктивних земель, дефіциту води, продовольства, необхідна розробка розумних підходів землевпорядкування територій сільськогосподарського та природоохоронного землекористування, і особливо територій територіальних громад, відродження таких цінностей як життєвпорядкування та землегосподарування, вдосконалення землеустрою та землевпорядкування. Оскільки, в Україні звершені активні процеси децентралізаційної і земельної реформ, а військова агресія російської федерації нанесла непоправимої шкоди системі землекористування, важливим є зрозуміти яким має бути сформованим земельний устрій на рівні територіальних громад. Звернення до української і зарубіжної практики землевпорядкування ХХ століття є надзвичайно актуальним для вирішення проблем економічного зростання без порушення цілісності природного середовища. Тому важливою науковою проблемою сьогодні є формування теорії "землегосподарської державності" та моделі земельного устрою в контексті "раціонального українського землегосподаря" як зберігача української національної ідентичності.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою статті є дослідження моделі розвитку землегосподарування та землевпорядкування у період 1906—1917 років та формування авторських пропозицій щодо розвитку однієї із складових земельного устрою в Україні, сімейних фермерських та селянських господарств, у повоєнний період.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перед тим, як висувати сучасні концептуально-інноваційні підходи до сучасного розвитку сільськогосподарського землекористування, необхідно розкрити теорію чи фундамент, на якому вибудовуватимуться ці підходи. Відомо, що "теорія" є "цілісною системою знання, яку характеризують логічна залежність одних елементів від інших, виведення змісту теорії з деякої сукупності тверджень і понять — вихідного базису "теорії" — за певними логіко-методологічними принципами та правилами [2, с. 649]. "Теорія" постає як найбільш досконала форма наукового обґрунтування та про-

грамування практичної діяльності. Спираючись на знання, втілене в теорії, людина здатна створювати те, що не існує в даній природній і соціальній дійсності, але можливо з точки зору відкритих теоретично об'єктивних законів. Здійснення цілеспрямованого практичного перетворення дійсності з урахуванням теоретичних знань є критерій істинності теорії. При цьому під час практичного застосування "теорія" сама вдосконалюється та розвивається. Методологічно центральна роль у формуванні теорії відіграє те, що у її основі лежить ідеалізований об'єкт теорії — теоретична модель, істотних зв'язків реальності, представлених з допомогою певних гіпотетичних припущень та ідеалізацій. Співвідношення елементів ідеалізованого об'єкта — як вихідних, і вивідних — є теоретичні закони, які формулюються шляхом певних розумових дій з ідеалізованим об'єктом. Процес розгортання змісту теорії передбачає максимальне виявлення можливостей, закладених у вихідних посиленнях теорії, структурі її ідеалізованого об'єкта [2, с. 650].

Розглянемо теорію "землегосподарської державності" та модель "ідеального господаря" (в нашому розумінні "раціонального землегосподаря"), які запропонував економіст П. М. Савицький ще у 1920-ті рр. Теорія "господарської державності" утверджує особисту початкову участь у господарюванні. П.М. Савицький запровадив цілу низку таких "господарських категорій" господарська воля, господарське цінування, господарський розум, господарська бережливість, господарська творчість, господарська справа, господарський захід та господарська держава [3]. Ми додамо до зазначених категорій такі, як: господарський вибір, господарська вигода та господарське щастя. Також, до існуючих в соціально-економічній системі землекористування, понять "суспільство" та "господар", додам "земельний устрій" і дослідимо їхні залежності.

Загалом вийшло 14 категорій в системі землегосподарування. В цьому зв'язку нами розроблено систему внутрішнього співвідношення категорій землегосподарування як елементів системи. Усі 14 категорій нами поділені на три "блоки-підсистеми".

Першому блоку-підсистемі дамо базову назву "блок-підсистема волі" (І). Його складовими є такі категорії як: господарська воля, господарський захід, господарська бережливість, господар особистість, господарська держава. Саме ці категорії землегосподарування найбільш яскраво відображають їх сутність, з погляду, системи "господар-особистість". Таким

Таблиця 1. Візуальна характеристика сутності системи "землегосподарської державності"

Номер та назва блоку-підсистеми	Елементи блоку-підсистеми
I. Господар-особистість	господарська воля, господарський захід, господарська бережливість, господар особистість, господарська держава
II. Цінностей (часу)	господарське цінунання, господарський вибір, господарська творчість, господарське суспільство, земельний устрій
III. Простору	господарський розум, господарська вигода, господарська справа, господарське щастя, земельний устрій

чином, цей блок-підсистему можна назвати "блок-підсистема господар-особистість".

Другий блок-підсистему названо "блок-підсистема цінностей" (II). Він складається з таких категорій, як господарське цінунання, господарський вибір, господарська творчість, господарське суспільство та земельний устрій. Кожна з цих категорій для нас додатково пов'язана з часом, відповідно до минулого, сьогодення, майбутнього та вічності. Цей блок-підсистеми можна назвати також "блок-підсистема часу".

Третій блок-підсистема — "блок-підсистема розуму" (III). Він включає такі категорії, як господарський розум, господарська вигода, господарська справа, господарське щастя та земельний устрій. У прикладному аспекті називаємо цей блок-підсистему як "блок-підсистема простору". Ще раз підкреслимо, що всього виходить 14 "господарських" категорій, які так чи інакше відображають ментальну ідею землегосподарської діяльності людини традиційної української культури. Суть цієї теорії, як "духовно-морального вчення" полягає в усвідомленні особливості "українського землегосподаря", як підприємця іншого складу, який має свої національні особливості, відмінні від європейського підприємця. Візуальна характеристика сутності системи "землегосподарської державності" приведена в табл. 1.

Як видно із табл. 1 елемент земельний устрій притаманний двом блокам-підсистемам: цінностей та простору.

Зауважимо, що П.М. Савицький лише окреслив свою теорію. Подальший розгляд та розробку своєї теорії вчений залишив, як він висловився, "майбутнім поколінням". Сприймавши теорію П.М. Савицького, ми розширили блоки-підсистеми категорій, виділивши чотири рівні соціально-психологічних особливостей особистості та спробували створити ідеалізований об'єкт — образ "раціонального землегосподаря" з урахуванням персоналії із українсь-

ких традицій, як найміцніших українських землегосподарів, так названих "куркулів".

Таким чином, нами спочатку виділено та визначено якісний рівень для кожної категорії — по вертикалі. Для кожної категорії кожного рівня розроблено смислову інтерпретацію. Відповідно, розроблено чотири рівні основних типових рис особистості або соціально-психологічних особливостей особистості, що відображають присутність або відсутність рис господаря. Ці рівні представлені термінами сучасної психології і традиційно отримали такі назви, як: низький рівень, середній, високий та вищий. Слід зазначити, що їх описи побудовані з урахуванням "землегосподарських категорій", але без їх виділення. Для стислості опишемо лише вищий рівень розвитку особистості господаря, так як саме з цих позицій будемо надалі розглядати сучасні проблеми розвитку земельного устрою сільських територій і сталих (збалансованих) форм землекористування.

Вищий рівень розвитку "особистості господаря", на наш погляд, відображає здібності людини, наближеної до образу "раціонального землегосподаря". Людина свідомо йде на створення ситуації із сильним обмеженням своєї зовнішньої свободи. Зовнішні перешкоди потрібні як умови моменту вибору, постановки цілей — найцікавіші та творчі. Апелювання до вищого "я" в інших людях, вона (людина) сприймає групову роботу як частину еволюції тонкого та щільного світу. Свої зобов'язання розглядає з позицій значення дій групи у тонкому світі. Головним є не зовнішній результат, а якісне еволюційне зростання колективу, що допомагає духовному зростанню окремих членів. Коли колектив вирішує внутрішні проблеми, зовнішні проблеми вирішуються легко. Людина вгадує (бачить) безособову волю Абсолюту. Служіння Абсолюту — найбільш творча та природна частина її життя. Вона бачить жертви та жертвування, розуміє, як і коли їх слід приносити, а головне, яку роль вони відіграють у долі людей. Смиренність перед волею Абсолюту формує найвищу волю. Він досягає зовнішні проблеми, завдання, які стоять перед світом, добровільно беручи участь у них. Ідеал "я" розроблений досить докладно як найвищий рівень емоційного розвитку.

Перебудова картини сприйняття світу триває постійно. Людина весь час навчається, дає можливість духовного розвитку всім навколишнім людям. Навколо неї сильне енергетичне поле. Вивчення чужої культури дає нові сили. Жодні риси ідеалу не є обов'язковими проте

мають велику реалізаційну владу, вбачаючи кілька варіантів розвитку майбутнього і можливість вибирати, який буде реалізований, виходячи з конкретних обставин, у чому і полягає життєва творчість. Вона не має зовнішніх ворогів. Її головні зовнішні опоненти — хаос, принцип інволюції. Людина усе життя сприймає як роботу. Звичайно така етика є складною. Виконання її прохань сприймається як благословення. Основне навантаження відбувається на внутрішню роботу. Зовнішні ситуації є контролем внутрішніх досягнень.

Особистість — робочий інструмент зв'язку зовнішнього та внутрішнього світів. Свідоме керування внутрішнім світом. Адекватне сприйняття зовнішнього світу. Точне самовираження. Гнучка, рухлива, пластична особистість. Удари по особистості сприймаються безособово, немає самолюбства у загальноприйнятому значенні, лише жаль про свою недосконалість. Людина розширює свої уявлення про світ, включаючи і тонкий світ. Вміє пов'язувати два світи воедино, інтерпретуючи зовнішні події як прояви внутрішнього життя. Людина знає, що її думки, емоції не є її внутрішньою справою, але впливають на зовнішній світ. Людей бачить як духовних істот. Людина навчається постійно, узгоджуючи свої нові знання зі своїм розумінням загальної картини світу. Кожна справа сприймається із прагненням підвищити свій рівень. Всі контакти навчальні як події в духовному житті, як можливість розв'язати проблеми. Вона заздалегідь підготовлена до будь-якої зустрічі, будь-якої розмови, що є складовою соціальної етики.

Патріотизм — це планетарна свідомість. Людина добре бачить духовне значення ситуації. Практично може втілитись у будь-який образ, що дає можливість безпосередньо відчувати іншу людину. Діє образ, а не людина. Вміє створювати енергетичний смак у всьому, звідси секрет чарівності та влади.

Представимо модель "раціонального господаря" за всіма категоріями всередині. Нами виділено 14 елементів за трьома блоками-підсистемами: 1) блок-підсистема "господарської волі" або "господар-особистість"; 2) блок-підсистема "господарських цінностей" або "часу"; 3) блок-підсистема "господарського простору". Вони характеризують раціоналізований нами тип господаря та необхідні його риси.

I. Блок-підсистема "господар-особистість": "господарська воля", "господарські заходи", "господарська бережливість", "господарська державність".

1) "Реальний господар" це, перш за все, людина, яка шукає і знає, що становить її Віру, за якими Законами вона живе. Вона має свої ключі у сільському житті. Вона має сильну волю та імпульс до життя.

2) Вона завжди шукає, що допоможе розкрити її власну індивідуальність, її благодать: що допоможе завоювати громадське визнання та авторитет. Вона добре відчуває міру та динаміку відносин, вона вміє гармонійно порівнювати речі та справи.

3) Вона знає своїх предків, знає свої традиції, знає таланти та спадкові здібності, має справжню свободу. Вона добре береже та охороняє своє земельне господарство.

4) Вона знає, що справжня влада — це влада від Бога та свободи. Вона управляє за законами честі та совісті, з позицій істинної віри та вищого правопорядку. Вона цілеспрямована і гнучка у досягненні мети.

II. Блок-підсистема "господарських цінностей", до нього входять категорії: "господарське цінування", "господарський вибір", "господарська творчість", "господарське суспільство" та земельний устрій який включає різноманітні форми господарювання.

1) "Реальний господар" приймає світ земний як ратне поле, як тяжку працю, життя як несення хреста, виконання якогось земного обов'язку. При цьому вона усвідомлює, що життя в тілі обмежене часом. Це накопичення творчого потенціалу, робота з натхнення, радість від виконаної праці. Земне життя — і тяжкий хрест і велика радість! Вона як господар працююча і фундаментальна.

2) "Реальний господар" розуміє закони іншого світу, пізнає та приймає екстремальні ситуації, що ведуть до перемоги над страхом смерті. Він має природну мудрість, глибину думки і силу слова. Він визнає два шляхи пізнання світу: раціональний та ірраціональний. Він не боїться приймати поворотні рішення та робити суворий вибір.

3) "Реальний господар" усвідомлює Бога в собі та в інших. Він уміє творити. Він піднімається до вищого духовного перетворення, осмислення земельного та устрою світобудови і свого місця в ньому. Він любить нові шляхи та рішення.

4) "Реальний господар" пробуджує розум благим словом. Має вищу відповідальність, що дозволяє робити правильний вибір, у неї високі цілі та ідеали. Її відрізняє праведне служіння, спрямоване на перетворення світу, честь і совість, зовнішня строгість і внутрішня чистота, зумовлені силою духу та силою віри. Її ви-

Таблиця 2. Рейтинг індивідуально-свідомої оцінки елементів системи "землегосподарської державності" у землевпорядному законі від 29 травня 1911 "Положення про землеустрій"

Назва блок-систем господарських категорій та їх елементів	Рейтинг згідно закону «Положення про землеустрій»	
	Кількість словоформ	в %
I. Господар-особистість:		
воля	199	5,4
заходи	291	8,0
бережливість	132	3,6
державність	703	19,2
II. Господарські цінності:		
цінності	346	9,5
вибір	70	1,9
творчість	4	0,1
суспільство	692	18,9
III. Господарський простір:		
розум	15	0,4
вигода	180	4,9
справа	725	19,8
щастя	22	0,6
земельний устрій	302	8,3

різнє вищий професіоналізм. Він вміє використати творчий потенціал суспільства чи групи, залишаючись вільним та незалежним майстром.

III. Блок-підсистема "господарського простору". До нього входять категорії: "господарський розум", "господарська вигода", "господарська справа", "господарське щастя" та земельний устрій.

1) "Реальний господар" вміє емоційно пізнати світ, інформацію, прагне зрозуміти місце добра і зла у світі, прагне розібратися в собі, зі своєю власною душею, внутрішньою сутністю, оцінює себе з позицій добра і зла, веде боротьбу з власним темним початком. Він відкритий сприйняттю нових знань та їх передачі.

2) "Реальний господар" має дар учительства та навчання інших, вміє концентрувати і використовувати величезні внутрішні сили, розширює сферу впливу та поле діяльності, виявляє велику енергетичну віддачу. Він приваблює багатство, зміцнює матеріальне майно, піклується про зростання добробуту. Він завжди в пошуках вигоди та прибутку.

3) "Реальний господар" готовий до боротьби, битви, до розпаду пристрастей та емоцій — в ім'я миру, любові, багатства, гармонії, душевного заспокоєння. Він готовий вести шлях воїна. Він людина обов'язку, до того ж вміє служити, зазнавати складнощів, підкоряючи себе поставленим завданням. Вміє згуртувати довкола себе багато людей, вміє керувати великими колективами, впливає на світ. Він чіткий у роботі та сумлінний у її виконанні.

4) "Реальний господар" шукає гармонію та заспокоєння, набуття сили тілесної та душевної, миру, спокою, любові, краси, багатства, загальної благодаті та чесноти. Підсумком його діяльності є душевна рівновага, душевне звільнення від усіх негараздів та сумів, повне розкриття душі, краса та чистота душі. Він щасливий і вміє бути щасливим. Ці його якості узгоджуються із простором земельного устрою. Відповідно, структура і зміст простору земельного устрою повинні відповідати принципам формування "раціонального господаря"

За допомогою сформованої моделі інструментів можливий пошук необхідної інформації визначення ментальності українського господаря. Звернемося до історичного досвіду проведення столипінської землевпорядної реформи на території України за допомогою теорії "господарської державності" та моделі "ідеального господаря", проаналізувавши перший землевпорядний закон від 29 травня 1911 "Положення про землеустрій" [4, 5]. Цей закон істотно деталізував положення раніше виданих законів 1906 і 1910 років, замінивши собою відомчі інструкції, що діяли де-факто. Особливостями закону були такі положення:

— можливість примусового розгортання як общинних надільних земель, так і черезсмужних з ними приватних земель;

— чіткий перелік тих земель, які не можуть бути розгорнуті без згоди власників (землі під забудовою, під виноградниками тощо цінними насадженнями, під різними промисловими спорудами);

— право будь-якого селища вимагати виділу землі (якщо сільська громада складається з кількох селищ);

— окремий домогосподар може вимагати виділу собі землі в одному місці лише до вирішення громади про переділ, і якщо це можливо без особливих труднощів; одна п'ята домогосподарів може вимагати виділення їм ділянок в одному місці у будь-який час та у будь-якому випадку;

— повний переділ всіх общинних земель з виділенням їх в одному місці провадиться на вимогу половини домогосподарів (при подвірному володінні) або двох третин домогосподарів (при общинному володінні);

— можливість проводити землеустрій, не чекаючи закінчення різних судових спорів, пов'язаних із цією землею.

Закон, загалом, підкреслив курс на виділення хуторів та відрубів та на повне розгортання

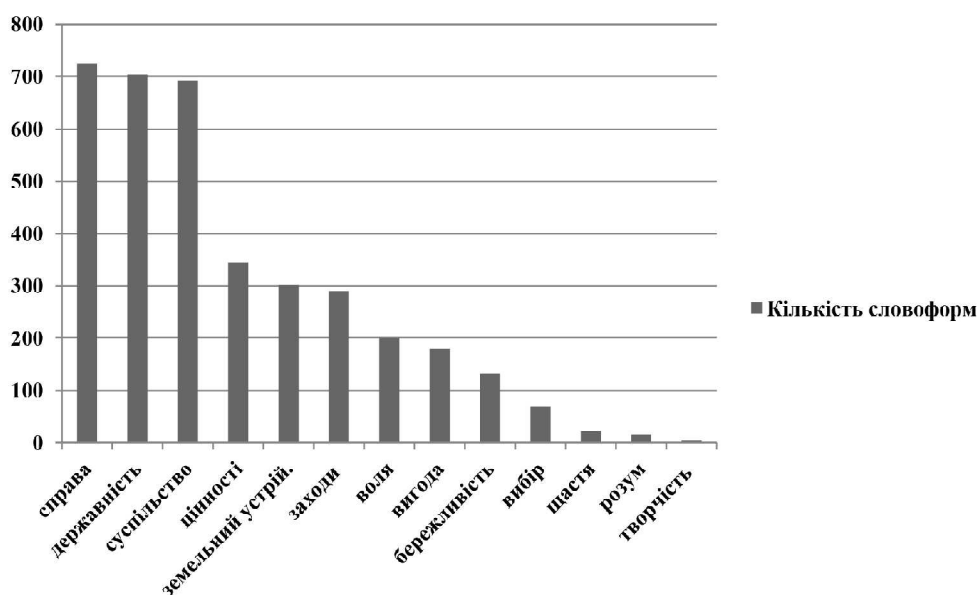

Рис. 1. Індивідуально-свідома оцінка рейтингу елементів системи "землегосподарської державності"

земель сільських громад. Висока деталізованість закону сприяла зменшенню кількості непорозумінь та скарг під час землеустрою.

Методом контент-аналізу спочатку визначено загальний рейтинг словоформ "господарських категорій" (табл. 2). Усередині "блок-підсистеми господар-особистість" чільні позиції зайняли: категорія "державність" — 19,2%; "заходи" — 8,0%; "воля" — 5,4%; "бережливість" — 3,6%. У "блок-підсистемі цінностей" на першому місці за значимістю виявилось: "суспільство" — 18,9%; потім "цінності" — 9,5%; "вибір" — 1,9%; "творчість" — 0,1%. У "блок-підсистемі простору" кількісно на першому місці: "справа" — 19,8%; земельний устрій — 8,3%; "вигода" — 4,9%; "щастя" — 0,6%; "розум" — 0,4%.

Безпосередній рейтинг за категоріями показує змішування всіх блок-підсистем: 1) "державність" (з блок-підсистеми "господар-особистість"), "справа" (з блок-підсистеми "господарського простору"), "суспільство" і "цінності" (з блок-підсистеми "господарського простору"); 2) "заходи" і "воля" (з блок-підсистеми господар-особистість), "вигода" (з блок-підсистеми господарського простору), "бережливість" (з блок-підсистеми господар-особистість); 3) "вибір" (з блок-підсистеми "господарського простору"), "щастя" і "розум" (з блок-підсистеми господарського простору), "творчість" (з блок-підсистеми господарські цінності).

Змішування блок-підсистем лише наголошує на практичній реальності, закладеній у документі. Перший рівень відображає апе-

лювання законодавців до становлення "влади господаря" та його "справи", з урахуванням його усвідомлення "вічних і минулих цінностей". Другий рівень містить гармонійний розвиток "господаря з урахуванням зберігання його господарства" і з метою "розширення" цього господарства. Третій рівень показує спрямованість законодавців у "майбутнє" набуття добробуту та раціонального провадження особистості господаря у вигляді творчої діяльності у просторі або часі.

Водночас у ході аналізу було виявлено, що у законодавчому документі зустрічаються такі словоформи, які належать до кількох категорій одночасно. При цьому перші дві категорії, як було нами визначено, відображають свідому характеристику і мають значення явно вираженої усвідомленості, а дві наступні мають характер підсвідомої характеристики. Подібний підхід дозволив дослідити проблему "землегосподарської державності" більш детально. Наприклад, словоформа "вільних" яскраво відображає і містить значення категорій "воля" і "суспільство", але також містить явно виражену характеристику і передбачає та відображає підсвідоме значення категорії "господарського щастя". Таким чином, ми отримали окрему кількість словоформ за категоріями найбільш значущими та усвідомленими і окремо за категоріями колективно-підсвідомими. В результаті на перше місце серед значущих категорій вийшла категорія "господарська справа" з "блок-підсистеми господарського простору" (рис. 1).

Таблиця 3. Рейтинг колективно-підсвідомої оцінки елементів системи "землегосподарської державності" у землевпорядному законі від 29 травня 1911 "Положення про землеустрій"

Назва елементів блок-систем господарських категорій	Рейтинг згідно закону 1911 р. «Положення про землеустрій»	
	Кількість словоформ	в %
суспільство	564	47,8
воля	274	23,2
вигода	110	9,3
заходи	73	6,2
земельний устрій.	52	4,4
справа	40	3,4
щастя	37	3,1
вибір	22	1,9
творчість.	4	0,3
державність	3	0,3
бережливість	1	0,1
цінування	0	0,0
розум	0	0,0
	1180	100,0

Далі йдуть "держава" з блок-підсистеми "господаря-особистості", "суспільство" та "цінності" з "блок-підсистеми господарських цінностей". Як бачимо, знову всі ці категорії з різних блок-підсистем. Таким чином, для розуміння "господаря-особистості" на рівні індивідуального свідомого в даному законодавчому документі виявилися найбільш важливими категорії "справа" як дія та робота в рамках певного простору, "влада" як комплекс управління індивідуальним господарем усього процесу господарського виробництва, "суспільство" як необхідний елемент усвідомлення своєї господарської свободи та "цінності" як усвідомлення досвіду минулого. Далі, в кількісному відношенні йдуть такі категорії як "заходи", "вигода", "бережливість" та "вибір".

В подальшому, проведено аналіз категорій, які відображають колективно-підсвідомий початок у цьому законодавчому тексті (табл. 3, рис. 2).

На перше місце виходить "суспільство", потім "воля", "вигода" та "заходи". П.М. Савицький "суспільству" приділяв особливу увагу [3]. Він казав, що "суспільство" також може бути господарем. У його роботі є навіть категорія "господар-суспільство". Але, як бачимо, це саме те, що називається "соціальні підсвідомі підказки", які заважають точно зрозуміти суть явища. Цей зв'язок категорій вказує на те, що в колективному несвідомому на першому місці стоїть "суспільство" як єдиний управляючий господарством інститут, якому необхідне володіння "силою" або "волею" до управління, з метою одержання конкретних "вигод", таких як розширення виробництва, прибутку та усвідомлення певного "заходу" для справедливого розподілу доходів.

Як бачимо, найважливіші категорії для землегосподарської діяльності такі як "державність", "бережливість", "цінування" і "розум", тобто. влада, збереження господарства, врахування минулих цінностей і швидкість прийняття інформації та рішень, які стоять на останньому місці. В цілому це не сприяє успішному розвитку та розширенню виробництва і доходів. Більше того, категорія "господарський вибір" як час кризи, що веде до постановки цілей та завдань і, зрештою, до розширення прибутків, стоїть після категорії "господарське щастя", що навіть психологічно не є істиною та правильним положенням землегосподарювання. "Господарське щастя" є завершальним актом діяльності господаря. В умовах, коли

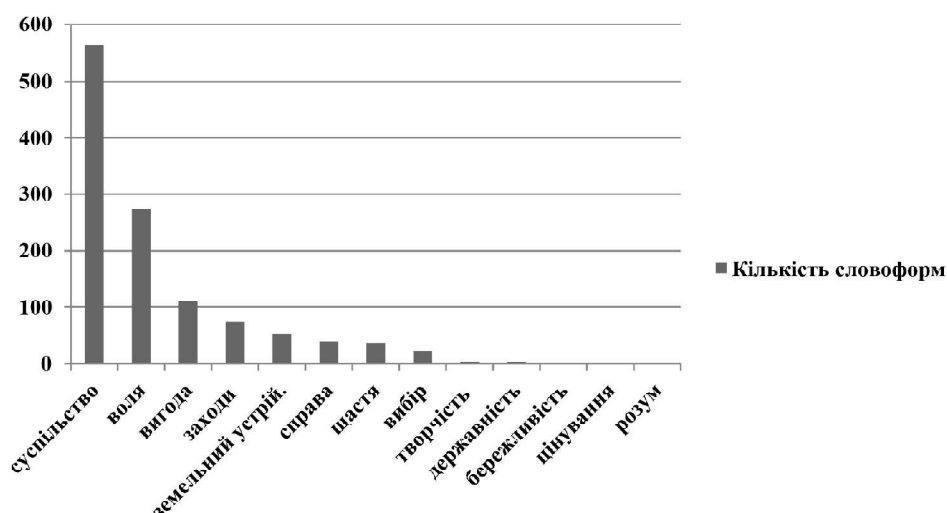

Рис. 2. Колективно-підсвідома оцінка рейтингу елементів системи "землегосподарської державності"

"суспільство" є господарем, "господарське щастя" стає ілюзією, за ним слідує криза. Це створює нестабільність, нестійкість самої землегосподарської діяльності.

Очевидно, найбільш гармонійним рішенням ідеї господарської державності було б рівне процентному відношення всіх категорій — по 8,3%. Цим цифрам у нашому аналізі більше відповідають "господарська цінність" та "господарський захід". Але в даному випадку ці цифри лише підкреслюють правильний підхід законодавців до процесу землевпорядкування. Законодавці завжди прагнули полюбовної угоди сторін. Величезне виділення категорій "господарська державність" і "господарська справа" підкреслює дуже поважне ставлення до селянина як до справжнього господаря і повагу до його землеробської праці. Більше того, законодавці, як бачимо, чітко розуміли всі труднощі та тяжкість поставлених завдань і апелювали до селян щодо подолання труднощів у зв'язку з новою організацією земельних ділянок (землекористування) з метою підвищення ефективності землегосподарства, як до справжніх "воїнів" за своє щастя.

У жанрових рамках сухого законодавчого документа немає простору використання таких понять, як "господарська творчість", моральні поняття, "господарське щастя" і "господарський вибір". Зрозуміло, відсутність розробленості цих категорій зіграла свою недостатню роль в ідеологічному плані. Селяни не отримали "образу" свого майбутнього багатства, процвітання і відповідно їм важко було одержати високе задоволення (гордість землегосподарування), як це сталося в час закриття землевпорядної реформи після проголошення більшовиками "Декрету про землю". Законодавці були "надто захоплені", у хорошому розумінні цього слова, не порожніми гаслами, а реальними справами та турботами. Вони прагнули до того, щоб селянин по-справжньому "тримав" свою землю і максимально міг розвивати свою "справу". Подальший лексико-семантичний аналіз категорій дозволить детальніше розглянути ставлення законодавців до селянської справи та землеустрою.

Сьогодні головним є лише наголосити, що законодавці виступили з повною довірою до особистості селянина, до його здатності самому вести та управляти своїм господарством. Тому цей закон відображав ставлення уряду до селянина як до рівного, і навіть більше, як Господаря-Творця у розумінні П.М.Савицького, як "справжній господар" належить до "справжнього господаря". Таким чином, "Положення про

землеустрій" відображає надзвичайно благородні ідеї та шляхетні завдання.

В основі сучасного землеустрою, як і в цілому для України початку XX століття, на відміну від радянського періоду, лежить не тільки державне, але насамперед приватне право на землю. При цьому розробка правових механізмів землеустрою сьогодні відбувається практично в "ідеологічному вакуумі", на відміну, від Столипінського землеустрою, як було показано за допомогою контент-аналізу законодавчого документу. У період початку XX століття головною категорією землевпорядного законодавства було поняття "домогосподар". То був дрібний власник землі до 50 га. Землевпорядкування в цей період являло собою систему заходів щодо раціональної організації землі для "домогосподаря" з метою піднесення його індивідуального сільськогосподарського виробництва. Напередодні розробки системи землевпорядних заходів фахівцями докладно було вивчено все європейське землевпорядне законодавство, а також землевпорядне законодавство США та Канади. Тільки після цього, з урахуванням переваг і недоліків світового законодавства із землеустрою, законодавці того періоду розпочали розробку правових механізмів землеустрою. До 1914 р. Департамент державних земель та майна склав Збірник, під загальним заголовком "Землевпорядкування", що складався з семи самостійних випусків [4]. Усі випуски Збірника було складено за однією загальною програмою. Будь-яке педантичне питання землеустрою було обумовлено у правовому відношенні. Землевпорядкування було тонко розробленим комплексом таких заходів, як: землемірна частина, судова частина, фінансово-кредитна, переселенська, агрономічна, меліоративна, гідротехнічна, дорожня, будівельна, соціально-етнічна, ревізорсько-інспекторська частина та ін. Більше того, навіть систему оплати землевпорядних робіт було прописано законодавчо. Причому це стосувалося всіх категорій земель, які на той момент існували. Але, головне, підхід до вироблення законів, розпоряджень, наказів, різних інструкцій був гнучким, зі суворим врахуванням тимчасових чинників та реального життя. Як бачимо, із законодавчого документа, державне управління землеустроєм являло собою блискуче розроблену державну програму та ідеологію, в основі якої лежало піднесення добробуту кожного "домогосподаря".

Таблиця 4. Нормативи землекористування домогосподарств в період Столипінської реформи

Губернії	Норма землекористування домогосподарств, в десятинах*
Бессарабська	15-25
Волинська	24-40
Київська	18-30
Подільська	18-25
Полтавська	25
Таврійська	17-35
Харківська	25-30
Херсонська	25-30
Чернігівська	27-41

* 1 десятина складає 1,0925 га [Десятина (одиниця площі). Електронний ресурс: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>]

Одночасно необхідно відмітити, що із створенням нових землевпорядних установ для здійснення землевпорядкування, йшов активний процес розробки правових механізмів формування землегосподарств. Вже 1909 р. було розроблено законопроект "Про зразково-показове господарство" [6]. Також було проведено ретельна розробка земельних норм, з урахуванням родючості земель, щільності населення та ін. по губерніях [7]. Земельні норми було затверджено 30 листопада 1910 р. Вони були опубліковані і надалі увійшли до Додатку ст.2 "Положення про землеустрій" від 29 травня 1911 р. В табл. 4. приведено мінімальні та максимальні земельні норми землекористування домогосподарств в розрізі губерній на території України [8, р. 32—36]:

Тенденції землевпорядкування щодо утворення селянських одноосібних господарств з 1 січня 1906 р. по 1 січня 1913 р приводить А.М. Третьак у своїй праці "Історія земельних відносин та землеустрою в Україні" [4], зокрема, в цей період у 8 губерніях на території України, було створення 204 031 одноосібних селянських господарств (6,8 %) на площі 1 296 тис. десятин.

Таким чином, землеустрій 1906—1913 рр., будучи найціннішою практикою розселення та раціональної організації території, може використовуватися для розробки господарсько-виробничих та соціально-економічних рішень розвитку сільської місцевості та продовольчих проблем. Більше того, практика землеустрою початку ХХ століття доводить успішність землевпорядкування для розвитку організації сімейного сільськогосподарського виробництва (фермерських та селянських господарств) за підтримки держави та громадськості. Цей факт не можна не враховувати у перспективних розробках розвитку сільськогосподарського виробництва та сільського господарства загалом,

оскільки він є фундаментом українського менталітету. Це ще раз доводить, що землевпорядкування, яке проводилося в період з 1906 по 1913 р.р. є історично гармонійним для селян, які прагнули відчувати себе вільним господарем на рідній землі.

Відповідно, форми землегосподарювання, як складовий елемент земельного устрою територіальних громад України у повоєнний період має будуватися на теорії "землегосподарської державності" та моделі "раціонального землегосподаря", яка може створити фундамент збільшення фермерських господарств до 100 — 150 тис, проти 49 тис. в 2021 р. та селянських господарств до 4,5 млн проти 4,0 млн в 2021 р.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Основними складовими нової філософії землегосподарювання та землевпорядкування в Україні у повоєнний період є концептуально-інноваційний підхід до:

1) розвитку українського землегосподарювання в сільському господарстві, що базується на вивченні українських традицій господарювання з розумінням специфіки української ментальності. Безглуздо в українських новаціях насаджувати суспільні засоби виробництва та капітали типу агрохолдингів, особливо коли це стосується взаємодії із Землею. Український Господар на своїй Землі — це, перш за все, Особа, уподібнена до Бога-Творця. Головним його завданням є робити Землю родючою та процвітаючою. Саме тому Україна славиться сільськогосподарською продукцією. Саме тому в українській традиції був постійний розвиток села. Саме українські селяни настільки дбайливо ставилися до Землі, що обов'язково своє землекористування організовували на сівозмінній основі, щоб Земля відновлювала свою родючість. Саме тому норми землекористування, розроблені державними землевпорядними чинами у період із 1906 по 1917 рр. були від 15 до 41 га у різних регіонах України з урахуванням якості землі, її родючості та прибутковості, щільності населення і ін.

2) сфери земельної і землевпорядної законотворчості, що відображає нову ідеологію взаємодії державного управління з кожним окремим індивідуумом, який бажає стати "господарем на Землі". Це створення нових робочих місць та водночас турбота про добробут кожного члена нашого суспільства. Таким чином, держава має взяти на себе велике і благородне завдання заступництва кожної сім'ї, ос-

кільки в "організації використання Землі" на-самперед необхідна сімейна організація виробництва. Це вирішить проблеми і демографічного характеру на селі, проблеми продовольства, і проблеми екології землекористування. Необхідно повернути Людину до Природи та відродити біологічний, а не продовжувати суто технократичний досвід життя на Землі. Зважаючи на сьогоденну місію України у повоєнний період, таке повернення до традиції може продемонструвати лише український селянин.

3) безпосередньо радикальної та раціональної організації сільськогосподарського землекористування на сімейних засадах. Саме так, планувалося землекористування селян у період 1906—1917 рр. Землевпорядники намагалися максимально наблизити до квадрата земельні ділянки селян, при цьому враховувалася наявність не тільки ріллі, а й лісу, і сінокосів, наявність водних джерел та ін. Одночасно продумувалося будівництво житлових та господарських будівель, меліоративні та гідротехнічні роботи. Далі, відразу ж продумувалась вся агрономічна допомога, тобто. процес організації сівозміни. Агроном безпосередньо виїжджав на земельну ділянку до самого "домогосподаря" та проводив із ним окрему роботу.

4) формування системи сільськогосподарського землегосподарювання, як основної складової земельного устрою на території територіальних громад, що базуються на сімейному фермерстві. "Фермерський підхід" передбачає розвиток багатofункціонального землекористування, наприклад, рослинництво, тваринництво, рекреація. Український традиційний досвід завжди показує розвиток багатогалузевого господарства, яке виходить значно ефективніше за вузькоспрямоване виробництво. Тому що, головне значення виробництва у українського селянина — домогосподаря не товарно-грошовий обіг і прибуток, а передусім, саме життя, щастя і свобода, тобто. незалежність.

5) управління, що полягає в одномоментній гнучкості та швидкості прийняття рішень на різних етапах землевпорядного процесу, тобто. у володінні теперішнім часом, але також і у строгому державному контролі. На землеустрій одного господарства у досліджуваний період було визначено 1,5 роки. Майже раз на два роки чинами центрального відомства на місцях перевірялася правильність юридичних, а також землевпорядних документів щодо організації кожного господарства. Суворі вимоги до організації селянського землекористування особливо підвищилися після введення

закону "Положення про землеустрій" від 29 травня 1911 р. При цьому всі чини проходили сувору атестацію на професіоналізм. Вже через п'ять років після початку землевпорядної реформи було проведено вибіркову контрольну перевірку щодо підвищення добробуту та прибутків у ново організованих господарствах. Через рік усі зібрані статистичні дані були опубліковані. Таким чином, робота велася чітко та організовано. У зимовий час складалися плани (проекти) землеустрою, в літні польові сезони безпосередньо відбувалися землемірні, землевпорядні, дорожні, будівельні, гідротехнічні та інші роботи. У межах агрономічної допомоги, також у зимовий час, селян проводилися різні освітні сільськогосподарські курси.

6) залучення різних суспільних структур, та й усієї громадськості загалом, до сфери землеустрою та організації сімейних фермерських і селянських господарств. Насамперед, це стосується підняття статусу, поваги та авторитету Людини, яка працює на Землі.

7) створення міцних сімейних фермерських та селянських господарств шляхом їх кооперації, яка надалі призведе і до організації заводів з переробки сільськогосподарської продукції та до виходу на міжнародні ринки. Тільки в такий спосіб можливе дійсне піднесення добробуту кожного сільського жителя України. Спадкування земельних ділянок призведе до вдосконалення всього навколишнього простору. Це завдання саме і лише для України у зв'язку із здійсненим паюванням сільськогосподарських угідь.

Технічно сьогодні землевпорядкування можна здійснити набагато простіше, ніж у період 1906—1917 років. У сучасних умовах цифрової картографічної інформації високої точності, інноваційних ГІС-технологій можливе значне скорочення часу на роботи із землевпорядкування, а отже, успішне проведення нового землеустрою в масштабах країни. Набагато складніше повернути традиції любовного ставлення до землеробської праці серед молодого покоління та престижності професії хлібороба. Очевидно, це особливе завдання для влади, науки та освіти у повоєнний період.

Перспективи подальших розвідок заключаються в розробленні концептуальних та методологічних засад розвитку системи землекористування сімейних фермерських та селянських господарств як одного із складових елементів системи земельного устрою в Україні в умовах функціонування земельного ринку та у повоєнний період.

Література:

1. Третяк А. М., Третяк В. М., Прядка Т. М. Земельний устрій України: понятійні і інституційні аспекти розвитку. Агросвіт. 2020, № 24. С. 3—11.
2. Философский энциклопедический словарь. — М., 1989. — 815 с.
3. Савицкий П. Н. Хозяин и хозяйство // Континент Евразия. — М., 1997. — С. 217—253.
4. Третяк А. М., Прядка Т. М., Гетманчик І. П. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. підручник / Третяк А. М., Прядка Т. М., Гетманчик І. П. — Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. — 420 с.
5. Третяк А. М. Землеустрій в Україні: теорія, методологія: Монографія. — Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2013. — 488 с.
6. Волгирева Г. П. Законопроект об образцово-показательном хозяйстве 1909 г. // Народное хозяйство. № 4. — М., 2011. — С. 98—102.
7. Волгирева Г. П. Земельные нормы Столыпинской реформы // Сборник научных трудов SWorld. По материалам международной научно-практической конференции "Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития. 2011". Т. 28. Сельское хозяйство. — Одесса, 2011. — С. 83—93. <https://www.sworld.com.ua/simpoz1/49.htm>
8. Землеустройство. Сб. законов и распоряжений. Вып. I. — СПб, 1914. — 432 с.

References:

1. Tretiak, A. Tretiak, V. and Priadka, T. (2020), "Conceptual and institutional aspects of ukrainian land system development", Agrosvit, vol. 24, pp. 3—11.
2. Grekulova, A. L. and Averincev, S. S. (1989), Filosofskij jenciklopedicheskij slovar' [Philosophical encyclopedic dictionary], Moscow, Russia.
3. Savitsky, P. N. (1997), "Owner and household", Continent of Eurasia, pp. 217—253.
4. Tretiak, A. M. Priadka, T. M. and Getmanchyk, I. P. (2017), Istoriya zemelnyx vidnosyn i zemleustroyu v Ukrayini [History of land relations and land management in Ukraine], OLDI-PLYUS, Kherson, Ukraine.
5. Tretiak, A. (2013), Zemleustrij v Ukraini: teoriia, metodolohiia [Land organization in Ukraine: theory, methodology], OLDI-PLUS, Kherson, Ukraine.
6. Volgyreva, H. P. (2011). "Bill on exemplary economy 1909", Narodnoe hozjajstvo, vol. 4, pp. 98—102.

7. Volgyreva, H. P. (2011). "Land norms of the Stolypin reform", Sbornik nauchnyh trudov Sworld. Po materyalam mezhdunarodnoj nauchno-praktycheskoj konferentsyy "Nauchnye yssledovaniya y ykh praktycheskoe prymenenye. Sovremennoe sostoianye y puty razvytiya. 2011" [Based on the materials of the international scientific-practical conference "Scientific research and their practical application. Current state and ways of development"], Odessa, Ukraine, pp. 83—93.

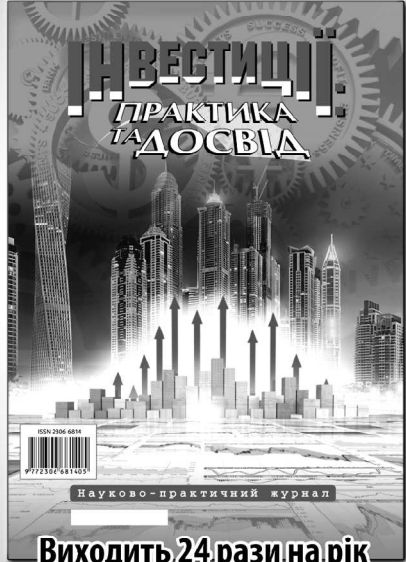
8. Collection of laws and regulations (1914), Zemleustrojstvo [Land management], Collection of laws and regulations, Sankt Petersburg, Russia.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2023 р.

ІНВЕСТИЦІЇ.

ПРАКТИКА ТА ДОСВІД

www.investplan.com.ua

Науково-практичний журнал

Виходить 24 рази на рік

Передплатний індекс: 23892

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України (Категорія «Б») з

ЕКОНОМІЧНИХ НАУК та ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

(Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 886 від 02.07.2020)

Спеціальності - 051, 071, 072, 073, 075, 076, 281, 292

УДК 338.43:633.1:334.732

М. В. Калінчик,

д. е. н., професор,

ТОВ "Науково-виробниче підприємство "ВінМікс-Софт", м. Київ, Україна,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6240-4479>**О. М. Могильний,**

д. е. н., професор, головний науковий співробітник,

ІНЦ "Інститут аграрної економіки" НААН України, м. Київ, Україна,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>**Р. В. Лавров,**

д. е. н., професор, професор кафедри економіки, фінансів та обліку,

ПВНЗ "Європейський університет", м. Київ, Україна,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9655-4467>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.76

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАКТИКИ В ГАЛУЗІ КАРТОПЛЯРСТВА: ПОВОЄННА АЛЬТЕРНАТИВА ДЛЯ УКРАЇНИ

М. Kalinchyk,

Doctor of Economic Sciences, Professor,

LLC "Research and Production Enterprise "VinMiks-Soft", Kyiv, Ukraine

O. Mohylnyi,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Chief Research Associate,

NSC "Institute of Agrarian Economics" NAAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine

R. Lavrov,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor at the Department of Economics,

Finance and Accounting, PHEI "European University", Kyiv, Ukraine

THE EUROPEAN PRACTICES IN THE SPHERE OF POTATO GROWING: POST-WAR ALTERNATIVE FOR UKRAINE

У статті розглянуто динамічні зміни обсягів виробництва, зовнішньої торгівлі, структури використання сировини й замороженої картоплі в Україні, країнах-членах ЄС і в світі. Доведено, що вітчизняні аграрії вкрай неефективно використовують людські, природні й економічні ресурси при вирощуванні та використанні картоплі, знижуючи доходи, погіршуючи добробут споживачів і суспільства в цілому. Елементами наукової новизни є порівняльний аналіз стану картоплярства й обґрунтування раціональної структури використання продукту з урахуванням вартості одиниці енергії картоплі та енергії зерна. Науково-прикладні пропозиції з питань удосконалення економіки й організації галузі на інноваційній основі можуть бути враховані під час доопрацювання концепції та розроблення на її основі програми розвитку картоплярства в повоєнний період. Перспективним напрямом дослідження може стати розроблення сучасної міжгалузевої моделі "витрати-випуск-ефективність" з урахуванням "зеленого переходу" європейського континенту й дотримання міжнародних екологічних стандартів щодо технологій виробництва та зростаючих вимог споживачів до безпечного і здорового харчування.

Ukraine extremely inefficiently utilises its human, economic and natural resources in the process of potato growing and usage, decreasing herewith producers' revenues, aggravating welfare of consumers and society as the whole. The article considers dynamic changes in regard to raw and frozen potato in the European Union member countries and in the world by characteristics of the scope of production, foreign trade, usage structure, specifically as animal edible products and for industrial processing to various final consumption products. It was identified that constantly, starting from 1961 and till now, the cost of energy unit of potato multiply exceeds the cost of grain energy. This circumstance made the majority of the countries to revise their strategies in economy and organisation of potato growing in terms of significant decrease of bulk yield, enhancement of production and export share of frozen potato (fries). It was demonstrated that under condition of solving a number of commercial and environmental problems, even provided that the employment level of the rural population is preserved, the farms having the land plots under potato from 1 to 50 hectares shall be efficient in the continental unification. At the same time, the key role in provision of the industry's efficiency belongs to equivalent contract relations between the market stakeholders throughout the whole food supply chain. Horizontal and

vertical integration and cooperation of farming enterprises and comprehensive institutional support of potato growing by professional non-governmental institutions of commodity producers make a required condition too.

Scientific novelty elements are a comparative review of potato growing status in Ukraine, the European Union member countries and in the world, as well as substantiation of a rational structure of the product usage with consideration of the cost of energy unit of potato and grain energy.

Research and application proposals regarding the issues of economy improvement and the industry organisation on an innovative basis can be taken into consideration in the process of further elaboration of the governmental concept and the potato growing development programme in the post-war period, which was drafted on its basis.

A prospective investigation area may be development of a contemporary multisectoral "expenditures-output-efficiency" model with consideration of the "green transition" of the European continent and compliance with international environmental standards concerning the production techniques and increasing consumer requirements to safe and healthy foodstuff.

Ключові слова: баланс картоплі; розміщення виробництва; господарства населення; експортно-імпорتنі операції; реструктуризація картоплярства; переробна індустрія; конкурентне середовище.

Key words: potato balance; production location; population farms; export and import operations; restructuring of potato growing; processing industry; competitive environment.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У багатьох народів світу картопля — це другий хліб, оскільки присутня в щоденному раціоні людини. Вона достатньо калорійна, має практично всі необхідні людському організму амінокислоти й проста в приготуванні. Тому не дивно, що людство створило тисячі рецептів і стільки ж варіацій подачі картопляних страв у будні та на свята. Для українців цей харчовий продукт має ще й сакральне значення, адже мерзла картоплина часто була єдиним порятунком від болісної смерті під час голодоморів 1921—1923 рр. і 1932—1933 рр., влаштованих більшовицькою диктатурою. Росія, як правонаступниця імперських практик, через 100 років неспровокованою повномасштабною війною проти України намагається знову повторити геноцид українського народу. Більше того, осучаснює людожерські засоби, погрожуючи фізично знищити націю, руйнуючи електро-, водо-, тепло-, газопостачання. Загарбник виводить із ладу життєзабезпечуючу інфраструктуру, а також аграрні активи, викрадає агропродовольство, використовує засоби дистанційного мінування сільськогосподарських угідь "Земледелие" і нищить запальними снарядами урожай зернових, олійних та інших культур на пні й елеваторах. Як наслідок серед мирних українців повсякденно набувають реального змісту слова, які пов'язані із загрозами їх життю і здоров'ю від держави-спонсора тероризму: "голодомор", "блекаут", "екоцид" тощо. Після тотального руйнування нашої енергосистеми в зимовий період війни, намагання створити масштабну гуманітарну і техногенну катастрофу вже не треба доводити всьому світу, що саме росіяни влаштували штучний Голодомор українців 1932—1933 років.

Навчені гірким досвідом попередніх поколінь жити в умовах постійних загроз від московської імперії та експериментів у сільському господарстві за останні 100 років, населення перейшло на повне самозабезпечення картоплею, виробляючи з року в рік майже 20 млн т або 98% усього валового виробництва. У відповідь на російську агресію й загрозу голоду з'явилася загальнодержавна ініціатива "Сади Перемоги", під час проведення якої навесні 2022 р. були засаджені картоплею, овочами, різною зеленню перелоги, пустирі та інші занедбані ділянки, які ще можна було відновити для землеробства. Нині вони суттєво поповнюють раціон харчування українців, особливо внутрішньо переміщених осіб із тимчасово окупованих територій.

Агресія росії проти України спонукає до перегляду багаторічного досвіду розвитку картоплярства, вказує на необхідність переходу від пануючих наукових парадигм і усталених практик. Бажано відмовлятися від екстенсивних методів ведення галузі, надмірних витрат картоплі як насіннєвого матеріалу, на корми для худоби й птиці, безповоротних технологічних втрат під час збирання та зберігання. Виробництво картоплі суб'єктами всіх форм власності, із різними розмірами аграрних активів має відбуватися за попередньо укладеними контрактами між виробниками, трейдерами, переробниками та торговельними мережами.

У господарствах населення вирощуванням картоплі займається приблизно 1 млн середньорічних працівників, які виробляють більше 20 млн т і самі ж її споживають, а надлишки (до 15,5%) реалізують переважно на стихійних ринках, що суттєво доповнює потреби внутрішнього ринку. При цьому майже 16 млн т станов-

лять технологічні втрати й неефективні витрати і лише 0,3—0,4 млн т переробляється на харчові цілі. За критеріями суспільного добробуту така економіка та організація людської праці не може бути виправданою через низький рівень коефіцієнту корисної дії. Реалізація досвіду країн-членів Євросоюзу з розвитку ринку переробленої картоплі потребує не тільки значних інвестицій, а й масштабних заходів на національному, регіональному і місцевому рівнях, зокрема, з питань інклюзивного залучення селян — власників земельних ділянок у ринкові відносини та об'єднання їх зусиль і аграрних активів у різних організаційно-правових структурах конкурентних розмірів.

Європейські експерти ринку картоплі та продуктів її переробки вважають, що в нинішніх умовах необхідно спрямувати ресурси на виробництво замороженої картоплі (фрі). У світі домінують п'ять компаній, які сконцентрували переробні підприємства на всіх континентах. Найбільш потужна серед них канадська McCain контролює 47 підприємств із сумарною річною потужністю 6,5 млн т картоплі фрі [2]. У період повоєнної реконструкції аграрного сектору Україна також має надати пріоритет переробним заводам з її виробництва як для власних потреб, так і на експорт. Цей шлях пройшли окремі європейські країни, досягнувши вражаючих економічних результатів завдяки промисловій переробці картоплі на продукти кінцевого споживання.

Перш ніж перейти до такої стратегії, українські науковці разом із практиками мають комплексно дослідити та ідентифікувати всі задоволені проблеми картоплярства і вийти на конкурентні параметри розвитку в органічному зв'язку зі світовими тенденціями. Інакше кажучи, переплітається цілий комплекс заходів, які за просторового й часового узгодження, ліквідації земельного рейдерства та корупції дозволять ув'язати в єдину систему ринкових відносин національне картоплярство: зональне розміщення й обсяги виробництва, якість і безпечність продукції, собівартість, урожайність, ціни виробників (гуртові та роздрібні), логістика внутрішнього й зовнішнього ринків, розташування переробних підприємств і сховищ різної потужності тощо.

Дослідження динаміки європейських та глобальних тенденцій картоплярства, зміни структури використання продукту й зайняття гідного місця України в міжнародному поділі праці дасть змогу реально оцінити існуючі проблеми, чітко визначити механізми та інструменти їх розв'язання. В умовах мирної праці й віднов-

лення ринкового обігу прав власності на земельні ділянки на всій звільненій території України селяни отримують привабливу альтернативу їх відчуженню, вирощуючи картоплю за сучасними технологіями, працюючи для свого збагачення і гарантуючи продовольчу безпеку держави, незважаючи на різні форс-мажорні обставини.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Галузь картоплярства унікальна за технологічними умовами, організаційно-економічними вимогами та задіяними ресурсами. Тому вітчизняні й зарубіжні науковці, творчі колективи досліджують цей вид землеробства, як правило, за окремими напрямками — теоретичні аспекти, насінництво, сортооновлення і сортозаміна, технології та ефективність виробництва, конкурентоспроможність підприємств тощо. Зазначеним питанням присвятили свої праці такі вчені: К. Вейнінг [2]; О. Власюк [3]; С. Володін [4]; М. Калінчик, А. Кобилкін, Р. Лавров [5]; В. Кононученко, В. Сторожук [8]; І. Куровець [10]; Б. Літун, А. Замотаєв, Н. Андрушина [11]; О. Сухорукова [15]; К. Аппунн [17]; Дж. Гоффарт, А. Хаверкорт, Н. Хаасе, М. Мартін, Д. Флорінс [21]; В. Хюзе, Х. Тіолет, Г. Тран, А. Будон, Ф. Лебас [22] та інші.

Проте на часі проведення системного аналізу ефективності картоплярства України як кандидата на членство в ЄС у контексті європейських і світових практик, окреслення конкурентних параметрів промислової переробки картоплі, завоювання зовнішніх ринків сертифікованим насінням та замороженими продуктами.

МЕТА СТАТТІ

Висвітлення стану й структурних тенденцій картоплярства в країнах-членах Євросоюзу, визначення шляхів розв'язання проблем вітчизняного виробництва та опрацювання концептуальних напрямів виходу галузі на вектор збалансованого розвитку у повоєнний період.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

На основі монографічного, позитивного і нормативного аналізу висвітлено стан та визначено перспективні напрями розвитку картоплярства; з використанням економіко-статистичного методу розкрито баланс сировини й замороженої картоплі в Україні, ЄС та світі; обробка й систематизація бази даних ФАО і Євростату економічними методами дала можливість показати виробництво картоплі на одну особу в розрізі окремих країн, згрупувати фермерів

України і країн-членів ЄС залежно від земельної площі та частки картоплі в сівозміні; прийом конструктивного аналізу дозволили оцінити життєздатність Концепції Державної цільової програми розвитку промислового картоплярства на період до 2025 р.; структурно-логічний підхід, емпіричні спостереження та інші інструменти сприяли формулюванню проміжних і прикінцевих висновків до публікації, дали змогу опрацювати відповідні альтернативи застарілій парадигмі галузі та сформулювати бачення перспектив подальших розвідок у руслі означеної теми.

ВИКЛАД ОСНОВНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стан картоплярства в Україні, Євросоюзі та світі. Картоплярство є однією зі складних галузей рослинництва із-за більшої праце- та капіталомісткості, тривалішого строку окупності інвестицій, нестабільності виробництва, значних втрат під час збирання бульби, навантаження, транспортування й зберігання в сховищах і торговельних мережах. Постійно змінюються вимоги споживачів до безпечності й екологічності продукції. За площею посадки картоплі Україна традиційно посідає третє місце в світі після Китаю та Індії, в яких сумарна територія в 4,7 рази більша, ніж в Україні, а чисельність населення перевищує майже в 65 разів.

Статус України як кандидата на членство в ЄС, наданий 23 червня 2022 р., відкриває нові перспективи для товаровиробників в умовах вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили для отримання фінансової допомоги зі спільного бюджету за інструментами перехідного періоду та залучення приватних інвестицій у відновлення і розвиток аграрного сектору. Проте значними також є ризики, оскільки внутрішній аграрний ринок ЄС, незважаючи на реформи, надзвичайно захищений протекціоністськими тарифними обмеженнями й технічними заходами. Можна припустити, що преференції для аграріїв країн-членів ЄС зберігатимуться декілька років поспіль уже після набуття повноправного членства Україною, як це було під час останньої хвилі розширення в 2004 р. Тому українські аграрії певний період отримуватимуть значно меншу фінансову підтримку порівняно з європейськими колегами.

Отже, вкрай важливо на всіх рівнях державного управління засвоїти уроки, набуті в період перемовин щодо членства в СОТ (2008 р.) та запровадження поглибленої і всеохоплюючої

зони вільної торгівлі з ЄС (2016 р.), адже відбулося сповзання індустріально-аграрної країни до сировинного донора технологічно розвинених економік із найбільшим населенням на європейському континенті. За 2016—2020 рр. розрив ВВП на одну особу в ЄС і Україні скоротився з 15 до майже 10 разів, але залишається суттєвим — 34345 і 3557 дол. США відповідно. До певної міри це закономірний наслідок того, що за 2016—2021 рр. із чотирьох груп товарів 1-24 УКТЗЕД у торгівлі з ЄС за двома (продукти тваринного походження і готові харчові продукти) з року в рік маємо постійно зростаюче від'ємне сальдо, яке збільшилося в 4 рази — з 87 до 358 млн дол. США і з 268 до 1183 млн дол. США відповідно [14]. У цілому ж лише за 2020—2021 рр. Україна імпортувала картоплі та продуктів із неї на загальну суму 186,3 млн дол. США, у т. ч.: 105 млн дол. США — 480 тис. т картоплі свіжої (охолодженої); 44 млн дол. США — 48,2 тис. т картоплі замороженої; 4 млн дол. США — 5,8 тис. т картопляного крохмалю; 33,3 млн дол. США — 8,8 тис. т картопляних чіпсів [13]. Таким чином, картоплярство й переробна індустрія мають значний потенціал для реалізації заходів щодо імпортозаміщення.

Нагадаємо, що згідно теоретичних припущень у конкурентних ринкових умовах обсяги виробництва чи пропозиції будь-якого продукту мають відповідати попиту на нього всередині країни з урахуванням попередньо укладених експортних контрактів. Щодо картоплі, то попит на неї формується потребами для харчування в свіжому вигляді, переробкою на чіпси, замороженою продукцією (фрі), використанням на біоетанол або біогаз, на крохмаль, на насіння, на корм худобі та птиці, для виробництва картопляного білка і спирту тощо.

Маємо зазначити, що з плином часу змінюється співвідношення між традиційними та сучасними способами використання картоплі, що виникли в попередні десятиліття. Як свідчать дані табл. 1, за останні майже 60 років виробництво картоплі в світі зросло на 37%, а в країнах ЄС — навпаки, зменшилося в 2,3 рази. За цей же період використання картоплі на продовольство в світі зросло з 39,5% до 60,8%, в ЄС — на 10% (до 39,9%), тоді як в Україні за вдвічі коротший термін зменшилося на 6,2% (з 33,8% до 27,6%). Менше витрачають на харчування населення країни, що розвиваються — ПАР (19,7%), Гвінея-Бісау (16,9%), Ботсвана (9,5%). Ця тенденція характерна і для європейських країн — Нідерланди (14,4%), Бельгія (12,7%), Данія (7,8%) та інших. Рівень самозабезпечення України картоплею перевищує

Таблиця 1. Баланс картоплі в світі, країнах ЄС та Україні

Назва	Світ			у тому числі:				
	1961 р.	1992 р.	2019 р.	ЄС			Україна	
	1961 р.	1992 р.	2019 р.	1961 р.	1992 р.	2019 р.	1992 р.	2019 р.
Площа, млн га	22,1	18,6	16,5	7,6	3,9	1,6	1,7	1,3
Урожайність, т/га	12,2	15,0	22,5	15,7	19,1	31,9	11,9	15,5
Виробництво, млн т	270,4	279,0	370,7	120,3	75,1	51,2	20,3	20,3
Використання картоплі, %								
виробництво	98,6	95,1	96,0	98,6	90,5	84,0	99,8	98,1
імпорт	1,4	4,9	4,0	1,4	9,5	16,0	0,2	1,9
Всього надходження	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
експорт	1,3	4,8	3,8	2,3	12,9	14,0	—	—
харчування	39,5	51,9	60,8	30,2	41,0	39,9	33,8	27,6
корми для худоби та птиці	25,9	14,0	9,6	40,3	18,8	5,1	31,5	32,3
переробка	2,7	4,6	7,9	1,5	2,1	25,8	0,7	1,5
втрати	8,8	7,0	9,7	9,8	7,2	6,5	2,2	15,8
інше	1,6	3,1	0,7	—	0,1	0,3	0,4	2,9
насіння	16,4	13,0	7,7	12,8	10,9	5,9	22,6	26,8
Всього витрати	96,2	98,4	100,2	96,9	93,1	97,5	91,2	107,0

Джерело: розроблено авторами на основі бази даних ФАО [20].

100%, а річне споживання картоплі на одну особу в 2019 р. становило 136 кг (за раціональної норми 124 кг), що більше порівняно з Польщею (99 кг), Нідерландами (76 кг) і Німеччиною (65 кг).

Головна причина зростання частки витрат на продовольство в світі — це скорочення витрат картоплі на годівлю худоби та птиці. Відмова від використання картоплі як корму для тварин пов'язана з двома чинниками: 1) розвитком логістики, більшою пропозицією зерна і насіння олійних культур, глобалізацією торгівлі, зокрема зерном та білковими кормами; 2) зростаючим перевищенням вартості одиниці обмінної енергії картоплі порівняно із зерном від 2 разів у 1961 р. до 4,3 разів у 2019 р. (у розрахунку взято світові експортні ціни картоплі та зерна). Тобто годівля тварин сировою картоплею — марнування ресурсів, яке призводить до збитковості галузі тваринництва або картоплярства, якщо ціна фуражної картоплі буде в понад 4 рази нижчою, ніж продовольчої. Тому не випадково за цей період світовий імпорт лише пшениці, кукурудзи та ячменю зріс у 6,4 рази (до 322 млн т), в ЄС — у 3,6 рази (до 81 млн т), а порівняно з 1992 р. — у 1,8 і 2,7 рази відповідно. За 1961—2019 рр. імпорт шротів олійних культур країнами світу і ЄС також зріс у 50 і 28 разів відповідно. Такі величезні обсяги імпорту забезпечили збільшення витрат зерна на годівлю тварин у 3,9 рази — до 1135 млн т, а в розрахунку на 1 умовну голову — на 31% (у країнах ЄС — у 1,8 рази).

Ще понад 100 років тому на корм худобі та птиці в Західній Європі витрачалося до 50% валових зборів картоплі [6]. Загалом у 2019 р. порівняно з 1961 р. частка витрат картоплі на корм тваринам у країнах світу скоротилася з

25,9% до 10%, а в країнах ЄС — з 40,3% до 5%. В Україні витрати картоплі на корм незначно, але зросли — з 31,5% до 32,3% і в 2019 р. є вищими в порівнянні з ЄС на 27,3% або в 6,3 рази. Прикметно, що в 2019 р. порівняно з 1961 р. у світі на 48% (до 37 млн т) скоротилися витрати картоплі на корм худобі та птиці, а в розрахунку на 1 умовну голову тварин — майже в 6 разів, що пов'язано зі збільшенням поголів'я в 3 рази й приблизно в стільки ж на 100 га сільськогосподарських угідь.

Водночас, це не означає, що в майбутньому картоплю не будуть використовувати в годівлі тварин. Може бути як мінімум два випадки, коли відбудеться деяке зростання на зазначені цілі: 1) у роки перевиробництва картоплі порівняно з попитом на внутрішньому і зовнішньому ринках; 2) запровадження дешевших інноваційних технологій підготовки картоплі для згодовування худобі та птиці. Крім того, відмітимо, що сирий картопляний крохмаль є досить стійким до перетравлення тваринами. Тому останнім часом намітилися нові розробки, які можуть підвищити інтерес до використання картоплі, наприклад, для відгодівлі свиней. За новим методом, який успішно апробований на практиці, сиру картоплю змішують із ферментами, що розщеплюють крохмаль до цукрів [7] і тим самим забезпечується підвищення ефективності використання енергії та поживних речовин при годівлі свиней. Натепер одним із найуспішніших методів зберігання й підготовки картоплі є її силосування з грубими кормами (мелене сіно багаторічних та однорічних трав) [23]. Застосовують і варену картоплю в раціонах годівлі свиней на заключних стадіях доведення їх маси до товарних кондицій [22].

Таблиця 2. Баланс замороженої картоплі в світі, країнах ЄС та Україні, тис. т

Назва операції	Світ		у тому числі:			
	2010 р.	2019 р.	ЄС		Україна	
			2010 р.	2019 р.	2010 р.	2019 р.
Валове виробництво	4333	6387	2568	4279	—	—
у т.ч. на 1 особу за рік, кг	0,63	0,83	5,79	9,62	—	—
Імпорт	5443	8276	2361	3175	9	23
Експорт	5829	8626	3629	5804	—	0,004
Споживання	4154	4992	1292	1294	9	13
у т.ч. на 1 особу за рік, кг	0,60	0,65	2,90	2,90	0,20	0,30

Джерело: база даних ФАО [20].

Зростають обсяги відбракованої картоплі на переробних підприємствах через невідповідність стандартам щодо розміру, кольору, форми та враження різноманітними хворобами. Ці бульби також використовуються в годівлі тварин. Залишаються значними витрати картоплі на годівлю тварин через застосування механізованих технологій вирощування картоплі, догляду за її посівами, під час збиральних робіт і післязбиральної доробки. Механічні ушкодження становлять до 40% валових зборів картоплі [11]. За даними польових досліджень європейських фахівців, рівень відбраковування бульб за умови виробництва органічної продукції коливається від 20% до 50%, що значно більше, ніж за традиційними технологіями, де цей показник у межах від 5% до 20% [21].

Виникають додаткові витрати господарюючих суб'єктів, що пов'язані з облаштуванням сховищ для картоплі, особливо митої, зберігання якої стає неабиякою проблемою навіть при сприятливому температурному режимі й вологості. Крім зазначеного, використання картоплі в раціонах годівлі тварин має ще два обмежуючих чинники: 1) в окремих ситуаціях виникає потреба застосування ручної праці, яка змушує фермерів повертатися до переважно зернового типу годівлі, зокрема, коли ціна на фуражну картоплю має відносно високу ціну; 2) картопля є великоваговим і об'ємним кормом із високим вмістом води, а тому потребує значних транспортних витрат. За оптимальними підрахунками, тваринницька ферма має знаходитися на відстані до 25 км від виробника картоплі або місця її переробки й зберігання [24].

Структура використання картоплі та продуктів її переробки. Що стосується технологічних витрат картоплі в країнах світу, то за аналізований період вони зросли на 0,9% (з 8,8% до 9,7%), в ЄС скоротилися до 6,5% або на 3,3%, а в Україні становили 15,8% (для порівняння: у 73 країнах ці втрати менші 5%, Нідерландах — 2%, Бельгії — 2,4%). Одночасно витрати картоплі на насіння зменшилися до 7,7%, а в країнах ЄС — до 6%. Україна за показником вико-

ристання на насіння у валовому виробництві посідає 4 місце (27,3%) після Центрально-Африканської республіки (40,7%), Бурунді (37,3%) і Буркіна-Фасо (34,8%). Взагалі ж 46 країн світу на насіння витрачали понад 10% валових обсягів картоплі. У розрахунку на 1 га посадки картоплі 9 країн світу використовували більш ніж 4 т картоплі, Україна —

4,2 т, 42 країни — лише 1-2 т, а країни-члени ЄС — 2,3 т).

Окрім збільшення частки картоплі, яка споживається, а також суттєвого скорочення вимушених технологічних втрат і використання на насіння в останні 10 років зросли обсяги її переробки. Всього в світі (2019 р.) перероблялося 30,6 млн т картоплі або 8,3% валового збору, зокрема з 7,7 млн т картоплі вироблялося 1,54 млн т крохмалю, яким займаються лише 22 країни світу, з них 5 — країни-члени ЄС (Німеччина, Нідерланди, Данія, Франція, Польща) та Японія. Сумарно вони виробляли 87% світового обсягу (для порівняння: Україною було виготовлено крохмалю 1,6% до світового підсумку або 24,3 тис. т за внутрішньої потреби 10 тис. т).

Із картоплі отримують також продукти в замороженому стані (табл. 2). За 10 років у світі виробництво таких продуктів збільшилося майже в 1,5 рази, а в Європі — в 1,7 рази. Україна експортувала лише 4 т, хоча з 2015 р. запущено в експлуатацію сучасне виробництво на ПрАТ "Корпорація "Інтерагросистема" з потужністю для переробки 50 тис. т картоплі фрі в рік.

Проте через брак сировини належної якості жодного року компанія не працювала на повну потужність [15] за нібито достатніх обсягів виробництва картоплі лише в одній Чернігівській області. На тлі скорочення попиту на сиру картоплю для харчових цілей в розрахунку на одну особу, на заморожені продукти (напівфабрикати) він зростає значними темпами для мережі швидкого харчування, готелів, ресторанів та потреб за державним замовленням. Згідно даних ФАО, країнами світу в 2019 р. було експортовано 8626 тис. т замороженої картоплі на суму 8 млрд дол. США.

На основі даних щодо експорту заморожених продуктів за 2010-2019 рр., було розроблено рівняння залежності його обсягів від календарного часу (Т): $Y = -540736060 + 271874,82 \times T$, за допомогою якого зроблено прогноз ринку замороженої продукції до 2030 р. Згідно розрахунків, експорт порівняно з 2019 р. зросте на

Таблиця 3. Виробництво картоплі на одну особу в Україні та окремих країнах-членах ЄС, 2019 р.

Показники	Україна	Данія	Нідерланди	Бельгія	Польща
Виробництво картоплі на 1 особу, кг	458,1	418,7	408,1	350,8	170,9
Площа картоплі, тис. га	1325,2	62,8	164,5	97,3	225,7
Урожайність, т/га	15,5	38,4	42,3	41,4	28,7
Виробництво картоплі, тис. т	20269	2409	6961	4028	6482
Надходження картоплі (виробництво + імпорт), тис. т	20664	2895	8869	7584	8854
насіння, %	26,8	4,3	3,5	1,1	8,3
корми для худоби та птиці, %	32,3	0,8	1,9	10,2	11,6
споживання, %	20,7	7,8	14,4	12,7	41,1
втрати, %	15,8	13,1	2,0	2,4	5,4
переробка, %	1,5	48,2	52,3	48,7	9,7
імпорт, %	1,9	4,0	21,5	41,4	3,1
експорт, %	0,03	5,7	25,7	13,2	0,3
Витрати картоплі на насіння на 1 га, т	4,2	2,2	1,9	0,9	2,4
Експорт на 1 га картоплі, дол. США					
свіжої	1,5	1196	6002	2327	43,1
замороженої	–	393	10858	22258	587,3
Імпорт на 1 га картоплі, дол. США					
свіжої	47,3	567,6	2078	6214	218
замороженої	16,7	1121	1943	1391	321
Сальдо експортно-імпортних операцій на 1 га картоплі, дол. США	-62,5	-100,1	12839	16980	91

Джерело: база даних ФАО [20].

29% й складатиме 11,2 млн т на суму 10,1 млрд дол. США. За існуючих тенденцій продовольче споживання сирої картоплі скоротиться майже на 35%, а попит на заморожені продукти швидкого приготування, навпаки, постійно зростатиме.

З урахуванням збільшення виробництва замороженої картоплі в світі зростає обсяги виготовлення з неї борошна, круп, порошку, пластівців та гранул, які в 2019 р. досягли 1,9 млн т, що майже на 25% більше, ніж у 2010 р. На думку експертів ринку картоплі, цей тренд зберігатиметься і в оглядовій перспективі. У світі також зростає кількість веганів, а відповідно попит не тільки на білок сої, а й на картопляний білок як одного зі складників веганських продуктів. Має місце постійне удосконалення технологій замкненого циклу переробки картоплі — різні відходи та їх залишки використовуються як сировина для виробництва біогазу або біометану на установках, що мають низькі експлуатаційні витрати й забезпечують економію податків на вуглець і зменшують викиди парникових газів [24].

Отже, скорочення витрат на посадковий матеріал, зменшення до мінімуму технологічних втрат на всьому маркетинговому ланцюгу "від поля до столу", зростання обсягів переробки на різноманітні напівфабрикати та інші інноваційні продукти збільшують потенційну ефективність галузі картоплярства. Через те, що багато країн світу також імпортують картоплю для своїх потреб і для реекспорту та мають неоднакові запаси, тому всі інші показники роз-

поділу на різні потреби будемо визначати в частці до надходження обсягів картоплі за рік (виробництво плюс імпорт без урахування зміни запасів на кінець року). За логікою, чим раціональніше використовується картопля за різними напрямками, тим більша частка потрапляє на ринок. І, навпаки, за спрощеної переробки, незначного експорту та суттєвих витрат на корми ринкова частка зменшується. Відповідно, мають скорочуватися й обсяги картоплі, що виробляються на одну особу кожної країни.

Картоплярство України в порівнянні з європейськими країнами. Принагідно зазначимо, що за показником уро-

жайності картоплі Україна займає 103 місце в світі (15,5 т/га), що в 3 рази менше, ніж у США, Канаді та в 2 рази порівняно з країнами-членами ЄС. За формальною логікою, виходячи з низької ефективності використання земельних угідь, значних витрат на насіння та корми для худоби й птиці, незначної переробки та відсутності експорту, в Україні має вироблятися найменше картоплі в розрахунку на одну особу, адже в рослинництві є значно прибутковіші альтернативи інвестиціям у картоплярство. Проте спостерігаємо парадоксальну ситуацію, коли Україна за цим показником випереджає представлені країни ЄС (табл. 3).

Табл. 3 побудована за спадним показником виробництва картоплі на одну особу в країні. Як свідчать дані, Україна виробляла найбільше картоплі (2 місце в світі після Білорусі). Водночас, витрачала на посадковий матеріал і корми для худоби й птиці разом із технологічними втратами також найбільше — майже 75% валових зборів. Україна, яка витрачала в 3 рази більше картоплі, ніж Польща (15,8% проти 5,4%) несе збитки від експортно-імпортних операцій. Наприклад, Нідерланди та Бельгія мінімізували витрати на насіння, корми й технологічні втрати та суттєво наростили обсяги, які надходять на переробку і експорт готової продукції. Тому значні обсяги картоплі, особливо ранньої, ці країни імпортували із Франції та Німеччини для того, щоб задовольнити потреби переробних заводів до початку сезону збиральних робіт. Як результат, Нідерланди мали позитивне сальдо експортно-імпортних

Таблиця 4. Розподіл кількості ферм країн ЄС залежно від розмірів земельної ділянки та частки картоплі в сівозміні (2016 р.), %

Площа картоплі	Кількість ферм							Всього
	до 2 га	2-4,9 га	5-9,9 га	10-29,9 га	30-49,9 га	50-99,9 га	понад 100 га	
до 0,25 га	33,20	19,30	8,80	5,20	0,83	0,62	0,35	68,30
0,25-0,49 га	3,23	4,40	3,20	2,20	0,29	0,19	0,12	13,63
0,5-0,9 га	0,97	1,85	1,80	1,80	0,25	0,16	0,10	6,93
1-1,9 га	0,30	0,81	0,90	1,07	0,22	0,15	0,09	3,54
2-4,9 га	—	0,39	0,65	1,42	0,31	0,22	0,12	3,11
5-9,9 га	—	—	0,15	0,62	0,41	0,33	0,16	1,67
10-19,9 га	—	—	—	0,24	0,34	0,47	0,29	1,34
20-49,9 га	—	—	—	—	0,08	0,38	0,57	1,03
понад 50 га	—	—	—	—	—	0,03	0,42	0,45
Всього	37,70	26,75	15,50	12,55	2,73	2,55	2,22	100,00

Джерело: розроблено авторами на основі бази даних Євростату [19].

операцій в розрахунку на 1 га посадки картоплі в сумі 12,8 тис. дол. США, а Бельгія — 17 тис. дол. США. Данія мала негативне сальдо експортно-імпортних операцій, що стало наслідком відсутності виробництва заморожених продуктів, але ця країна передавала на переробку майже 50% обсягів картоплі й виробляла 272 тис. т картопляного борошна, круп, порошку і гранул та 199 тис. т крохмалю ринковою вартістю понад 450 млн дол. США або по 7,3 тис. дол. США на 1 га посадки картоплі (2019 р.).

Україна ще з 1940 р. постійно виробляє 18—22 млн т картоплі за технологіями та організаційно-економічними підходами, які є витратними в сучасних умовах із позиції граничної прибутковості. Така тяглість процесу марнування величезних витрат праці призвела до створення екологічних проблем і збиткового виробництва продукції тваринництва, обсяги якої скорочується останні 30 років. Характерно, що за централізовано-планової системи Україна вирішувала задачу нарощування валового виробництва картоплі шляхом його концентрації на великих площах у колгоспах й радгоспах. У пореформені роки площі під цією культурою та обсяги виробництва в аграрних підприємствах не перевищують 2%, а 98% — вирощується в господарствах населення з посадками картоплі від 0,1 до 1 га. (Довідково: Українська РСР у 1987 р. всіма категоріями господарств збирала 18,9 млн т картоплі, з них у колгоспах 5,7 млн т або 30%). У пореформений період великі агроформування могли б також використати ефект масштабу, але за відсутності мотивації й високої конкуренції на зовнішніх ринках цього не відбулося. З відомих причин, про які йшлося на початку, цією трудомісткою галуззю зайнялися власники дачних, присадибних земельних ділянок і земельних часток (паїв), щоб забезпечити свої потреби, а надлишки продати на стихійних ринках.

Вченими-аграріями України свого часу було обгрунтовано відповідними розрахунками, що

підприємства повинні мати не менше 50 га під картоплею для оптимальної завантаженості техніки та досягнення конкурентних рівнів собівартості продукції [8], а в останні роки з урахуванням модернізації технічних засобів — понад 250 га [3]. Проте щодо цього є два застереження: 1) ефективно техніка може використовувати-

ся й на менших площах, якщо існують фермерські кооперативи спільного використання засобів виробництва; 2) наші дослідження показали, що механізовані технологічні витрати на виробництві картоплі залежно від розміру площ посадки розрізняються в межах 10%. Пов'язано це з тим, що норми виробітку за зміну в картоплярстві є низькими (1,5—3 га при збиранні врожаю), а на виробництві зернових ці норми на виконання основних технологічних операцій становлять 50—100 га. Тобто подібнення полів до 5—20 га для культур із низькими нормами виробітку призводить до незначного збільшення технологічних витрат. Можна припустити, що це є підтвердженням високої ефективності виробництва картоплі в країнах ЄС на порівняно невеликих площах (табл. 4).

Із даних розподілу ферм країн-членів ЄС за розмірами ферм та площею, на якій вирощується картопля, видно, що близько 90% із них (68,30 + 13,63 + 6,93) висаджують картоплю на площі менше 1 га. При цьому майже 77% ферм (33,20 + 3,23 + 0,97 + 19,30 + 4,40 + 1,85 + 8,80 + 3,20 + 1,80) обробляють земельну ділянку до 10 га і тільки 0,45% ферм мають площу під картоплею понад 50 га. Загалом 92,5% ферм (37,70 + 26,75 + 15,50 + 12,55), що вирощують картоплю, володіють угіддями до 30 га.

За інформацією українських практиків, країни ЄС експортували сирової та замороженої картоплі в розрахунку на 1 га посадки цієї культури на малих площах на 5 тис. дол. США проти 0,8 тис. дол. США в середньому за країнами світу. Разом з тим, площі під картоплею в розрахунку на 1 ферму серед країн ЄС невеликі: Данія — 26,0 га, Нідерланди та Великобританія — 16,5 га, Німеччина — 8,4 га, Ірландія — 8,1 га, Франція і Швеція — 7,3-7,5 га, Бельгія — 6,9 га.

Показово, що країни ЄС із найменшими фермами порівняно з багатьма країнами світу, які мають великі підприємства за площею зе-

мельних угідь, у розрахунку на 1 га ріллі експортують усієї сільськогосподарської продукції та одержують доданої вартості в десятки разів більше, ніж Україна. Тобто не тільки галузь картоплярства за економічними показниками відстає від багатьох країн світу, а й сільське господарство загалом. Не зупиняємося на цьому докладніше, оскільки результати дослідження стану аграрного сектору, причини кризового стану і першочергові заходи щодо виходу на траєкторію стійкого розвитку будуть опубліковані в наших працях. Водночас, основною відмінністю між бізнес-стратегіями товаровиробників Євросоюзу та України є нехтування зайнятістю сільського населення, станом соціальної, інженерної й ринкової інфраструктури та екологічним слідом, що суперечить конституційним засадам соціальної держави. (Довідково: чисельність найманих працівників, які працювали в колгоспах і радгоспах у 1990 р., скоротилася з 4,9 млн осіб до 474 тис. осіб у 2021 р. або більш ніж у 10 разів).

Механізм забезпечення еквівалентних відносин. Галузь картоплярства в країнах-членах ЄС є ефективною завдяки механізму контрактації готової продукції й координації виробництва, зберігання та збуту на всьому маркетинговому ланцюгу. Іншими словами, обсяги виробництва і реалізації продукції регулюються на основі договірних відносин. Контракт є підставою для кредитування, в якому, крім іншого, передбачаються обсяги й терміни поставок картоплі, її ціна, відповідальність сторін за виконання зобов'язань, зазначається сорт і репродукція, дотримання екологічних стандартів під час вирощування, види внесених добрив і пестицидів та кількість тощо.

Деякі держави-члени ЄС підтримують малі та сімейні ферми шляхом консолідації земельних ділянок, пільгового оподаткування, запровадження спеціального механізму доступу до кредитних ресурсів [18]. З іншого боку, виробники зобов'язані реєструвати у фермерському об'єднанні площі посадок і реалізовувати картоплю через посередників, які мають дозвіл на її продаж. Останні одержують ліцензію та зобов'язані закуповувати продукцію лише у фермерів свого об'єднання. За такого механізму торгова компанія, що уклала контракт, направляє частину врожаю на переробні заводи, а решту — залишає у фермерських сховищах. Надлишок урожаю не обумовлений контрактом, фермери реалізують за іншими каналами збуту. Прямі господарські зв'язки й завчасна контрактація продукції сприяють інтеграції виробництва, матеріально-технічного поста-

чання, переробки, зберігання і реалізації картоплі в єдиний технологічний, економічний та маркетинговий ланцюг.

У країнах-членах ЄС навіть за надійної контрактної системи працюють над посиленням переговорної спроможності фермерів, а їх ринкові інтереси захищають організації товаровиробників, різні союзи та асоціації, що сприяє зменшенню трансакційних витрат, налагодженню взаємовигідної співпраці під час зберігання, переробки й збуту продукції. Активну роль також відіграють постачальницько-збутові кооперативи. У багатьох країнах виробники картоплі укладають угоди з гуртовими компаніями та кооперативними об'єднаннями, в яких, серед інших істотних умов, передбачається рівень цін на товар, який поставляється. Система успішно функціонує завдяки постійному моніторингу внутрішнього і зовнішнього попиту на сиру картоплю, насіннєвий матеріал, заморожену продукцію (фрі), інші продукти промислової переробки. Додатково актуалізується прогноз кон'юнктури на внутрішньому й зовнішньому ринках залежно від погодних умов, видів на врожай, динаміки доходів населення, зміни споживацьких уподобань домогосподарств тощо. У даному контексті варто зазначити, що аграрно-економічні дослідження в ЄС, починаючи з 1960-х рр., коли була заснована Спільна аграрна політика, залишаються пріоритетними за обсягами фінансування. На основі наукових рекомендацій здійснюються реформи та удосконалюються інструменти регулювання внутрішнього агропродовольчого ринку.

За зростаючих темпів приросту населення планети зростає і попит на картоплю, у першу чергу, насіннєву. Країни Африки й Близького Сходу, які не мають природних умов для вирощування високоякісного посадкового матеріалу і відповідної інфраструктури для його зберігання, імпортують насіння з Бельгії, Великобританії, Нідерландів, Німеччини, Франції та низки інших країн. Країни-експортери до 20—30% доданої вартості отримують завдяки вивозу продукції, але вони мають обмежені можливості для розширення площ під посівну картоплю, тому все більше орієнтуються на експорт замороженої продукції (фрі). Нішу з виробництва посадкової картоплі для країн Африки, Близького Сходу й окремих європейських країн можуть заповнити українські виробники Полісся і Прикарпаття, де склались належні природні умови та достатньо кваліфікованої робочої сили. При цьому важливо враховувати, що для насіннєвої картоплі зрошення

небажане через ризик зараження бурою гниллю (*Ralstonia Solanacearum*) [21], що вказує на необхідність розміщення посівних площ у сприятливих природно-кліматичних зонах.

Очевидно, що європейська аграрна політика на ринку картоплі змінюється зі збільшенням витрат виробників через дотримання екологічних стандартів і запровадження заходів, спричинених зміною клімату. У стратегії ЄС "Від ферми до столу" пропонується до 2030 р. зменшити використання пестицидів на 50%, добрив — на 20% та суттєво розширити площі для органічного землеробства. Поряд із цим, буде заборонено застосування фунгіциду манкоцеб (для боротьби з фітофторозом), що створює додаткові ризики виробникам крохмальних сортів картоплі, а також хлорпрофам (для запобігання проростанню бульб і створенню ліпших умов зберігання). Щоб одержати товарну картоплю відповідної якості для виробництва крохмалю, чіпсів, інших продуктів, необхідно дотримуватися протоколів, які включають аналіз посадкового матеріалу, профілактику та запобігання розповсюдженню хвороби із регламентацією використання певних сортів, добрив і засобів хімічного захисту. Це може спонукати інвесторів до відмови від виробництва капіталоємних продуктів та їх переміщення в країни з лояльнішими екологічними обмеженнями [17].

Задля утримання конкурентних позицій на ринку картоплі в індустріальних країнах давно практикують точне землеробство з використанням ІТ-технологій, системи спостереження за поверхнею Землі, моделювання росту культур за різної комбінації факторів рослинництва (грунти, кліматичні умови, стан вегетації, поширеність ареалу бур'янів, розповсюдження хвороб і шкідників, застосування добрив, засобів захисту рослин, регулювання водного режиму тощо).

Перспективи розвитку галузі в Україні. Зазначені вимоги впливають на конкурентоспроможність галузі картоплярства та продуктів її переробки на внутрішньому й зовнішньому ринках, а їх мінливість актуалізує запит на системні дослідження за наступними напрямками: 1) удосконалення методики оцінювання попиту на насіннєву картоплю; 2) опрацювання логістики для певного харчового ланцюга; 3) обчислення потреби в інвестиціях і робочій силі; 4) визначення країн-імпортерів за видами готової продукції; 5) локалізація переробних підприємств; 6) потенціал розміщення виробництва на богарі та зрошенні; 7) раціоналізація потужностей і способів зберігання в сховищах

ринкових контрагентів (виробників, переробників, трейдерів, торговельних мереж тощо). Не менш важливо оновити науково-практичні рекомендації стосовно оптимальних розмірів фермерських господарств, сімейних ферм чи фізичних осіб-підприємців, а з розвитком кооперативної вертикалі на всьому харчовому ланцюгу. Доречно розробити міжгалузевий баланс "витрати-випуск-ефективність" для оцінювання граничної ефективності з урахуванням структури виробництва продукції картоплярства, потреби в інвестиціях, робочій силі, матеріально-технічних засобах та інших ресурсах, про які йшлося вище.

Кабінетом Міністрів України була схвалена Концепція Державної цільової програми розвитку промислового картоплярства на 2021—2025 рр. [21], метою якої є забезпечення внутрішнього ринку посадковим матеріалом вітчизняної й зарубіжної селекції, продовольчою картоплею та сировиною на переробку. Для її досягнення визначено низку правових, фінансових і організаційно-економічних заходів. Серед них: 1) поліпшення умов ведення бізнесу; 2) проведення структурних перетворень, спроможних забезпечити конкурентоспроможність виробництва картоплі; 3) підвищення рівня продовольчої безпеки в державі; 4) адаптація галузі до європейських практик та Спільної аграрної політики ЄС у цілому.

У відповідь на галузеві виклики передбачено компенсаційні виплати на всьому технологічному ланцюгу — вирощування насіннєвого матеріалу, зрошення, будівництво інфраструктурних об'єктів тощо. За 5 років планується побудувати переважно у фермерських господарствах (з площею посадки картоплі від 20 до 50 га) 35 картоплесховищ загальною місткістю 158,6 тис. т [1]. За підсумками реалізації програми виробництво насіннєвої картоплі повинно досягти 456 тис. т, а на переробку скеровано 1430 тис. т або 7% валового збору [16]. Імпортозаміщення має здійснюватися шляхом підтримки й великих господарств із виробництва картоплі [12]. Віце-президент Української асоціації виробників картоплі уточнив можливі результати програми, а саме: сприятиме розширенню посівних площ підприємствами до 224 тис. га, збільшенню обсягів валового виробництва та додаткових податкових надходжень до місцевих бюджетів [9].

Зрозуміло, що через військову агресію росії зазначена Концепція буде переглядатися відповідно до зміни горизонту прогнозування, післявоєнної реконструкції постраждалих господарств, кон'юнктури внутрішнього й зовнішнь-

ого ринків та інших реалій. Тому під час її доопрацювання бажано врахувати застереження експертів галузі. До основних, зокрема, належать такі: де в ній місце господарствам населення, які виробляють 98% картоплі? Які обсяги попиту на картоплю можуть бути законтраговані? В яких регіонах розмістити виробництво картоплі з мінімізацією поливних площ і логістичних ризиків та витрат на неї? Чи достатньо нових сховищ на 158,6 тис. т? Як мотивувати до співпраці аграрний бізнес усіх форм власності, фермерські кооперативи, переробні підприємства, гуртові ринки, трейдерів, інших стейкхолдерів? Яку частку насінневої картоплі, якої якості та урожайності займатиме картопля вітчизняної селекції в загальних площах? Якому обладнанню і технологіям зберігання й переробки віддати перевагу — вітчизняним чи зарубіжним? Яких організаційно-економічних та технологічних параметрів необхідно дотримуватися, щоб галузь картоплярства була прибутковою? Яка потреба в інвестиціях для вирішення проблем усього картопляного комплексу, які джерела їх надходження? Як досягнути еквівалентності взаємовідносин між контрагентами на всьому продовольчому ланцюгу?

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Галузь картоплярства в Україні неефективна й потребує альтернативних змін. Порівняно з європейськими державами має місце марнування ресурсів, незадовільний соціально-економічний результат і значний екологічний слід за відсутності позитивних зрушень у вітчизняній селекції та насінництві, погіршенні якості продукції, нераціональної структури виробництва й продуктового балансу, недостатньої комерціалізації господарств населення, нерозвиненої вертикально-горизонтальної інтеграції та кооперації суб'єктів господарювання "від поля до столу".

Досягнення конкурентного стану вітчизняного картоплярства можливе шляхом запровадження досягнень світової селекції, втілення європейських технологій вирощування, зберігання, транспортування і переробки, а також раціоналізації напрямів використання картоплі. Досвідом країн-членів ЄС підтверджено, що гарантією успіху є організаційно-економічні заходи щодо еквівалентного розподілу новоствореної доданої вартості між учасниками харчового ланцюга — від виробників картоплі до продажу насіння, сирої та замороженої картоплі (фрі). За таких умов можлива реалізація потенціалу самозайнятості селян у мікро- і малих формах підприємництва (у сімей-

них фермах, особистих селянських господарствах, фізичних осіб-підприємців) для подальшого їх залучення до повноцінних ринкових відносин, що стане привабливою альтернативою відчуженню земельних ділянок за невиправдано низькими цінами.

Проблеми картоплярства підтверджують думку про те, що успішна інтеграція аграрного сектору України до внутрішнього ринку ЄС імовірна за науково-дослідних установ і експертів, обізнаних з європейським інструментарієм регулювання ринків, володіють новими методами аналізу галузі й продовольчих ланцюгів на всіх етапах перерозподілу продукції за технологічними фазами виробництва замороженої картоплі (фрі), крохмалю, картопляного білка та інноваційних продуктів.

Перспективний напрям дослідження галузі картоплярства пов'язаний з переходом на міжнародні екологічні стандарти виробництва й вимогами споживачів до безпечних і здорових харчів, що потребує розроблення сучасної міжгалузевої моделі "витрати-випуск-ефективність". Серед ключових умов мають бути: оптимізація розміщення вирощування картоплі, зважаючи на природно-кліматичні зміни території України; наслідки екоциду російської воєнної агресії щодо сільськогосподарських угідь, водних та лісових ресурсів; будівництво сховищ і переробних підприємств у найсприятливіших регіонах із урахуванням логістичних маршрутів у форс-мажорних обставинах.

Література:

1. В Україні побудують 35 картоплесховищ. Онлайн-асистент фермера "Kurkul.com". 2021. URL: <http://www.kurkul.com/news/24772-v-ukrayini-pobuduyut-35-kartopleshovich--uavk> (дата звернення: 14.11.2022).
2. Вейнінг К. Дорожня карта для України: експортна стратегія для продуктів переробки картоплі. К.: Нідерландська організація картоплі, 2017. 32 с.
3. Власюк О. Вирощування картоплі: особливості сучасного бізнесу. Аграрне Інтернет-видання "Mizez". 2020. URL: <http://mizez.com/news/ovoch/viroschuvannya-kartopl-osoblivost-suchasnogo-bznes> (дата звернення: 11.11.2022).
4. Володін С.А. Кластерна модель виробництва насінневого матеріалу вітчизняних сортів картоплі на безвірусній основі. Економічний вісник Донбасу. 2021. № 1 (63). С. 52—60.
5. Калинчик Н.В., Кобылкин А.М., Лавров Р.В. Эффективность производства картофеля в рыночных условиях: монография. К.: ННЦ ИАЭ, 2010. 224 с.

6. Картофелеводство за рубежом / В.Н. Киселев, В.И. Назаренко, И.П. Соломина и др. М.: ВНИИТЭИАгропром, 1990. 159 с.

7. Картофель: учебно-практ. рук. по выращиванию картофеля / под ред. Д. Шпаара. Минск: ФУАинформ, 1999. 272 с.

8. Кононученко В.В., Сторожук В.А. Організаційно-економічні умови стабільного й ефективного функціонування фермерських господарств, які вирощують картоплю. Картоплярство. 2003. Вип. 32. С. 14—29.

9. Концепцію розвитку картоплярства розробили в Україні. Укрінформ. 2020. URL: <http://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3163124-konceptsiu-rozvitku-kartoplyarstva-rozrobili-v-ukraini.html> (дата звернення: 16.11.2022).

10. Куровець І. Вихід української картоплі на зовнішні ринки: перспективи та проблеми. Аграрне інформаційне агентство "Agravery". 2021. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/vihid-ukrainskoi-kartopli-na-zovnisni-rinki-perspektivi-ta-problemi> (дата звернення: 18.11.2022).

11. Литун Б.П., Замотаев А.И., Андрушина Н.А. Картофелеводство зарубежных стран. М.: Агропромиздат, 1988. 167 с.

12. Підсумки Всеукраїнського Дня картоплі "Картопляний блокчейн-2021". Онлайн-журнал "GrowHow.in.ua". 2021. URL: <http://www.growhow.in.ua/pidsumky-vseukrainskoho-dnia-kartopli-kartoplianyu-blokcheyn-2021> (дата звернення: 15.11.2022).

13. Статистичний збірник "Зовнішня торгівля України" за 2020—2021 рр. Державна служба статистики України. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 10.11.2022).

14. Статистичний збірник "Співробітництво між Україною та країнами ЄС" за 2015—2021 рр. Державна служба статистики України. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 10.11.2022).

15. Сухорукова О. Вимоги до сировини від різних каналів збуту. AgroTimes. 2021. URL: <http://agrotimes.ua/article/vymogy-do-syrovyny-vid-riznyh-kanaliv-zbutu> (дата звернення: 11.11.2022).

16. Уряд схвалив Концепцію Державної цільової програми розвитку промислового картоплярства на період до 2025 року. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільськогосподарства України. 2020. URL: <http://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-konceptsiyu-derzhavnoyi-cilovoyi-programi-rozvitku-promislovogo-kartoplyarstva-na-period-do-2025-roku> (дата звернення: 16.11.2022).

17. Appunn, K. (2021). EU's Farm to Fork Strategy Impacts Climate, Productivity and Trade. Clean Energy Wire. URL: <http://www.cleaneenergywire.org/factsheets/eus-farm-fork-strategy-impacts-climate-productivity-and-trade> (дата звернення: 15.11.2022).

18. Eurostat Statistics Explained (2018). Small and Large Farms in the EU. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Small_and_large_farms_in_the_EU_statistics_from_the_farm_structure_survey&oldid=357625 (дата звернення: 15.11.2022).

19. Eurostat: An Official Website of the European Union. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat> (дата звернення: 12.11.2022).

20. FAO (2022). Food and Agriculture Data. URL: <http://www.fao.org/faostat/en/#home> (дата звернення: 12.11.2022).

21. Goffart, J.P., Haverkort, A., Storey, M., Haase, N., Martin, M., Lebrun, P., Ryckmans, D., Florins, D. and Demeulemeester, K. (2022). Potato Production in Northwestern Europe (Germany, France, the Netherlands, United Kingdom, Belgium): Characteristics, Issues, Challenges and Opportunities. Potato Research, vol. 65. P. 503—547. URL: <http://link.springer.com/article/10.1007/s11540-021-09535-8> (дата звернення: 18.11.2022).

22. Heuze, V., Thiollet, H., Tran, G., Boudon, A. and Lebas, F. (2018). Potato (*Solanum Tuberosum*) Tubers. Feedipedia. URL: <http://www.feedipedia.org/node/547> (дата звернення: 15.11.2022).

23. Institute of Agriculture and Natural Resources (2019). Processing Potatoes for Livestock Feed. URL: http://cropwatch.unl.edu/potato/processing_for_feed (дата звернення: 14.11.2022).

24. WELTEC BIOPOWER GmbH (2016). Potato Processing Industry. URL: <http://www.weltec-biopower.com/industries/industry/potato-processing-industry.html> (дата звернення: 14.11.2022).

References:

1. Kurkul.com (2021), "35 potato warehouses will be built in Ukraine", available at: <http://www.kurkul.com/news/24772-v-ukrayini-pobuduyut-35-kartopleshovich--uavk> (Accessed 14 Nov 2022).

2. Veinh, K. (2017), Dorozhnia karta dlia Ukrainy: eksportna stratehiia dlia produktiv pererobky kartopli [Roadmap for Ukraine: export strategy for potato processing products], Niderlandska orhanizatsiia kartopli, Kyiv, Ukraine.

3. Vlasuk, O. (2020), "Growing potatoes: features of modern business", Ahrarne Internet-vydannia "Mizez", available at: <http://mizez.com/>

news/ovoch/viroschuvannya-kartopl-osoblivost-suchasnogo-bznes (Accessed 11 Nov 2022).

4. Volodin, S.A. (2021), "Cluster model of seed production of domestic potato varieties on a virus-free basis", *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*, vol. 1 (63), pp. 52—60.

5. Kalinchik, N.V. Kobylkin, A.M. and Lavrov, R.V. (2010), *Effektivnost proizvodstva kartofelia v rynochnykh usloviiakh* [Efficiency of potato production in market conditions], NNTS IAE, Kyiv, Ukraine.

6. Kiselev, V.N. Nazarenko, V.I. and Solomina, I.P. (1990), *Kartofelevodstvo za rubezhom* [Potato growing abroad], VNIITEIAhroprom, Moscow, Russia.

7. Shpaar, D. (1999), *Kartofel: uchebno-prakt. ruk. po vyrashchivaniiu kartofelia* [Potatoes: an educational and practical guide to growing potatoes], FUAinform, Minsk, Belarus.

8. Kononuchenko, V.V. and Storozhuk, V.A. (2003), "Organizational and economic conditions of stable and effective functioning of farms that grow potatoes", *Kartopliarstvo*, vol. 32, pp. 14—29.

9. Ukrinform (2020), "The concept of potato growing development was developed in Ukraine", available at: <http://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3163124-koncepciu-rozvitku-kartopliarstva-rozrobili-v-ukraini.html> (Accessed 16 Nov 2022).

10. Kurovets, I. (2021), "Output of Ukrainian potatoes to foreign markets: prospects and problems", *Ahrarne informatsiine ahentstvo "Agravery"*, available at: <http://agravery.com/uk/posts/show/vihid-ukrainskoi-kartopli-na-zovnisni-rinki-perspektivi-ta-problemi> (Accessed 18 Nov 2022).

11. Litun, B.P. Zamotaev, A.I. and Andriushina, N.A. (1988), *Kartofelevodstvo zarubezhnykh stran* [Potato growing in foreign countries], Ahropromizdat, Moscow, Russia.

12. GrowHow.in.ua (2021), "Results of the All-Ukrainian Potato Day "Potato Blockchain-2021", available at: <http://www.growhow.in.ua/pidsumky-vseukrainskoho-dnia-kartopli-kartopliannyi-blokcheyn-2021> (Accessed 15 Nov 2022).

13. State Statistics Service of Ukraine (2022), "Statistical collection "Foreign trade of Ukraine" for 2020—2021", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 10 Nov 2022).

14. State Statistics Service of Ukraine (2022), "Statistical collection "Cooperation between Ukraine and EU countries" for 2015—2021", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 10 Nov 2022).

15. Sukhorukova, O. (2021), "Requirements for raw materials from various distribution channels",

AgroTimes.ua, available at: <http://agrotimes.ua/article/vymogy-do-syrovyny-vid-riznyh-kanaliv-zbutu> (Accessed 11 Nov 2022).

16. Ministerstvo rozvytku ekonomiky, torhivli ta silskoho hospodarstva Ukrainy (2020), "The government approved the Concept of the State target program for the development of industrial potato growing for the period until 2025", available at: <http://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-koncepciyu-derzhavnoyi-cilovoyi-programi-rozvitku-promislovogo-kartopliarstva-na-period-do-2025-roku> (Accessed 16 Nov 2022).

17. Appunn, K. (2021), "EU's Farm to Fork Strategy Impacts Climate, Productivity and Trade", *Clean Energy Wire*, available at: <http://www.cleanenergywire.org/factsheets/eus-farm-fork-strategy-impacts-climate-productivity-and-trade> (Accessed 15 Nov 2022).

18. Eurostat Statistics Explained (2018), "Small and Large Farms in the EU", available at: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Small_and_large_farms_in_the_EU_-_statistics_from_the_farm_structure_survey&oldid=357625 (Accessed 15 Nov 2022).

19. Eurostat: An Official Website of the European Union (2022), available at: <http://ec.europa.eu/eurostat> (Accessed 12 Nov 2022).

20. FAO (2022), "Food and Agriculture Data", available at: <http://www.fao.org/faostat/en/#home> (Accessed 12 Nov 2022).

21. Goffart, J.P. Haverkort, A. Storey, M. Haase, N. Martin, M. Lebrun, P. Ryckmans, D. Florins, D. and Demeulemeester, K. (2022), "Potato Production in Northwestern Europe (Germany, France, the Netherlands, United Kingdom, Belgium): Characteristics, Issues, Challenges and Opportunities", *Potato Research*, vol. 65, pp. 503—547, available at: <http://link.springer.com/article/10.1007/s11540-021-09535-8> (Accessed 18 Nov 2022).

22. Heuze, V. Thiollot, H. Tran, G. Boudon, A. and Lebas, F. (2018), "Potato (*Solanum Tuberosum*) Tubers", *Feedipedia*, available at: <http://www.feedipedia.org/node/547> (Accessed 15 Nov 2022).

23. Institute of Agriculture and Natural Resources (2019), "Processing Potatoes for Livestock Feed", available at: http://cropwatch.unl.edu/potato/processing_for_feed (Accessed 14 Nov 2022).

24. WELTEC BIOPOWER GmbH (2016), "Potato Processing Industry", available at: <http://www.weltec-biopower.com/industries/industry/potato-processing-industry.html> (Accessed 14 Nov 2022).

Стаття надійшла до редакції 09.02.2023 р.

УДК 338.242.4.025.2:338.439

М. І. Ібатулін,
 д. е. н., професор,
 Національний університет біоресурсів і природокористування
 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8765-6261>
 О. В. Гривківська,
 д. е. н., професор,
 Національний університет харчових технологій
 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4160-5914>
 Н. І. Свиноус,
 доктор філософії в галузі менеджменту, асистент,
 Білоцерківський національний аграрний університет
 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3640-0519>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.89

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МОНІТОРИНГУ ПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ КРАЇНИ

М. Ibatulin,
 Doctor of Economic Sciences, Professor, National University of Bioresources and Nature Management
 О. Hryvkivska,
 Doctor of Economic Sciences, Professor, National University of Food Technologies
 N. Svinous,
 Doctor of Philosophy in the field of management, Assistant, Belotserk National Agrarian University

FORMATION OF THE FOOD MARKET MONITORING SYSTEM IN THE CONTEXT OF STATE REGULATION OF THE COUNTRY'S POPULATION FOOD PROVISION

Підвищення рівня економічної безпеки держави, її складової продовольчої безпеки, не можливо забезпечити без ефективного розвитку продовольчого ринку та значного посилення ролі інструментів державного регулювання у досягненні його збалансованого розвитку. В умовах посилення глобалізаційних процесів та прийнятих зобов'язань, насамперед, щодо обмеження прямої підтримки сільського господарства, вітчизняний агропродовольчий ринок на сьогодні перебуває під впливом негативних чинників нестабільності. Із урахуванням вищезазначеного, посилення ролі інструментів державного регулювання розвитку продовольчого ринку стає важливою умовою забезпечення його збалансованості у продовольчому забезпеченні країни та формуванні експортної пропозиції агропродовольства із високим значенням доданої вартості.

Вважаємо, що з метою забезпечення дієвості інструментів державного регулювання необхідно їх перегляд здійснювати систематично, оскільки середовище функціонування продовольчого ринку характеризується мінливістю та невизначеністю. Систематичність проявляється у використанні певної групи даних на заключній стадії циклу управління та на першій стадії наступного циклу з метою внесення коригувань як в дії, управлінців (інтенсивність регулювання, рівень підтримки і захисту внутрішнього ринку, складові інструментів впливу), так і в моделі залежностей, які використовуються для розробки прогнозу наслідків прийнятих суб'єктом регулювання рішень.

Метою моніторингу є визначення доступності виробничих ресурсів у агропродовольчій сфері, розрахунок потреби в додатковому залученні ресурсів та проведення порівняльної ефективності їх залучення від вітчизняних та іноземних постачальників. Досягнення зазначеної мети здійснюється через вирішення низки взаємопов'язаних завдань: здійснення порівняльного виробничо-господарського та фінансово-економічного аналізу вітчизняних виробників та іноземних постачальників; аналіз динаміки основних показників розвитку продовольчого ринку України, основних імпортерів агропродовольчої продукції в нашу країну; аналіз актуальних і потенційних конкурентних переваг національних виробників та іноземних постачальників.

Створення системи моніторингу ринку агропродовольства на державному рівні як складової інфраструктури аграрного ринку сприятиме досягненню вищого рівня інформованості всіх суб'єктів ринку та підвищенню прибутковості виробників за рахунок виявлення нових ринків збуту, трансформації їх виробничої стратегії з урахуванням вимог ринку і виступає основним елементом забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери, а також сприяння адаптації українських операторів до умов глобалізації. Очевидно, що запровадження моніторингу продовольчого ринку є невід'ємною складовою економічних ринкових відносин серед його суб'єктів, тобто сільському господарстві, харчовій промисловості, оптовій та роздрібній торгівлі, які на сьогодні працюють в умовах обмеженої інформації щодо поточних та прогнозних цін, що не дає реально оцінити кон'юнктуру ринку та обмежує їх можливості в гнучкій адаптації господарської діяльності.

Increasing the level of economic security of the state, a component of its food security, cannot be ensured without effective development of the food market and significant strengthening of the role of state regulation tools in achieving its balanced development. In the conditions of the strengthening of globalization processes and the accepted obligations, first of all, regarding the limitation of direct support for agriculture, the domestic agro-food market is currently under the influence of negative factors of instability. Taking into account the above, the strengthening of the role of the instruments of state regulation of the development of the food market becomes an important condition for ensuring its balance in the food supply of the country and the formation of an export offer of agro-food with a high added value.

We believe that in order to ensure the effectiveness of state regulatory instruments, it is necessary to review them systematically, since the environment of the food market is characterized by variability and uncertainty. Systematicity is manifested in the use of a certain group of data at the final stage of the management cycle and at the first stage of the next cycle in order to make adjustments both in the actions of managers (intensity of regulation, level of support and protection of the internal market, components of influence tools), and in the model of dependencies, which are used to develop a forecast of the consequences of decisions taken by the subject of regulation.

The purpose of monitoring is to determine the availability of production resources in the agro-food sector, to calculate the need for additional resources and to compare the effectiveness of their involvement from domestic and foreign suppliers. Achieving the specified goal is carried out by solving a number of interrelated tasks: carrying out a comparative production-economic and financial-economic analysis of domestic manufacturers and foreign suppliers; analysis of the dynamics of the main indicators of the development of the food market of Ukraine, the main importers of agro-food products to our country; analysis of actual and potential competitive advantages of national manufacturers and foreign suppliers.

The creation of a system for monitoring the agri-food market at the state level as a component of the agrarian market infrastructure will contribute to the achievement of a higher level of awareness of all market subjects and increase the profitability of producers due to the identification of new sales markets, the transformation of their production strategy taking into account market requirements and acts as the main element of ensuring the sustainable development of the agri-food industry sphere, as well as facilitating the adaptation of Ukrainian operators to the conditions of globalization. It is obvious that the introduction of monitoring of the food market is an integral component of economic market relations among its subjects, i.e. agriculture, food industry, wholesale and retail trade, which currently work in conditions of limited information on current and forecast prices, which does not give realistically assess the market situation and limits their opportunities in flexible adaptation of economic activity.

Ключові слова: моніторинг, продовольчий ринок, продовольче забезпечення, ціна, попит, пропозиція.

Key words: monitoring, food market, food supply, price, demand, supply.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Підвищення рівня економічної безпеки держави, її складової продовольчої безпеки, не можливо забезпечити без ефективного розвитку продовольчого ринку та значного посилення ролі інструментів державного регулювання

у досягненні його збалансованого розвитку. В умовах посилення глобалізаційних процесів та прийнятих зобов'язань, насамперед, щодо обмеження прямої підтримки сільського господарства, вітчизняний агропродовольчий ринок на сьогодні перебуває під впливом негативних

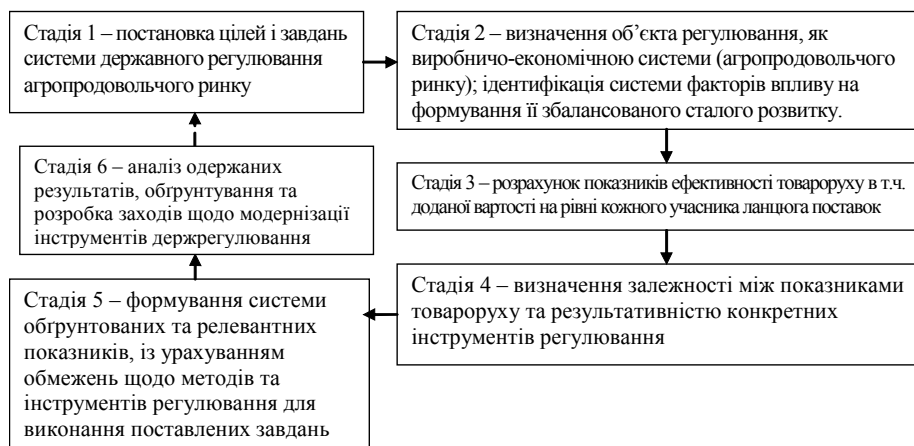

Рис. 1. Алгоритм удосконалення інструментів державного регулювання продовольчого ринку

Джерело: розроблено автором.

чинників нестабільності. Із урахуванням вищезазначеного, посилення ролі інструментів державного регулювання розвитку продовольчого ринку стає важливою умовою забезпечення його збалансованості у продовольчому забезпеченні країни та формуванні експортної пропозиції агропродовольства із високим значенням доданої вартості.

У нинішніх умовах розвиток продовольчого сектору економіки, дії держави в області регулювання продовольчого ринку мають точкову спрямованість та не спрямовані на вирішення фундаментальних проблем, що робить їх не дієвими. Водночас, сучасна модель функціонування продовольчого ринку у більшості країн демонструє провідну роль держави та державного регулювання у забезпеченні стабільного розвитку аграрної сфери, і як наслідок, у забезпеченні конкурентної стійкості агропродовольства, як на внутрішньому, так й зовнішньому ринках. Саме тому в умовах посилення глобалізації господарських зв'язків та інтеграції України в світову економіку для національного агропромислового комплексу особливої актуальності набуває створення дієвої системи державного регулювання, одним із складових елементів якої повинна стати система моніторингу продовольчого ринку та нарощення доданої вартості у агропродовольчих ланцюгах поставок.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Питання розвитку агропродовольчого ринку широко досліджені науковцями. Зокрема, ґрунтовними є праці В.Г. Андрійчука, О.Д. Гудзинського, Ю.І. Данька, В.Є. Данкевича, Н.М. Даценко, С.М. Кваші, І.Г. Кириленка, О.В. Кривончака, Ю.О. Лупенка, Ю.П. Мака-

ренко, П.М. Макаренка, В.Я. Месель-Веселяка, В.С. Ніценка, П.Т. Саблука, А.В. Страшинської, О.В. Ульяновченка, Д.В. Шияна та ін. Науковці розглядають в своїх дослідженнях різні аспекти розвитку продовольчого ринку. Проте, поза їх увагою лишилася проблема функціонування системи моніторингу продовольчого ринку, як основи для прийняття виважених рішення на всіх щаблях державного управління.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

На основі узагальнення практичного досвіду функціонування системи моніторингу продовольчого ринку запропонувати практичного рекомендації щодо його запровадження в Україні з метою прийняття ефективних рішень на всіх щаблях державного управління.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Процес державного регулювання товароруку сільськогосподарської продукції та продовольства, а відповідно контролю за процесом формування доданої вартості вважаємо за доцільне розділити на ряд взаємозв'язаних стадій [1]. При цьому специфічні особливості суб'єкта, об'єкта і процесу управління призводять до того, що класична комбінація етапів управління в рамках концепції PDCA (планування-виконання-перевірка-коригування) реалізується в даному випадку в формі циклічного процесу, що включає шість стадій (рис. 1).

Наведений алгоритм, наведений на рис. 1, передбачає на першій стадії визначення стратегічних цілей та завдань як в загальному для агропродовольчої системи, так й окремих продуктових ланцюгів; на другій стадії — формалізація опису стану об'єкта регулювання за допомогою системи економічних показників.

Розрахунок показників на третій стадії дозволяє перейти до виявлення визначення залежності між показниками товароруку агропродовольства та результативністю конкретних інструментів регулювання, в якості яких виступають заходи державної підтримки виробництва і зовнішньоторговельного протекціонізму. Очевидно, що встановлення цих залежностей дозволяє сформувати систему релевантних показників, із урахуванням обмежень щодо методів та інструментів регулювання для виконання поставлених завдань, які здійснюються на п'ятій стадії алгоритму, а також оцінити результати на основі яких доцільно здійснити комплекс коригувальних дій щодо модернізації інструментів державного регулювання продовольчого сектору економіки.

Вважаємо, що з метою забезпечення дієвості інструментів державного регулювання необхідно їх перегляд здійснювати систематично, оскільки середовище функціонування продовольчого ринку характеризується мінливістю та невизначеністю. Систематичність проявляється у використанні певної групи даних на заключній стадії циклу управління та на першій стадії наступного циклу з метою внесення коригувань як в дії, управлінців (інтенсивність регулювання, рівень підтримки і захисту внутрішнього ринку, складові інструментів впливу), так і в моделі залежностей, які використовуються для розробки прогнозу наслідків прийнятих суб'єктом регулювання рішень.

У свою чергу, процес регулювання, як і будь-який процес управління станом об'єкта, на певному етапі вимагає для свого здійснення значного обсягу інформації про стан об'єкта регулювання, характеристику зовнішнього і внутрішнього середовища [2]. Ця інформація може бути отримана суб'єктом регулювання в процесі моніторингу зовнішнього і внутрішнього середовища функціонування продовольчого ланцюга, а також особливостей формування товарної пропозиції, споживчого попиту та цінових коливань. Однією із основних цілей моніторингу функціонування вітчизняного продовольчого сектору економіки є отримання системи показників, які сприяють обґрунтуванню пріоритетів протекціоністської політики в коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі, а також досягненню задоволення економічних інтересів усіх його стейкхолдерів.

Метою моніторингу є визначення доступності виробничих ресурсів у агропродовольчій сфері, розрахунок потреби в додатковому залученні ресурсів та проведення порівняльної ефективності їх залучення від вітчизняних та

іноземних постачальників. Досягнення зазначеної мети здійснюється через вирішення низки взаємопов'язаних завдань: здійснення порівняльного виробничо-господарського та фінансово-економічного аналізу вітчизняних виробників та іноземних постачальників; аналіз динаміки основних показників розвитку продовольчого ринку України, основних імпортерів агропродовольчої продукції в нашу країну; аналіз актуальних і потенційних конкурентних переваг національних виробників та іноземних постачальників.

На проектній стадії доцільно визначити систему факторів та показників, які будуть використовуватися у процесі моніторингу, а також принципи обґрунтування системи інструментів державного регулювання досліджуваного сектору економіки [3]. У якості основних методів обґрунтування інструментів регулювання агропродовольчих ланцюгів слід використовувати наступні:

системний аналіз, який передбачає розробку загальних принципів і методів дослідження складних об'єктів, в даному випадку — національного, регіонального та окремих суб'єктів господарювання в агропродовольчому секторі з урахуванням впливу зовнішнього середовища;

балансовий метод — один із найбільш поширених в економічних дослідженнях, використання якого при розробці протекціоністської політики дозволяє провести розрахунки балансів агропродовольчої продукції та виробничих ресурсів. Такі розрахунки дозволяють виявити дефіцитні і щодо надлишкові ресурси, виробити пропозиції щодо збалансованості ресурсів і стійкості процесів розвитку;

метод моделювання передбачає формалізацію взаємозв'язків ознак і властивостей досліджуваної системи в рамках деякої моделі, а, отже, дослідження особливостей функціонування продовольчого ринку вимагає побудову моделей продовольчого забезпечення країни, окремих регіонів, а також моделей економічної політики аграрного протекціонізму;

монографічний метод включає вивчення типових об'єктів, що становлять загальну сукупність, та дозволяє систематизувати їх характерні ознаки. В рамках даного дослідження даний метод застосовується при вивченні діяльності конкурентів національних виробників і наступному поділі їх на ключові групи;

метод маркетингових досліджень передбачає систематичний збір, обробку та аналіз даних з використанням специфічних способів маркетингового аналізу;

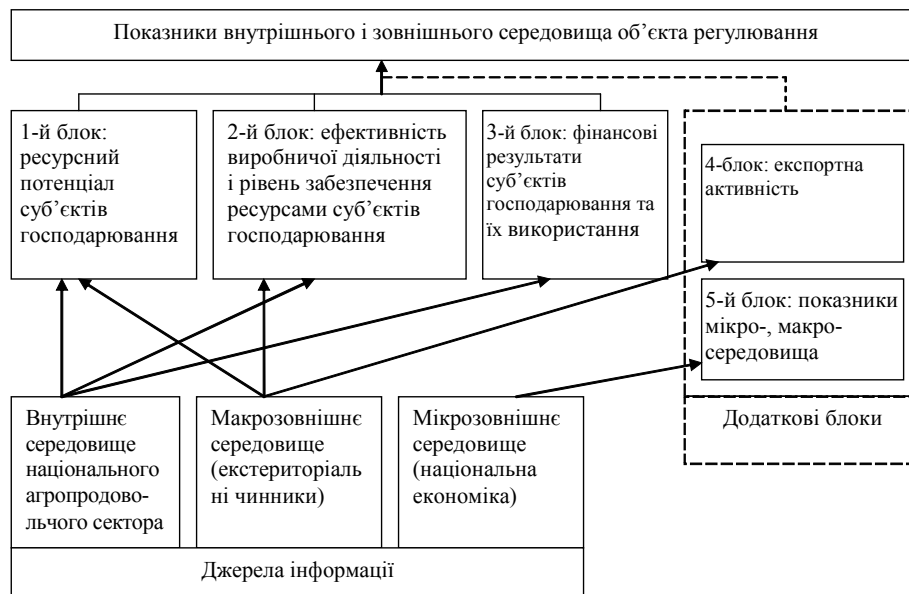

Рис. 2. Структура масиву показників моніторингу внутрішнього і зовнішнього середовища функціонування продовольчого сектору економіки

Джерело: розроблено автором.

аналіз внутрішнього і зовнішнього середовища підприємства є одним із найбільш складних і трудомістких етапів процесу формування і розвитку протекціоністської політики. З метою його проведення в якості основного прийому нами розглядається PEST-аналіз, інформаційну базу якого складають власні дослідження суб'єктів регулювання — державних організацій і органів, а також дані прогнозів, які публікуються спеціалізованими консалтинговими фірмами, такими, як агентство "Укragроконсалт", "Агропро" та інші [4].

Особливу увагу при здійсненні PEST-аналізу в умовах сучасній вітчизняній дійсності слід приділити змінам в аграрній політиці держави, посилення або ослаблення підтримки окремих галузей, тенденціям світового ринку та змін в аграрній політиці основних країн-постачальників агропродовольчої продукції на український ринок та аналізу наслідків вступу України в СОТ. Зокрема, необхідно врахувати наступні тенденції: посилення інтеграційних процесів та глобалізаційних кліматичних змін, запровадження принципів сталого розвитку на основі розвитку біоекономіки та концепції замкнутого циклу економіки, перехід до економіки знань, де знання та технології є важливими ресурсами, посилення волатильності цін на агропродовольство та ін.

В якості вимог до базової системи факторів і показників, які визначають потребу національного продовольчого сектору економіки в запровадженні системи моніторингу доцільно виділити наступні: обмеженість набору показ-

ників; відносна простота розрахунків; доступність даних для розрахунків; однозначна інтерпретація результатів; забезпечення максимальної інформативності; можливість практичного використання значень показників статистичної обробки; мінімальна тривалість лагів надходження і обробки даних.

Виходячи з цих вимог, нами обґрунтовано показники моніторингу внутрішнього і зовнішнього середовища функціонування продовольчого сектору економіки, урахування яких при розробці заходів щодо модернізації інструментів державного регулювання є обов'язковою умовою (рис. 2).

Основні блоки представлені системи моніторингу складових внутрішнього та зовнішнього середовища повинен включати такі показники: 1) ресурсного потенціалу, 2) ефективності виробничої діяльності та рівня забезпечення виробничими ресурсами; 3) фінансових результатів та їх використання економічними суб'єктами (національного аграрного сектору, іноземних постачальників в розрізі національної належності). Крім того, доцільно включити показники макроезовнішнього середовища, які включають індикатори активності іноземних виробників, проте, вони є досить інформативним для їх урахування в процесі формування економічної політики країни, а, отже, доцільно їх виділити в додатковому (четвертому) блоці показників. Показники мікроезовнішнього середовища (5-й блок), які впливають на формування протекціоністської політики, можна віднести до непрямих показників, вони

Рис. 3. Фактори, які впливають на формування кон'юнктури продовольчого ринку

Джерело: узагальнено автором.

доповнюють показники внутрішнього середовища продовольчого сектору економіки, і дозволяє в певній мірі прогнозувати динаміку їх зміни.

До першого блоку включено показники, які характеризують ресурсний потенціал суб'єктів господарювання на внутрішньому ринку, зокрема це індикатори рівня забезпечення національного продовольчого сектору основними виробничими ресурсами. Так, доцільно забезпечити моніторинг землезабезпеченості, рівня забезпечення трудовими ресурсами, основними фондами, інтенсивності заміни основних фондів, рівня інноваційності виробництва, екологічності та безпечності виробництва та ін.

До другого блоку доцільно віднести найбільш важливі показники, які характеризують ефективність виробничо-господарської діяльності суб'єктів господарювання: фондівдача, фондо- і матеріаломісткість, норма прибутку, продуктивність праці, рівень рентабельності (в умовах наявного рівня захисту та підтримки і без такої).

Третій блок формують показники оцінки фінансових результатів та їх використання суб'єктами господарювання (національних та іноземних виробників агропродовольчої продукції, галузей продовольчого сектору): частка прибуткових (збиткових) національних

учасників ринку в їх загальній кількості, величина прибутку на одиницю затрат, норма прибутку.

Четвертий (допоміжний) блок формують показники, які прямо або опосередковано характеризують зовнішньоекономічну активність іноземних постачальників: обсяги імпорتنих поставок на внутрішній ринок та їх динаміка, кількість постачальників, динаміка числа заявок на використання квот на імпорт агропродовольчої продукції, число торгових конфліктів, тощо.

П'ятий (допоміжний) блок формують показники виробництва і динаміки цін на паливе, електроенергію та інші елементи оборотних активів сільського господарства, які поставляються промисловістю; показники національного промислового виробництва і рівня цін на елементи основних засобів, які використовуються в сільському господарстві; показники наявності, структури і динаміки трудових ресурсів (власних і залучених з-за кордону) в національній економіці.

Очевидно, що важливими напрямом моніторингу повинно стати дослідження кон'юнктури ринку агропродовольства, зорієнтованого на визначення особливостей формування попиту та пропозиції, а також ступеня їх збалансованості, рівня та співвідношення цін. В узагаль-

неному вигляді фактори, які формують кон'юнктуру продовольчого ринку, можна представити у вигляді двоступеневої ієрархії (рис. 3).

У складі агропродовольчого ринку можна виділити два первинних складових: ринок агропродовольства, тобто сільськогосподарської сировини, і ринок продовольчої продукції із високим рівнем переробки [5]. Очевидно, що одним із способів адаптації учасників ринку до висококонкурентних ринкових умов є інтеграція як сільськогосподарських товаровиробників між собою (горизонтальна), так і з підприємствами харчової промисловості (вертикальна), що є важливим фактором зміни конкурентного середовища. Така ситуація доводить необхідність проведення аналізу конкурентного середовища продовольчого ринку, по ланцюгу створення вартості — від ринку сільськогосподарської сировини і до ринку продовольчих товарів із високим ступенем переробки.

Визначити величину пропозиції на відповідному товарному ринку можна на основі складених балансів ввезення-вивезення продукції на внутрішній ринок, регіональний та зовнішні ринки [6]. Вивчення попиту на будь-якому ринку, в т.ч. агропродовольчому можна провести на основі урахування показників кількості кінцевих споживачів, величини і структури розподілу їх доходів, статеві-вікової структури населення, рівня задоволення потреб у певному виді продукту, середнього розміру та частоти покупки, тощо. Здійснення оцінки та прогнозу сукупного обсягу споживання конкретного продукту харчування доцільно провести із урахуванням рекомендованих науково обґрунтованих норм харчування, рекомендацій щодо розрахунку прожиткового мінімуму, сформованих тенденцій споживання та динаміки стану платоспроможного попиту населення. Водночас, величина споживання продуктів харчування, яка фактично склалася, визначається за допомогою вибіркового обстеження бюджетів домогосподарств. Очевидно, що співставлення прогнозовано, рекомендованого та фактичного рівня споживання продовольства дозволяють виявити зміни в структурі споживання, в рівні доходів і витрат споживачів.

Одним з найбільш важливих показників оцінки конкурентного середовища є ємність ринку та величина ринкового попиту, які дозволяють визначити ви ринкові частки національних та іноземних постачальників. При визначенні ємності ринку сільськогосподарської сировини доцільно орієнтуватися на показни-

ки, отримані на основі даних про обсяги реалізації, що пов'язано, перш за все, з відносно низькою товарністю сільськогосподарського виробництва внаслідок значного внутрішньогосподарського споживання продукції [7]. Щодо потенційної ємності продовольчого ринку, то її пропонується обґрунтовувати за кожним видом продовольства з урахуванням рекомендованих норм споживання, а також порівнювати із досягнутими рівнями споживання, що дозволить визначити розриви у споживанні [8]. Збільшення величини розривів у споживанні основних видів продовольства повинні стати індикаторами державного регулювання та розробки заходів підтримки населення із низькими сукупними доходами щодо придбання соціально значимих видів продуктів харчування

В якості інформаційної бази системи показників моніторингу внутрішнього і зовнішнього середовища об'єкта регулювання ланцюгів вартості агропродовольства пропонується розглядати офіційні дані державної статистики в сфері сільського господарства України і Євростат та ФАОстат, які дозволяють систематично і з високим ступенем оперативності відстежувати зміни у внутрішньому і зовнішньому середовищі. Вважаємо, що здійснення моніторингу продовольчого ринку в рамках запропонованого підходу допоможе підвищити ефективність системи регулювання формування та функціонування ринку агропродовольства, своєчасно забезпечивши її необхідною інформацією із урахуванням зміни зовнішнього і внутрішнього середовища, а також тенденцій розвитку соціально-економічних процесів для прийняття обґрунтованих управлінських рішень на національному рівні.

ВИСНОВКИ

Створення системи моніторингу ринку агропродовольства на державному рівні як складової інфраструктури аграрного ринку сприятиме досягненню вищого рівня інформованості всіх суб'єктів ринку та підвищенню прибутковості виробників за рахунок виявлення нових ринків збуту, трансформації їх виробничої стратегії з урахуванням вимог ринку і виступає основним елементом забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери, а також сприяння адаптації українських операторів до умов глобалізації. Очевидно, що запровадження моніторингу продовольчого ринку є невід'ємною складовою економічних ринкових відносин серед його суб'єктів, тобто сільсько-

му господарстві, харчовій промисловості, оптовій та роздрібній торгівлі, які на сьогодні працюють в умовах обмеженої інформації щодо поточних та прогнозних цін, що не дає реально оцінити кон'юнктуру ринку та обмежує їх можливості в гнучкій адаптації господарської діяльності.

Література:

1. Тарнавська О. Б. Державне регулювання сільського господарства України в контексті інтеграції в СОТ. Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". 2018. № 20 (2). С. 60—64.

2. Шпортюк Н. Л. Державне регулювання та підтримка сільського господарства. Ефективність державного управління. 2019. Вип. 1. С. 112—122.

3. Саламін О. С. Тенденції розвитку сільського господарства та його державне регулювання. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2018. Т. 20, № 91. С. 14—18.

4. Самсонова, В. В. Методичні засади формування механізму управління конкурентоспроможністю інформаційно-консультаційних послуг. Наук. вісн. Національного аграр. ун-ту. 2016. № 140. С. 161—165.

5. Бондаренко Р. І. Сутність категорії "агропродовольчий ринок", його роль та місце в структурі АПК. Економіка та управління АПК. 2015. № 2. С. 55—61.

6. Стасіневич С. А. Біржовий товарний ринок України: динаміка, структура, сучасні проблеми. Формування ринкових відносин в Україні. 2013. № 3. С. 32—35.

7. Шпичак О. М. Боднар., О. В. Проблеми ємності внутрішнього споживчого ринку сільськогосподарської продукції та продовольства в Україні в контексті купівельної спроможності населення. Економіка АПК. 2013. № 6. С. 5—13.

8. Шпичак О. М., Лупенко Ю. О., Жук В. М. Ємність внутрішнього споживчого ринку сільськогосподарської продукції та продовольства: монографія; за ред. О.М. Шпичака. К.: ННЦ ІАЕ, 2013. 186 с.

References:

1. Tarnavs'ka, O.B. (2018), "State regulation of agriculture of Ukraine in the context of integration in WTO", Mizhnarodnyj naukovyj zhurnal "Internauka", vol. 20 (2), pp. 60—64.

2. Shportiuk, N.L. (2019), "State regulation and support for agricultural agriculture", Efektyvnist' derzhavnoho upravlinnia, vol. 1, pp. 112—122.

3. Salamin, O.S. (2018), "Trends in agricultural development and its state regulation", Naukovyj visnyk L'vivs'koho natsional'noho universytetu veterynarnoi medytsyny ta biotekhnolohij imeni S.Z. Gzhyts'koho. Serii: Ekonomichni nauky, vol. 20, no. 91, pp. 14—18.

4. Samsonova, V.V. (2016), "Methodological principles of formation of a mechanism for managing the competitiveness of information and consulting services", Nauk. visn. Natsional'noho ahrar. un-tu, vol. 140. С. 161—165.

5. Bondarenko, R.I. (2015), "The essence of the "agricultural market" category, its role and place in the structure of the agricultural industry", Ekonomika ta upravlinnia APK, vol. 2, pp. 55—61.

6. Stasinevych, S.A. (2013), "Exchange commodity market of Ukraine: dynamics, structure, modern problems", Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini, vol. 3, pp. 32—35.

7. Shpychak, O.M. and Bodnar. O.V. (2013), "Problems of the capacity of the domestic consumer market of agricultural products and food in Ukraine in the context of the purchasing power of the population", Ekonomika APK, vol. 6, pp. 5—13.

8. Shpychak, O.M. Lupenko, Yu.O. and Zhuk, V.M. (2013), Yemnist' vnutrishn'oho spozhyvchoho rynku sil's'kohospodars'koi produktsii ta prodovol'stva [Capacity of the domestic consumer market of agricultural products and food], NNTs IAE, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2023 р.

www.economy.nayka.com.ua

Електронне фахове видання

**Ефективна
ЕКОНОМІКА**

Виходить 12 разів на рік

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України з ЕКОНОМІЧНИХ НАУК (Категорія «Б»)

Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292

e-mail: economy_2008@ukr.net

тел.: (044) 223-26-28

(044) 458-10-73

УДК 336.7

О. Т. Левандівський,

д. е. н., професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5819-8377>

З. М. Криховецька,

к. е. н., доцент, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0028-1960>

І. В. Кохан,

к. е. н., доцент, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9262-572>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.97

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

O. Levandivskyi,

PhD in Economics, Professor, Professor of the Department of Finance,

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

Z. Krykhovetska,

PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Finance,

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

I. Kokhan,

PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Finance,

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

MODERN TRENDS IN THE FUNCTIONING OF THE BANKING SYSTEM OF UKRAINE

Український банківський сектор знаходиться в достатньо невизначеному становищі, оскільки готується до складних ризиків в умовах продовження війни, тому базовим завданням банківських установ є гарантування стабільної та безпечної роботи для своїх клієнтів. Для їх вирішення потрібно забезпечити стабільне функціонування банківської системи в умовах війни, розвивати ризик-менеджмент, застосовувати діджиталізацію, поширювати безготівкові рахунки, посилювати систему електронних платежів, заручитися міжнародною підтримкою.

У статті окреслено суть діджиталізації, переваги її застосування в банківській сфері та основні позитивні наслідки. Узагальнено найважливіші інновації, що можна імплементувати в діяльність банків з метою діджиталізації банківських процесів. Зокрема, ідентифіковано особливості діджиталізації банків у сучасних умовах. Розглянуто особливості функціонування вітчизняної банківської системи в умовах воєнного стану. Визначено зміни, що відбулися у структурі банківського сектора та банківській інфраструктурі під час воєнного стану. Визначено ключові тенденції банківського ринку в період воєнного стану. Визначено ключові шляхи модернізації функціонування банківської системи України.

The Ukrainian banking sector is in a rather uncertain situation, as it is preparing for complex risks in the conditions of the continuation of the war, therefore the basic task of banking institutions is to guarantee stable and safe work for their clients. To solve them, it is necessary to ensure the stable functioning of the banking system in war conditions, develop risk management, apply digitalization, spread non-cash accounts, strengthen the system of electronic payments, and enlist international support.

In today's world, information technologies cause changes in all spheres of development, starting with business processes of all economic entities. The financial and credit system was no exception, due to the significant spread of cashless payments and the growing percentage of users of digital systems. Today, serious changes are observed in the technologies of conducting banking business, in particular, this can be seen in the formation of channels of interaction between banks and clients. This is due, on the one hand, to the need to reduce operating costs, and on the other hand, the desire of banks to create new interesting banking products based on new technological platforms. In the conditions of

military operations in Ukraine, the processes of modeling interaction with existing and potential consumers of banking services are relevant and necessary. It is the development of remote banking services with the use of modern digitalization technologies that attracts attention and creates a need in the banking sector. In this regard, digitization in times of war acts as a tool for the competitiveness of the banking sector. Thus, digitalization will provide an opportunity to quickly monitor the development of information technologies and will allow implementing their results in the practice of banking institutions.

The article outlines the essence of digitalization, the advantages of its application in the banking sphere, and the main positive consequences. The most important innovations that can be implemented in the activities of banks with the aim of digitizing banking processes are summarized. In particular, the features of digitization of banks in modern conditions have been identified. The peculiarities of the functioning of the domestic banking system in the conditions of martial law are considered. The changes that took place in the structure of the banking sector and the banking infrastructure during the martial law are determined. The key trends of the banking market during the period of martial law are determined. The key ways of modernizing the functioning of the banking system of Ukraine have been identified.

Ключові слова: банки, банківська система, банківські послуги, діджиталізація.

Key words: banks, banking system, banking services, digitization.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Початок руйнівної війни змусив змінювати пріоритети в банківському обслуговуванні і шукати оптимальні варіанти отримання банківських послуг, зокрема це стосується внутрішніх переселенців та громадян, які змушені були виїхати закордон. У банківських установах наростає конкуренція за надійних і платоспроможних клієнтів з одночасним зростанням клієнтських вимог стосовно надання банківських послуг. Відповідно, даний процес в майбутньому сприятиме тому, що для клієнтів, навіть в умовах значних безпекових та економічних проблем, банки намагатимуться забезпечити найбільш зручний сервіс та лояльні умови обслуговування.

Банківські установи намагатимуться створити для клієнтів доступні та ефективні у використанні сайти та мобільні додатки, інвестуючи кошти у діджиталізацію та цифровізацію банківських послуг. Ефективне дистанційне надання банківських послуг та обслуговування для багатьох українців, які вимушено знаходяться закордоном або мають обмежений доступ до банківських установ, в умовах війни є необхідністю та значним викликом для банків.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Функціонування банківської системи України широко досліджувалось вітчизняними вченими-економістами. Особливої уваги заслуговують роботи О. Дзюблюк, Ж. Довгань, В. Коваленко, А. Савчук, А. Олійник та інші. Разом з тим, незважаючи на значну кількість наукових праць, сучасні реалії не мають аналогій, на які б можна було посилається, що так чи інакше

стосуються функціонування банків. Таким чином, виникає необхідність детальніше проаналізувати діяльність банків, які під час дії воєнного стану намагаються ефективно пристосуватись до непередбачуваного ризик середовища та виконують усі покладені на них функції.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Визначені обставини зумовили зміни у банківській інфраструктурі, вплинули на поточні тенденції банківського ринку та активізували темпи діджиталізації банківських процесів, що визначило цілі дослідження статті. У процесі дослідження використано методи теоретичного узагальнення, аналізу та синтезу, групування, системного підходу.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасною тенденцією функціонування банківської системи України є її цифровізація. Загалом цифрова трансформація в банківському секторі є безперервним процесом, який впливає як на зовнішнє, так і на його внутрішнє середовище шляхом перебудови чинних процесів та існуючих методів.

У формуванні цифрової економіки України роль банків має беззаперечно важливе значення, так як банківські установи сьогодні стали бізнес-центрами, у яких формується ділове партнерство суб'єктів підприємницької діяльності й населення. Тому, це зумовлює значну залежність економіки від ефективної та виваженої політики банків, у тому числі у забезпеченні доходності. Відповідно, спроможність генерувати доходи та забезпечити доходність

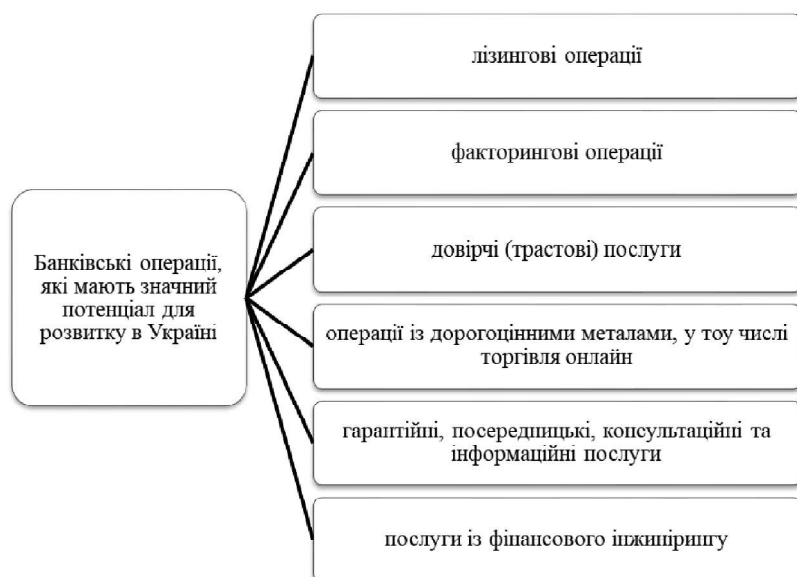

Рис. 1. Види банківських операцій, які мають значний потенціал для розвитку в Україні

усієї банківської системи залежить подальший вектор цифровізації економіки України в цілому. Без розвинутої мережі банків, які здатні генерувати стабільні потоки доходів, прагнення до створення реального і ефективного ринкового механізму і цифрової економіки залишається лише на рівні бажаної перспективи [9].

Додаткові виклики щодо можливості генерувати доходи банківська система отримала внаслідок російського вторгнення, яке унеможливило забезпечити достатній рівень надання послуг та призвело до згортання економіки та зниження ділової активності практично по всій території України через ризики безпеки та масову міграцію населення. У той же час і карантин, і воєнний стан у перспективі сприятимуть посиленню загального рівня цифровізації економіки України та вимагатимуть від банківських установ переформатування портфелів доходності у бік збільшення стабільних джерел доходів. При цьому банківським установам необхідна швидка реакція та адап-

тація до нових форм роботи та сучасних викликів [7].

Загалом, не зважаючи на зростання витратності здійснення комісійних операцій (наприклад, за рахунок закріплення персонального менеджера тощо), дані операції залишаються високорентабельними. Сьогодні до нетрадиційних комісійних операцій для вітчизняних банків можемо віднести зазначені операції (рис. 1).

Їх нетрадиційність не пов'язана із новизною для вітчизняних банків. Значну частину даних операцій, банки здійснюють протягом тривалого історичного періоду, проте ще не набули свого розвитку у вітчизняному банківському секторі, що є резервом для подальшого розвитку комісійних операцій банків, особливого розвитку набуватимуть консультаційні послуги.

Таким чином, збільшення обсягів банківських доходів в Україні на сьогодні обмежений розвитком комісій за обслуговування рахунків клієнтів та валютних операцій. Натомість існує

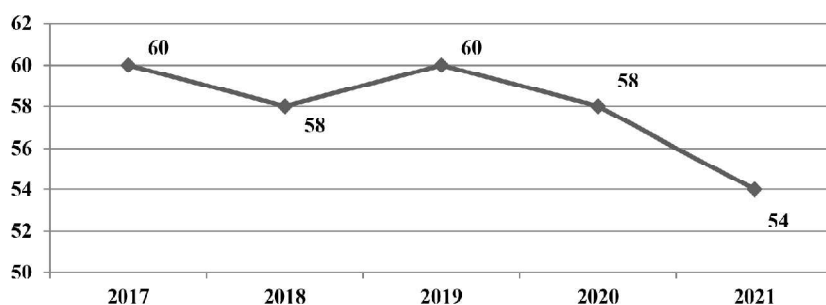

Рис. 2. Місце України у рейтингу цифрової конкурентоспроможності (2017–2021 рр.)

цілий ряд нетрадиційних для вітчизняних банків комісійних операцій, які ще не набули повсюдного застосування у практичній діяльності комерційних банків, розвиток яких сприятиме збільшенню частки комісійних доходів у загальному доходному портфелі універсального банку і банківської системи загалом [6, 7].

Розвиток зазначених вище послуг на сьогодні є залежним від загального рівня цифровізації економіки загалом та банківського сектору зокрема.

Відповідно до Рейтингу цифрової конкурентоспроможності Україна у 2021 році займала 54 місце із 64 досліджуваних країн (рис. 2) [4].

Цифровізація економіки країни сприятиме соціально-економічному розвитку, що спричинить відповідний вплив на обсяги доходів банківського сектору, який із одного боку залежить від економічних взаємозв'язків між суб'єктами господарювання, а з іншого — залежить від рівня середніх доходів населення. Очевидним є той факт, що банкам доведеться адаптуватися до змін кон'юнктури ринку, спричиненою розвитком технологій та загальної цифровізації економіки. Сучасне трансформоване технологіями середовище створює можливості для банків збільшувати доходи через клієнтську базу без необхідності фізичної присутності. Нові цифрові продукти та послуги можна реалізовувати за низькою граничною вартістю, а ціноутворення доцільно оптимізувати за рахунок розширеного використання баз даних. Цифрові технології можуть дати нові відповіді на фундаментальні та прикладні питання [4, 5].

Ефективність витрат є одним із факторів, що сприяють такій трансформації. Перехід на цифрові технології буде важливою і постійною стратегією трансформації витрат, якщо вона підкріплюється ефективним внутрішнім управлінням і необхідними структурними змінами. Особливо це стосується системних банків, які працюють у регіонах із щільною мережею відділень. Великим банкам легше здійснювати витрати на інвестиції в ІТ, проте менші та середні банки можуть досягти великих успіхів у економічній ефективності у цьому напрямку. Проте закриття відділень та скорочення персоналу часто є найбільш очікуваним наслідком цифровізації банку, що може спричинити скорочення персоналу банківського сектору.

Протягом останніх п'яти років у банківському секторі України спостерігається скорочення кількості банків, які мають ліцензію на здійснення банківських операцій. У табл. 1 представимо кількість діючих банків в Україні

Таблиця 1. Кількість комерційних банків в Україні з 2008 по 2022 рр.

Період	Кількість діючих банків	З них з іноземним капіталом	У т.ч. зі 100% іноземним капіталом
на 1.01.2008	175	47	17
на 1.01.2009	184	53	17
на 1.01.2010	182	51	18
на 1.01.2011	176	55	20
на 1.01.2012	176	53	22
на 1.01.2013	176	53	22
на 1.01.2014	180	49	19
на 1.01.2015	163	51	19
на 1.01.2016	117	41	17
на 1.01.2017	96	38	17
на 1.01.2018	82	38	18
на 1.01.2019	77	37	23
на 1.01.2020	75	35	23
на 1.01.2021	74	33	23
на 1.01.2022	71	33	23

Джерело: розраховано за даними [3, 4, 5].

Таблиця 2. Основні показники діяльності банків України за 2018—2022 роки, млн грн

Період	Активи	Капітал	Фінансові результати
на 1.01.2018	1336358	163597	-26491
на 1.01.2019	1360764	155650	22339
на 1.01.2020	1494460	200854	58356
на 1.01.2021	1822814	210640	39727
на 1.01.2022	2053928	255678	77530

Джерело: розраховано за даними [4, 5, 12].

за 2008—2022 роки та визначимо присутність іноземного капіталу в банківській системі України [4, 5, 8].

У той же час можемо пересвідчитись про зростання кількості банків із 100% іноземним капіталом із 17 до 23 банків. Кількість діючих банків із іноземним капіталом впродовж досліджуваного періоду скоротилася на 14 установ (із 47 до 33 банків). Із 2008 року до 2021 року відбулося зростання частки банків із іноземним капіталом із 26,9% до 46,5%, тобто у 1,7 рази. У табл. 2 проаналізуємо основні показники діяльності банків України за останні 5 років [5].

Протягом досліджуваного періоду спостерігається зростання обсягу активів банківських установ. Загалом за останні 5 років активи банків приростили із 1336 млрд. грн до 2053 млрд. грн, тобто приріст склав близько 723 млрд. грн. Аналогічне зростання спостерігається і стосовно капіталу банків. Так, зростання капіталу банківських установ збільшився із 163,6 млрд. грн. станом на 01.01.2018 року до 255,7 млрд. грн. станом на 01.01.2022 року, показавши зростання у 1,6 разів. За результатами 2017 року банківські установи отримали збитки у розмірі -26,5 млрд. грн, протягом останніх 4 років спостерігався поступовий приріст (крім результатів 2020 року, зниження темпів росту спри-

Таблиця 3. Динаміка ТОП-10 банків України у рейтингу стійкості українських банків за Міністерством фінансів України у 2016—2022 рр.

Банк	Загальний рейтинг/місце						
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022, 2 квартал
1	2	3	4	5	6	7	8
1. АТ «РАЙФФАЙЗЕН БАНК АВАЛЬ»	4,08/2	4,37/1	4,26/2	4,5/1	4,66/1	4,31/1	4,05/1
2. АТ «Укрсіббанк»	3,69/9	4,05/2	4,5/1	4,38/2	4,16/4	4,16/3	3,90/2
3. АТ «Креді Агріколь Банк»	4,36/1	4,02/3	3,99/4	4,07/5	4,31/2	4,26/2	3,83/3
4. АТ КБ «ПриватБанк»	3,22/20	3,22/14	3,44/12	3,82/8	3,91/6	3,63/9	3,81/4
5. АТ «ОТП Банк»	3,46/11	3,76/6	4,08/3	4,22/3	4,27/3	4,12/4	3,62/5
6. АТ «Кредобанк»	4,03/4	3,75/7	3,82/6	3,97/6	3,96/5	4,02/5	3,61/6
7. АТ «Укрексімбанк»	3,25/16	3,61/9	3,69/8	3,81/12	3,45/13	3,65/7	3,56/7
8. АТ «Прокредит Банк»	3,96/5	3,76/5	3,75/7	4,09/4	3,85/7	3,60/10	3,41/8
9. АТ «Ощадбанк»	4,06/3	3,69/8	3,65/10	3,94/9	3,49/10	3,34/15	3,35/9
10. АТ «Укргазбанк»	3,84/7	3,72/7	3,83/7	4,12/6	3,48/12	3,70/6	3,28/10

Джерело: розраховано за даними [3, 4, 5].

чинені карантинними обмеженнями). За результатами 2021 року загальний чистий прибуток банківської системи досяг рівня 77,5 млрд. грн.

За аналізом рейтингу стійкості українських банків, визначимо ТОП-10 найкращих банків у 2016—2022 рр. (табл. 3) [3, 5].

Дані табл. 3 показує, що рейтинг стійкості очолюють АТ "Райффайзен банк Аваль", АТ "Укрсіббанк" та АТ "Креді Агріколь банк". Найстійкішим протягом 2016—2020 років є АТ "Райффайзен банк Аваль".

У відповідь на розпочату війну в Україні в лютому 2022 року були ліквідовані АТ "Міжнародний резервний банк" і ПАТ "Промінвестбанк" — два дочірніх банки російських фінансових корпорацій з державним капіталом, на початок року вони мали 2% чистих активів банківського сектору. Тому станом на кінець березня в Україні працювало 69 банків. Активи сектору скоротилися насамперед за рахунок іноземних та приватних фінансових установ. Баланси державних банків були стійкішими до шоку, тому їхня частка у чистих активах та коштах фізичних осіб за квартал зросла на 1,1 в. п. та 0,4 в. п. до 47,8% та 55,9% відповідно, що призвело до зростання і рівня концентрації сектору [5, 12].

Чисті активи платоспроможних на кінець березня банків зменшилися за I квартал на 2,2%. Дві складові скоротилися, які найвагоміше це: депозитні сертифікати НБУ та ОВДП. Динаміка кредитного портфеля клієнтів була нерівномірною, проте у січні-березні відбулося зростання. Чисті гривневі кредити суб'єктам господарювання за квартал зросли на 4,8%, а валютні — на 2,2% у доларовому еквіваленті. Найвищі темпи зростання гривневого кредитування за квартал продемонстрували державні

банки — понад 10%. Весь приріст кредитного портфеля забезпечили перші два місяці кварталу, натомість у березні чисті гривневі позики зменшилися на 0,6%, а валютні — на 1,9%. У річному обчисленні чистий кредитний портфель зріс на 39,7% у гривні та на 18,4% в іноземній валюті (у доларовому еквіваленті). Найактивніше залучали позики державні корпорації. За перші два місяці року обсяги чистого роздрібного кредитного портфеля збільшилися на 5,8%. Однак зменшення обсягу кредитів у березні нівелювало попереднє зростання і в цілому за квартал чистий гривневий портфель зріс лише на 0,7% (+30.1% p/p).

Під час воєнного стану кредити надавалися лише на поточні потреби клієнтів, натомість в іпотечному сегменті та на купівлю авто кредитування майже не здійснювалося. Динаміку непрацюючих кредитів визначали два різноспрямованих фактори. У лютому частка непрацюючих кредитів суттєво знизилася через ліквідацію двох банків з російським капіталом. А в березні фінансові установи почали поступово визнавати погіршення якості кредитів, спричинене повномасштабними бойовими діями, і ця частка трохи зросла. В цілому за I квартал питома вага непрацюючих кредитів знизилася на 3 в. п. до 27,1%. Рівень покриття всіма резервами непрацюючих кредитів зріс на 5,8 в. п. до 108%. Водночас нині оцінка кредитного ризику та резервів для банків все ще ускладнена значною економічною невизначеністю, а за багатьма позиками тривають кредитні канікули. Тож визначити обсяг кредитів, що перестануть обслуговуватися внаслідок воєнної агресії, можна буде лише за декілька місяців [7, 12].

Відповідно до звіту НБУ про фінансову стабільність [6] від початку війни банки продовжували свою діяльність — майже безперерій-

но в тих регіонах, де це було безпечно для працівників та клієнтів. Вони забезпечували роботу відділень, постачали готівку, зберігали персонал та безперебійно надавали послуги онлайн. У середині червня 2022 р. працювало вже 85% банківських відділень країни. Фінансовим установам вдалося вистояти під натиском численних кібератак, які значно посилювалися в лютому. Для збереження даних банки перемістили їх до хмарних сховищ. Проте збитки банків від подій операційного ризику будуть значними. Довіра вкладників до банків збереглася: обсяги коштів на рахунках населення зросли в перші місяці після початку війни. Корпоративні клієнти після невизначеності перших тижнів агресії досить швидко відновили зростання депозитів, проте клієнти намагалися переказати свої кошти в державні та іноземні банки, що змусило банки підвищувати депозитні ставки для бізнесу. Натомість населення не намагалося перекласти кошти із одних банків в інші — вкладення зросли в банках усіх груп. Стабільність роздрібних вкладів дала змогу банкам навіть здешевити вартість цих залучень. Однак з середини квітня гривневі вклади на вимогу припинили зростати. Строкові та валютні кошти стабільно зменшувалися, проте ліквідність банківського сектору наразі не викликає занепокоєнь, хоча ризик ліквідності все ще може реалізуватися під час війни [6].

В Україні системні банки переважно є державними, тому у травні 2022 року Уряд схвалив стратегічні напрями діяльності банків державного сектору на період воєнного стану та післявоєнного відновлення економіки. Прийняття рішення ключові цілі та напрями діяльності банків державного сектору, запроваджує моніторинг потенційних загроз національній безпеці України та заходи їх нейтралізації. Головними пріоритетами діяльності банків державного сектору визначено фінансування:

- суб'єктів підприємницької діяльності та населення, які постраждали внаслідок війни та/або для запобігання ними такої агресії, зокрема з метою задоволення потреб ЗСУ та інших військових формувань;

- аграрного сектору з метою продовольчого забезпечення країни, включаючи проведення посівної компанії, в тому числі суміжних галузей, які забезпечують функціонування сільськогосподарських підприємств (постачальники палива, добрив, насіння, засобів захисту рослин, тощо);

- підприємств (об'єктів) критичної інфраструктури;

- харчової промисловості, продуктового ритейлу та суміжних галузей, спрямованих на продовольче забезпечення населення;

- фінансування інфраструктурних проєктів, направлених на відновлення/розвиток об'єктів соціальної, транспортної та критичної інфраструктури, у тому числі пошкоджених/зруйнованих внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану;

- транспортно-логістичної інфраструктури країни та проєктів, пов'язаних з розвитком нових логістичних рішень;

- підтримки релокації підприємств, що знаходились в тих регіонах України/місцях проведення активних бойових дій під час воєнного стану [6].

Стале функціонування банків державного сектору, які забезпечують стабільність банківської системи, має особливе значення для економіки та безпеки держави у воєнний та післявоєнний періоди. Банки України стикаються із ризиками ліквідності, кредитним та процентним ризиками. Чинниками зростання цих ризиків, безумовно, є зміна облікової ставки до 25 відсотків, яка в цілому дала ефект на ріст вартості пасивів, і зміна курсу гривні. Проте, необхідно акцентувати увагу на операційних ризиках, передусім, це стійкість капіталу, на який буде тиснути якість портфелів. Активна цифровізація банківського сектору сприяє тому, що поступово зменшується кількість традиційних відділень, у яких клієнти можуть приходити і здійснювати розрахункові операції. З початку війни даний процес прискорився і в середньому кожен банк закрит за війну приблизно 12 відділень. Дана тенденція продовжиться через такі фактори, як необхідність скорочення витрат банків та зниження бізнес-активності клієнтів, адже майже 10% клієнтської бази перебуває за кордоном [8]. Також, внаслідок російської окупації також відбулася втрата відділень, що посилює завантаженість відділень у "зеленій зоні", що також сприяє процесам діджиталізації.

Шляхи модернізації функціонування банківської системи України, враховуючи основні виклики, з якими зіткнулася вітчизняна банківська галузь у 2022 році, передбачають: реагування на воєнний стан та військові дії; покращення мобільного досвіду; інтеграція штучного інтелекту та запровадження багатоканальної інтеграції.

Реагування банківського сектору на воєнний стан вимагає нестандартних рішень. НБУ в своєму звіті констатує, що в І кварталі 2022 року війна суттєво змінила умови функціонуван-

ня банківського сектору. Своєчасні кроки банків та НБУ для забезпечення безперебійної роботи фінансових установ та системи електронних платежів дали змогу пройти перші місяці війни з помірними втратами для фінансового сектору. Обсяг коштів клієнтів у банках зріс, що забезпечувало стабільно високий рівень ліквідності попри воєнні ризики. Невеликий відплив коштів населення у перші два місяці року через інформаційний тиск компенсувався зростанням депозитів у березні. Водночас частка коштів на вимогу оновила максимум. Кошти корпорацій під час війни зменшилися, найбільше в іноземній валюті. Переважно це відбулося через подальші виплати зарплат за одночасного зменшення виручки [8, 9].

Після початку повномасштабної війни населення знизило попит на кредити. Натомість помірний попит на кредитні ресурси з боку корпорацій зберігся. Кредитуванню бізнесу сприяла держава, поліпшивши умови участі в урядових програмах. Як зауважує регулятор, сектор залишався операційно прибутковим попри воєнні дії, однак необхідність формувати резерви під очікувані втрати зумовили його збиток. Надалі головним фактором впливу на фінансовий стан банків буде реалізація кредитного ризику, що суттєво знизить капітал банків. Проте НБУ не застосовуватиме до банків заходів впливу за недотримання вимог до капіталу та ліквідності під час воєнного стану, а після його завершення надасть достатньо часу для відновлення стійкості [12].

Покращення мобільного досвіду є необхідним для успішного функціонування банківської системи через загальну діджиталізацію економічних процесів та суспільства, яка ще більше посилюється внаслідок війни. Банківська система повинна залишатися конкурентоспроможною, тому вітчизняні банки повинні зосередитися на оптимізованому мобільному досвіді, розробивши його власними силами або уклавши контракт із програмною компанією, щоб розробити його для них. Більшість великих банків уже мають програми для своїх клієнтів, проте для підвищення ефективності функціонування банківської системи в умовах війни важливим є тотальна діджиталізація послуг.

Інтеграція штучного інтелекту у банківську систему повинна запроваджуватися насамперед для автоматизації оцінки ризиків і прогнозування майбутніх потреб і переваг споживачів. Оптимізація витрат на обробку платежів передбачає, що банки можуть працювати над зменшенням витрат, впроваджу-

ючи такі технології, як блокчейн, що дозволяє підприємствам виконувати транзакції з меншими обмеженнями та меншими витратами. Ця технологія полегшує транзакції, коли вони здійснюються в неробочий час, і знижує вартість внутрішніх і міжнародних переказів коштів.

Запровадження багатоканальної інтеграції передбачає здатність банків пропонувати фінансування через будь-який канал зв'язку або точку продажу.

Таким чином, запропоновані шляхи модернізації функціонування вітчизняної банківської системи дадуть можливість їй протистояти сучасним ризикам та викликам [10].

ВИСНОВКИ

Банківський сектор, в сучасних умовах, прагне впроваджувати сучасні методи та інтегрувати цифрові технології, що передбачає системний комплекс заходів, який вимагає обмеженої та виваженої реалізації, зважаючи на затратність та високу ризикованість притаманну сфері фінансових послуг. Ефективна стратегія цифрової трансформації банківського сектору є важливою для успішної цифровізації економіки України. Банківським установам доведеться адаптуватися як до зовнішніх змін, спричинених розвитком технологій, трансформацією переваг клієнтів та конкурентів, так і до внутрішніх змін, використовуючи потенціал цифрових технологій для підвищення доходності.

Література:

1. Ukraine. Digital Competitiveness Ranking. URL: <https://worldcompetitiveness.imd.org/countryprofile/UA/digital> (дата звернення: 21.12.2022).
2. Кількість банків в Україні (2008—2022). URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/banks/stat/count/> (дата звернення: 01.12.2022).
3. Основні показники діяльності банків України. Наглядова статистика НБУ. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist> (дата звернення: 07.01.2023).
4. Основні показники діяльності банків URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/banks/stat/> (дата звернення: 15.01.2023).
5. Рейтинг стійкості українських банків 2022. URL: <https://minfin.com.ua/ua/banks/rating/> (дата звернення: 14.12.2022).
6. Уряд схвалив стратегічні напрями діяльності банків державного сектору на період воєнного стану та післявоєнного відновлення економіки. Міністерство фінансів України. 07 трав-

ня 2022 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-strategichni-napryami-diyalnosti-bankiv-derzhavnogo-sektoru-na-period-voyennogo-stanu-ta-pislyavoyennogo-vidnovlennya-ekonomiki> (дата звернення: 18.02.2022).

7. Feyen E, Frost J., Gambacorta L, Natarajan H. and Saal M. Fintech and the digital transformation of financial services: implications for market structure and public policy. The Bank for International Settlements and the World Bank Group 2021. URL: <https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap117.pdf> (дата звернення: 11.10.2022).

8. Joyce L. How RBC's AI-Powered Digital Assistant Doubled Mobile Engagement. URL: <https://thefinancialbrand.com/news/digital-banking/mobile-banking-trends/how-rbcs-ai-powered-digital-assistant-doubled-mobile-engagement-chatbot-nomi-124224/> (дата звернення: 21.09.2022).

9. Kolodiziev O., Krupka M., Shulga N., Kulchytskyi M., Lozynska O. The level of digital transformation affecting the competitiveness of banks. Banks and Bank Systems. 2021, 16 (1), p. 81—91. doi:10.21511/bbs.16(1).2021.08. (дата звернення: 21.09.2022).

10. Marios J. WeBank: Insights From The World's Top Digital Bank. 2020. URL: <https://thefinancialbrand.com/news/banking-trends-strategies/digital-banking-transformed-podcast-china-webank-henry-ma-104213/> (дата звернення: 21.09.2022).

11. Wagner H. Analyzing a bank's financial statements. Investopedia. 2021. URL: <https://www.investopedia.com/articles/stocks/07/bankfinancials.asp> (дата звернення: 17.11.2022).

12. Як працює фінансовий ринок України в умовах війни? OTP Capital. 2022. URL: <https://www.otpcapital.com.ua/2022/03/31/yak-pratsyuje-finansoviy-rynok-ukrayiny-v-umovah-vijny-prodovzhennya-den-36-j/> (дата звернення: 17.11.2022).

References:

1. IMD (2022), "Ukraine. Digital Competitiveness Ranking", available at: <https://world-competitiveness.imd.org/countryprofile/UA/digital> (Accessed 21 December 2022).

2. Minfin (2022), "Number of banks in Ukraine", available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/banks/stat/count/> (Accessed 01 December 2022).

3. National Bank of Ukraine (2022), "Main performance indicators of Ukrainian banks. Supervisory statistics", available at: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/supervision-statist> (Accessed 07 January 2023).

4. Minfin (2022), "Main performance indicators of banks", available at: <https://index.minfin.com.ua/ua/banks/stat/> (Accessed 15 January 2023).

5. Minfin (2022), "Sustainability rating of Ukrainian banks", available at: <https://minfin.com.ua/ua/banks/rating/> (Accessed 14 December 2022).

6. Ministry of Finance of Ukraine (2022), "The government approved the strategic directions of the state sector banks for the period of martial law and post-war economic recovery", available at: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-strategichni-napryami-diyalnosti-bankiv-derzhavnogo-sektoru-na-period-voyennogo-stanu-ta-pislyavoyennogo-vidnovlennya-ekonomiki> (Accessed 18 February 2022).

7. Feyen, E, Frost, J., Gambacorta, L, Natarajan, H. and Saal, M. (2021), " Fintech and the digital transformation of financial services: implications for market structure and public policy ", The Bank for International Settlements and the World Bank Group, available at: <https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap117.pdf> (Accessed 11 October 2022).

8. Joyce, L. (2022), " How RBC's AI-Powered Digital Assistant Doubled Mobile Engagement", available at: <https://thefinancialbrand.com/news/digital-banking/mobile-banking-trends/how-rbcs-ai-powered-digital-assistant-doubled-mobile-engagement-chatbot-nomi-124224/> (Accessed 21 September 2022).

9. Kolodiziev, O., Krupka, M., Shulga, N., Kulchytskyi, M. and Lozynska, O. (2021), "The level of digital transformation affecting the competitiveness of banks", Banks and Bank Systems, vol. 16 (1), pp. 81—91. doi:10.21511/bbs.16(1).-2021.08.

10. Marios, J. (2020), "WeBank: Insights From The World's Top Digital Bank", available at: <https://thefinancialbrand.com/news/banking-trends-strategies/digital-banking-transformed-podcast-china-webank-henry-ma-104213/> (Accessed 21 September 2022).

11. Wagner, H. (2021), "Analyzing a bank's financial statements", Investopedia, available at: <https://www.investopedia.com/articles/stocks/07/bankfinancials.asp> (Accessed 17 November 2022).

12. OTP Capital (2022), "How the financial market of Ukraine works in wartime?", available at: <https://www.otpcapital.com.ua/2022/03/31/yak-pratsyuje-finansoviy-rynok-ukrayiny-v-umovah-vijny-prodovzhennya-den-36-j/> (Accessed 17 November 2022).

Стаття надійшла до редакції 10.02.2023 р.

УДК 338.48:339.923:061.1ЄС

Т. О. Зінчук,

д. е. н., професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин
та європейської інтеграції, Поліський національний університетORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5143-2394>

О. Д. Ковальчук,

к. е. н., доцент кафедри міжнародних економічних відносин
та європейської інтеграції, Поліський національний університетORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7799-3157>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.105

АДАПТАЦІЯ ТУРИСТИЧНОГО БІЗНЕСУ ДО ЗАСАД ПОЛІТИКИ ЗГУРТУВАННЯ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ: ПРАКТИКИ ЄС

T. Zinchuk,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of International
Economic Relations and European Integration, Polissia National University

O. Kovalchuk,

PhD in Economics, Associate Professor of the Department of International
Economic Relations and European Integration, Polissia National University

ADAPTATION OF TOURISM BUSINESS TO THE PRINCIPLES OF COHESION POLICY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: EU PRACTICES

У науковій статті окреслена проблема організації і розповсюдження туристичного бізнесу під впливом об'єктивних мотивів глобалізаційного характеру і викликів пандемії та російської агресії. Висвітлено сучасні тенденції розвитку сфери туристичних послуг з посиленням акценту на принади туризму на сільських територіях. Здійснено дослідження дефініцій і особливостей прояву таких видів туризму як аграрний туризм, сільський та екотуризм, які формують позитивний туристичний імідж сільської місцевості, відповідають Цілям сталого розвитку і основним завданням політики згуртування ЄС. Проаналізовано стратегічні пріоритети туристичної індустрії, яка набуває рис урбаністичності та спрямована на максимальну інтеграцію з малими містами та їх околицями, створення та поширення новачин туристичних продуктів. На основі існуючих підходів та цілей європейської політики згуртування визначено напрями взаємовпливу та взаємозв'язку між туристичним бізнесом та мінімізацією критичних диспропорцій в соціально-економічному розвитку регіонів ЄС.

The scientific paper discusses the problem of setting up and doing a tourism business while being affected by objective motives of a globalization nature, the challenges of the pandemic, and Russian aggression. Contemporary trends in the development of tourist services were highlighted, with a greater focus on the appeals of tourism in rural areas. The definitions and features of the manifestation of such types of tourism as agritourism, rural tourism, and ecotourism, which contribute to a positive tourist image of rural areas and are in line with the Sustainable Development Goals and the main tasks of the EU Cohesion Policy, were studied. The article highlights ecological tourism as a separate segment, which is identified at the international level with the concept of "sustainable tourism". The advantages of sustainable tourism optimize the needs and prospects of the future development of the tourist services market. The economic effects of strategic goals in tourism eco-business are indicated. The authors substantiated the current trends of the EU member-states tourism business development, which were formed under the influence of the latest global challenges of globalization and the COVID19 pandemic. Among the serious problems affecting the process of tourist mobility, the problem of population aging in Europe is considered. Accordingly, the article reviews European practices regarding innovative developments in the field of tourism for people with special needs.

The strategic priorities of the tourism industry, which acquires urban features and strives for maximum integration with small towns and their surroundings, and the creation and distribution of cutting-edge tourist products, were examined. Based on the existing approaches and objectives of the EU Cohesion Policy, the directions of mutual influence and interconnection between the tourism business and the minimization of critical disparities in the socioeconomic development of EU regions were determined.

Ключові слова: аграрний туризм, глобалізація, екотуризм, сільський туризм, сталий розвиток, туристичні послуги, політика згуртування ЄС.

Key words: agritourism, globalization, ecotourism, rural tourism, sustainable development, tourist services, EU Cohesion Policy.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Економічний вплив кризи, спричинений багатьма викликами й погрозами глобалізаційного характеру (посилення майнової нерівності серед країн світу, поглиблення диспропорцій у розвитку національних економік, поляризація багатства і бідності, зростання безробіття, прояви соціальної нестабільності через посилення міжнародної міграції, затяжний характер російсько-української війни, зменшення ролі національних ринків) та наслідками COVID-19, призвели до суттєвих соціально-економічних і біологічних втрат на планеті і окремих регіонах, зокрема ЄС. Жодна країна-член ЄС не уникла від руйнівного прояву пандемії, а економіка окремих країн (Данії, Іспанії, Мальти, Фінляндії) відчула у період 2019-2020 рр. скорочення ВВП. Туристична галузь в ЄС історично вважається високорозвиненою, визначальною у створенні ВВП та підвищенні рівня конкурентоспроможності економіки, а також виступає важливим чинником подолання існуючих регіональних диспропорцій. В умовах постіндустріального суспільства формат туристичного бізнесу набуває масштабності, оскільки з'являються можливості покращення добробуту населення і досягнення інвестиційної привабливості регіонів. Водночас, обмеження на життєвонеобхідний процес пересування населення всередині та за межами країнам-членів ЄС, з одного боку, призвели до фактичної зупинки туристичного бізнесу, гальмування темпів виконання Цілей сталого розвитку, з іншого боку, посилює реалізацію виконання основних стратегій європейської політики згуртування.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Розвиток туристичного бізнесу в контексті вирішення організаційних, соціально-економічних, екологічних, культурно-гуманітарних

проблем розглядається у працях вітчизняних вчених, зокрема таких, як Юхновською Ю.О. [10], Юськів Б.М. [11], Мірошник Р.О., Щир І.В. [5]; значення інноваційної складової в сфері туризму розкрито в науковому дослідженні Кампова Н.С., Медвідь Л.І., Касинець О.В., Махлинець С.С. [3]; особливості конкуренції в сфері туризму та отримання синергетичного ефекту конкурентоспроможності туристичної системи розглядається Трегубовим О.С. [9], забезпечення інвестиційної привабливості регіонів за рахунок надання широкого різноманіття туристичних послуг обґрунтовується в науковій статті Степанової А.А. та Давидової О.Г. [8]; концептуальні засади сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери та узагальнення світового досвіду визначено групою вчених Павліхи Н.В., Цимбалюк І.О., Савчук А.Ю. [6]. З огляду на процеси глобалізації та європейської інтеграції роль туристичного бізнесу оцінено Юхновською Ю.О. [10] та Довгалю О.А. і Казаковою Н. А. [1]; зв'язок між трудовою міграцією та глобалізацією, досвід формування і реалізації міграційної політики в ЄС проаналізовано Юськівом Б.М. [11]. Дослідженню пріоритетів розвитку туристичної галузі в ЄС, сталому розвитку європейського туризму, спрямованому на підтримку пріоритетних сфер соціально-економічних та екологічних перетворень присвятили свої праці Лебедів І.В. [4], Краєвська О. і Присяжнюк Ю. [2] та інші.

Туристична галузь ЄС з позиції її місця і ролі в політиці згуртування набуває свого нового значення та потребує дослідження як рушійна сила для вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів, які суттєво різняться за основними економічними показниками, у тому числі за рівнем і якістю життя. Проблеми регіонального відновлення та відбудови економіки України перебувають лише у фазі початкового дослідження, водночас, набуватимуть особливої ваги у повоєнний період, що викли-

кає необхідність освоєння та пристосування у процесі інтеграції до найкращих європейських практик організації туристичного бізнесу.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

Мета дослідження — аналіз сучасних напрямів розвитку туристичного бізнесу в ЄС у взаємозв'язку з пріоритетами формування та реалізації політики згуртування і сталого розвитку й обґрунтування рекомендацій щодо адаптації туристичної галузі до регіональних потреб, зумовила постановку таких завдань:

- оцінка сучасних умов для розвитку європейського туристичного бізнесу;
- визначення різниці у дефініціях "сільський", "аграрний", "екологічний" туризм та напрямках реалізації відповідних видів туристичних послуг;
- виявлення сучасних тенденцій у розвитку туризму, які сприятимуть вирівнюванню соціально-економічного розвитку регіонів ЄС;
- дослідження методик оцінки ефективності туристичного бізнесу;
- аналіз основних ризиків туристичного бізнесу внаслідок пандемії COVID — 19 та російської агресії;
- обґрунтування пріоритетів розвитку туристичного бізнесу в умовах урбанізації;
- ототожнення цілей екологічного туризму з Цілями сталого розвитку та завданнями політики згуртування.

Досягненню мети та виконанню поставлених завдань слугувала сукупність методів наукових досліджень (монографічного, аналітичного, логіки, абстрагування, статистичного), які зорієнтували на формування висновків щодо стратегічних напрямів розвитку туристичного бізнесу у відповідності до пріоритетів політики згуртування ЄС.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Європейська сфера туристичних послуг протягом усього існування ЄС, з середини минулого століття, є ключовим сектором економіки та найбільшим сегментом єдиного європейського ринку. На відміну від інших галузевих секторів, туризм інтегрує практично всі інші галузі: соціально-економічну, екологічну, освітню, медичну, культурну, що формує його складний характер як соціально-економічної системи невиробничої сфери [10, с. 148]. Як головний туристичний центр ХХІ-го століття, ЄС стає все доступнішим і максимально відкритим для значної кількості туристів. З урахуванням загальної чисельності подорожуючих Європою, п'ять країн-членів ЄС увійшли до списку

десяти найпривабливіших країн світу [17]. Індустрія європейського туризму за підсумками 2015 р. продемонструвала значну кількість подорожей — 1,72 млрд; гостьових ночей — 5,985 млрд, доходів ЄС — 408,306 млрд євро [20]. Ключову роль у формуванні доданої вартості туризму відіграють такі країни, як Франція, вміст якої у ВВП становить 8,1%, частка туризму коливається від 2,7% до 3% у Литві, від 2,1% у Румунії, до 10,9% у Хорватії [16, с. 1414]. Взагалі, результати економік країн-членів ЄС демонструють високий рівень неоднорідності частки туризму у ВВП, особливо в еру COVID-19, що критично обговорюється в наукових дискусіях [14]. Охоплення всіх країн-членів ЄС пандемією COVID-19 та російське вторгнення в Україну створило проблему в туристичній галузі у період 2019—2022 рр., яка опинилася у невизначених умовах функціонування, що негативно вплинуло на зміну пріоритетів в економіці ЄС та політиці згуртування.

Пандемія COVID-19 та розповсюдження на всі країни світу карантинів стали прямим негативним впливом на обмеження руху туристів та непрямим впливом на зменшення наявних доходів під час пов'язаної з цією ситуацією економічної турбулентності. Сьогодні, навіть не існує чітких прогнозів напрямів компенсації збитків, отриманих від втрат, які зазнали і зазнають суб'єкти туристичний бізнесу. Крім того, COVID-19 дав багато уроків на кшталт того, що твердження "туризм — це стійка галузь" не діє у випадку пандемії, від чого постраждала економіка високорозвинених країн. Водночас, зростання невизначеності під час війни, яке продовжується, може стримати приватні інвестиції в туристичному секторі та змінити заощадливу поведінку населення, яке виступає споживачем туристичних послуг. Розроблені прогнози менш оптимістичного характеру свідчать про те, що війна призведе до ще більших серйозних руйнувань [17, с. 7-9].

Стимулюючим чинником для розвитку туристичного бізнесу слугує високий рівень оцінювання природо-ресурсного та рекреаційного потенціалу туризму на сільських територіях, які охоплюють 91% всієї території ЄС і на яких проживає 51% населення співтовариства. Окремими сегментами і важливим засобом збереження навколишнього природного середовища, пріоритетним напрямом сталого розвитку розглядаються й активно розповсюджуються такі види туризму, як сільський туризм, аграрний та екотуризм. Всі види туристичної діяльності несуть сумарний позитивний ефект з точки зору трьох складових сталого розвитку: еко-

Таблиця 1. Основні характеристики сільського, агро-та екотуризму: європейський підхід

<i>Сільський туризм</i>	<i>Агротуризм</i>	<i>Екотуризм</i>
Виділення природних зон, місцеві практики господарювання, самотність та специфіка сільської культури та гастрономії	Просвітницька діяльність з метою виокремлення та пояснення різних аспектів сільського способу життя, безпосередньо пов'язаного з виробничою практикою	Включає навчальну складову та особливості інтерпретації, мета-екотури, підвищення обізнаності туристів щодо необхідності збереження природного середовища, привабливості природи та культурних цінностей
Часто називають: "агротуризм", "природоохоронний туризм", "сільськогосподарський туризм"	Часто називають: "сільський туризм", "сільськогосподарський туризм"	Часто називають: "сталий туризм", "зелений туризм", "відповідальний туризм", "природний туризм"
Самостійна діяльність, інтегрована у третинний сектор економіки, тобто альтернативний/додатковий, форма масового туризму	Повністю інтегрований у сільську місцевість	Ідеальний "нішевий туризм", який відрізняється від сільського туризму більшою раціональною експлуатацією туристичних (природних) ресурсів
Потенційні споживачі – любителі та шанувальники природи	Потенційні клієнти зацікавлені в ознайомленні та освоєнні прийомів землеробства, ремісництва, фольклору, є прихильниками споживання натуральної сільськогосподарської продукції та гастрономії	Потенційні клієнти зацікавлені в значущій участі у житті громади, вивченні досвіду, традицій, природних явищ, захопленні мальовничими картинками навколишнього світу, туристичними маршрутами, освоєнні інгредієнтів місцевої гастрономії, що дозволяє їм відчувати свою особисту причетність до локального життя

Джерело: на основі [12].

номічний, соціальний та екологічний, але, дещо різняться за своїми характерними термінологічними ознаками (табл. 1), хоча і переважно здійснюються на сільських територіях.

Найрозповсюднішим терміном відповідно до підходів Всесвітньої туристичної організації (WTO) та Світової Ради з туризму та подорожей (WTTC), використовується термін екотуризм у значенні "сталий туризм" (sustainable tourism). Сталый туризм найбільше задовольняє уподобання туристів і всього населення, забезпечує та оптимізує потреби й перспективи майбутнього розвитку, може адаптуватися до конкретних історичних, етнічних, культурних локальних особливостей, тим саме сприяти рівномірності економічного розвитку, забезпечувати реалізацію принципів соціальної справедливості та відповідальності, рівномірному розподілу доходів різних регіонів ЄС, що відображає цілі європейської політики згуртування.

Ідеєю для подальшого розширення ринку туристичних послуг в ЄС слугує стратегія диверсифікації туристичних пропозицій, просування таких напрямів, як гастрономія, тематичні парки, веломаршрути. Серед країн-членів ЄС, конкурентними гравцями, які набирають кількісних оборотів з надання якісних екопослуг, виокремлюються Болгарія, Кіпр, Угорщина, туристична сфера яких набуває

ознак унікальності традицій, привабливості культури сільських територій. Економічним ефектом проголошених стратегічних цілей у туристичному екобізнесі стануть зменшення сезонності та плинності кадрів, створення нових робочих місць і розширення сфери зайнятості на сільських територіях, підвищення якості наданих послуг шляхом досягнення високої організаційної складової культурних, спортивних, гастрономічних та інших заходів, що внаслідок багатоподорожуючих туристів дозволить суттєво поповнювати фінансові бюджети сільських громад і тим самим долати проблеми поляризації доходів між містом і селом.

Під впливом викликів глобалізації та безперечних переваг розвитку туристичної діяльності з орієнтацією на цілі сталого розвитку в країнах-членах ЄС сформувалися переважаючі тенденції розвитку туристичного бізнесу на сільських територіях, зокрема, такі:

- пріоритетність вибору зон відпочинку у сільській місцевості;
- "емоційний" відпочинок у менш відомих, унікальних куточках природи;
- підвищення освітнього рівня споживачів туристичних послуг;
- внесок у досягнення Цілей сталого розвитку (охорона об'єктів природи, раціональне

використання джерел енергії, протистояння кліматичним змінам);

— диверсифікація видів сільського, аграрного та екотуризму;

— інклюзивний підхід щодо доступності туристичних послуг для людей похилого віку та населення з особливими потребами;

— перехід від масового туризму до альтернативних форм туристичних послуг.

Сільська місцевість з характерними для неї природними принадами розглядається в ЄС як перспективна туристична зона для організації відпочину і туристичних подорожей, оскільки дозволяє відносно абстрагуватися від урбаністичних впливів, міського шуму, реальної дійсності та відкрити автентичність унікальності сільського соціального простору. Популяризація таких напрямів туризму, як сільський, аграрний та еко-туризм свідчить про потенційний інтерес та нові тенденції й перспективи розвитку цих видів туризму у майбутньому.

Домінуючим та стимулюючим чинником розвитку туризму в ЄС є його органічний зв'язок з культурою. У даному випадку для оцінки ефективності туристичного бізнесу використовують методіку розрахунку трьох основних показників: 1) кількість ночей; 2) обсяги грошових надходжень від міжнародного туризму; 3) зайнятість у туризмі. Причому, найбільш реальна ситуація підтверджується значенням другого та третього показників. Саме ці індикатори відображають важливість та престиж туристичної галузі, розкривають матеріальну та культурну спадщину для забезпечення конкурентоспроможності місця призначення та стійкості туризму [19, с. 10—11].

Оскільки серйозним викликом та поширеною проблемою для ЄС є прогресуючий процес старіння населення, туризм оцінюється як перспективна можливість розвитку локального бізнесу. Так, проєкт ЄС "Срібна економіка" спрямовано на розробку нових стратегій щодо доступності туристичних послуг для старіючого населення. Інноваційні розробки у туристичній індустрії, універсальний дизайн, створення спеціальних туристичних просторів для старших людей формують нову нішу як дозвілля, так і європейського туристичного бізнесу. Система успішного залучення людей з особливими потребами до туристичних подорожей, за переконаннями європейських дослідників, має включати такі умови: — доступний веб-сайт, — доступний транспорт, — доступні засоби розміщення, — доступні послуги громадського харчування, — доступні пропозиції програ-

ми, — доступна місцева інформація, — безпечне середовище, — професійні постачальники послуг і підготовлений персонал. Відповідно, внаслідок соціологічного опитування, встановлено й певний очікуваний перелік основних потреб туристів з особливими потребами, серед яких переваги віддаються високій якості туристичної інфраструктури та житла, доступності атракціонів, зрозумілості інформації під час перебування у зоні туризму, однаковому ставленню персоналу, оптимальному співвідношенню ціни і якості надання туристичних послуг, близькості до природи та перебуванню у безпечному природному середовищі, супроводу друзів або родичів, покладанню на досвід інших туристів [20]. Європейська практика та підходи до організації і доступу до туристичних послуг людей з особливими потребами засвідчує високий рівень свідомості цілого суспільства та соціальну відповідальність туристичного бізнесу.

Гарантом доступності та якості надання послуг туристичного бізнесу в ЄС визнається процес сертифікації, який здійснюється незалежними організаціями. Розповсюдженням явищем є сертифікація готелів, які претендують на статус "екологічно доброзичливого" об'єкту. Сертифікований екологічно доброзичливий готель — це об'єкт, який сприяє формуванню місцевої, регіональної та/або глобальної екосистеми та дозволяє зменшити експлуатаційні витрати на утримання, а також повинен мати сертифікат про те, що його власники дотримуються екологічних стандартів. Індустрію туризму обслуговують понад 50 сертифікатів, водночас, кожна країна-член ЄС має свої незалежні державні організації, які достовірно підтверджують дотримання вимог власниками туристичного об'єкту та є уповноваженими присуджувати європейське екомаркування. Так, в Польщі такою єдиною організацією є Польський центр тестування та сертифікації S.A. (PCBC S.A. Oznakowanie Ecolabel dla hoteli), який від імені Уряду Республіки Польщі уповноважений присуджувати екомаркування. Однак, в системі екологічної сертифікації також існують незалежні організації і на рівні громад, як, наприклад, "Fundacja Partnerstwo dla Srodowiska", яка запровадила одну з перших у країні систему сертифікації в індустрії туризму, а саме сертифікат — "Чистота туризму", який відповідає міжнародним стандартам Ecolabel та напрацьованим досягненням власного досвіду. Причому екосертифікат надається готелям, гуртожиткам, пансіонатам, гостьовим будинкам, які відповідають таким вимогам: —

впроваджують економічно ефективні та екологічні технології; — знижують експлуатаційні витрати та підвищують якість надання послуг; — впроваджують інноваційні підходи до управління в рамках сталого розвитку [14, с. 113]. Проведення європейськими органами практики сертифікації та стандартизації в сфері туристичних послуг відповідно до Директив ЄС сприяє підвищенню якості і контролю за їх наданням, гарантує високий рівень організації туристичного бізнесу, вселяє довіру до суб'єктів туристичного бізнесу.

Туристична індустрія в рамках ЄС оцінюється як потужний соціально-економічний та екологічний чинник отримання прибутків та вирівнювання регіонального розвитку. Зростаюче значення туризму відіграє свою роль у згуртованості країн-членів ЄС, оскільки сучасна політика згуртування зорієнтована саме на такі пріоритети, через які може відбуватися поступовий процес адаптації ринку туристичних послуг до імперативів цієї політики. Серед таких пріоритетів виокремлюються, як приклад: підтримка поліцентричного та збалансованого територіального розвитку; заохочення інтегрованого розвитку міст, сіл та специфічних регіонів; територіальна інтеграція у транскордонних та транснаціональних функціональних регіонах; забезпечення глобальної конкурентоспроможності регіонів на основі потужних локальних економік; поліпшення територіальної взаємозв'язаності індивідів, спільнот та підприємств; управління та встановлення зв'язків екологічних, ландшафтних та культурних цінностей регіонів, включаючи спільне управління ризиками як суттєву передумову довгострокового сталого розвитку [7; 13; 15].

Європейські дослідники акцентують на зміні риторики політики згуртування ЄС та фокусі сприяння збалансованому розвитку регіонів Європи протягом останнього десятирічного періоду, наголошуючи на таких тенденціях, як зростання конкуренції між містами, європеїзація міської політики [13, 15]. Відтак, політичні цілі ЄС висвітлюють значну кількість стратегічних пропозицій, рекомендацій та методології, стимулюючих глобальну конкурентоспроможність міст у світовій економіці. Серед таких стратегій розвитку слід виділити найзатребуваніші:

- просування конкурентоспроможності міст, заснованих на економіці знань;
- побудова просторової моделі конкуренції на засадах поліцентризму, тобто з урахуванням взаємодії та співпраці між туристичними суб'єктами;

- виявлення унікальності територіальних елементів ("місто як двигун зростання");
- реабілітація родовищ корисних копалин;
- безперешкодна доступність до послуг інфраструктури.

Загалом, припускається, що міста у майбутньому виступатимуть як драйвери економічного зростання територій ЄС, водночас, великі міста або мегаполіси заохочуватимуться до встановлення зв'язків і співпраці з меншими містами та прилеглими до них територіями [18]. Метою даного процесу є поширення прогресивного досвіду розвитку економіки міст за територіальним принципом "згори до низу". Домінування такого підходу позитивно позначається на розвитку міст, стимулюється та вважається у сучасній Європі найсприятливішим для формування туристичного потенціалу великих та малих міст.

ВИСНОВКИ

Останні роки позначилися на економіці ЄС сукупністю викликів, пов'язаних з негативними впливами глобалізації, пандемії, російської агресії на світову економіку, що вимагає суттєвого коригування та удосконалення пріоритетів розвитку туристичного бізнесу. Одним із напрямів забезпечення статусу "сталого туризму" є адаптація туристичного бізнесу до основних засад політики згуртування, спрямованої на скорочення критичної диспропорційності між регіонами ЄС та забезпечення цілісного соціально-економічного розвитку усього об'єднання. У фокусі уваги знаходяться сільські території, які, з одного боку потерпають від демографічних проблем, з іншого боку, розцінюються споживачами туристичних послуг як природопривабливі, культурноціннісні та екологоорієнтовні у майбутньому.

Туристичними брендами в ЄС розглядаються великі міста як інтегратори з малими містами та прилеглими територіями, які володіють великими потенційними можливостями для розширення асортименту новаційних туристичних продуктів. При цьому туристичними пріоритетами стають історико-археологічні ресурси, виставки, туристичні інтернет-сторінки, системи туристичної навігації, сучасні інтерактивні засоби поширення інформації із застосуванням QR-кодів на об'єктах туристичної інфраструктури тощо.

Європейські підходи до перспектив територіальної згуртованості відповідають не лише Цілям сталого розвитку, але й стимулюють до ефективного використання туристич-

ного (природно-рекреаційного) потенціалу та акумулювання інвестиційного і фінансового капіталу, координації європейської та національних політик, диференційованого підходу до спеціалізації регіонів. Практика реалізації політики згуртування ґрунтується на використанні фінансових джерел основних трьох європейських фондів (Європейський фонд регіонального розвитку, Європейський соціальний фонд та Фонд згуртованості), ресурси яких у загальному призначаються для регіональної економічної і соціальної згуртованості, інвестування в людський капітал, освіту, у проєкти зеленого зростання в енергетиці й транспорті та стратегії сталого розвитку. Впровадження правил та механізмів сучасної політики згуртування, зорієнтованої на вирішення проблем і суспільних потреб всіх регіонів ЄС від менш до більш розвинених через призму сталого розвитку, зокрема збереження та охорону довкілля, відкриває широкі можливості і перспективи для туристичного бізнесу.

Література:

1. Глобалізація та регіоналізація як вектори розвитку міжнародних економічних відносин: кол. монографія / авт. кол.: А. П. Голіков, В. В. Гончаренко, Н. І. Гончаренко та ін.; за ред. О. А. Довгаль, Н. А. Казакової. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. 540 с.
2. Краєвська О., Присяжнюк Ю. Сучасний стан та перспективи розвитку туристичної політики ЄС. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2012. Вип. 29, ч. 1. С. 170—178.
3. Роль інновацій для розвитку туризму / Н. С. Кампов, А. І. Медвідь, О. В. Касинець, С. С. Махлинець. Науковий вісник Мукачівського держ. університету. Економічні науки. 2017. № 23 (18). С. 246—255.
4. Лебедєв І. В. Сталий розвиток туризму: досвід Європейського Союзу і завдання для України. Вісник соціально-економічних досліджень. 2018. № 3 (67). С. 162—173.
5. Мірошник Р. О., Щир І. В. Проблеми економіки та управління. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". 2013. № 754. С. 41—46.
6. Павліха Н. В., Цимбалюк І. О., Савчук А. Ю. Сталий розвиток туризму та рекреації: сучасні виклики й перспективи для України: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 211 с.
7. Жаліло Я. А. Пріоритет "згуртована країна" у вимірах регіональних стратегій. Київ: УНЦПД, 2020. 32 с.
8. Степанова А. А., Давидова О. Г. Інвестування туристичної сфери як один з факторів стимулювання зайнятості населення України. Соціально-трудова відносини: теорія та практика. 02.02.).
9. Трегубов О. С. Особливості конкуренції в туризмі. Економіка і організація управління. 2016. № 2 (22). С. 101—107.
10. Юхновська Ю. О. Вплив глобалізації та євроінтеграції на туристичну галузь України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Міжнар. економічні відносини та світове господарство. 2019. Вип. 23, ч. 2. С. 147—152.
11. Юськів Б. М. Глобалізація і трудова міграція в Європі: монографія. Рівне: О. М. Зень, 2009. 476 с.
12. Ana M. I. Ecotourism, agro-tourism and rural tourism in the European Union. Cactus Tourism Journal. 2017. Vol. 15 (2). pp. 6—14.
13. How to strengthen the territorial dimension of "Europe 2020" and EU Cohesion Policy / K. Bohme, P. Doucet, T. Komornicki et al. Warsaw, 2011. URL: http://www.esponontheroad.eu/dane/web_espon_library_files/627/background-report_territorial_dimension.pdf (дата звернення: 03.02.2023).
14. Dziuba R. Sustainable development of tourism: EU ecolabel standards illustrated using the example of Poland. Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe. 2016. Vol. 19 (2). pp. 111—128.
15. Cohesion in Europe towards 2050: Eighth report on economic, social and territorial cohesion / European Parliament, Committee on Regional Development. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. 353 p. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/information-sources/cohesion-report_en (дата звернення: 02.03. 2023).
16. Figini P., Patuelli R. Estimating the economic impact of tourism in the European Union: Review and computation. Journal of Travel Research. 2022. Vol. 61 (6). P. 1409—1423.
17. Gunter U., Smeral E., Zekan B. Forecasting Tourism in the EU after the COVID-19 Crisis. Journal of Hospitality & Tourism Research. 2022. pp. 1—11. DOI: 10963480221125130.
18. Rauhut D., Humer A. EU Cohesion Policy and spatial economic growth: trajectories in economic thought. European Planning Studies. 2020. Vol. 28 (11). pp. 2116—2133.
19. The role of unesco cultural heritage and cultural sector in tourism development: The case of EU countries / Skrabic Peric B., Simundic B., Mustra V., Vugdelija M. Sustainability. 2021. Vol. 13(10). Article 5473.

20. Zsarnoczky M., Istvan S. Accessible tourism in the European Union. Engines of Urban and Regional Development: 6th Central European Conference in Regional Science Conference Proceedings / Faculty of Economics, Matej Bel University in Banska Bystrica. Banska Bystrica, 2017. pp. 30—39.

References:

1. Holikov, A. P. Honcharenko, V. V. Honcharenko, N. I. and Yakubovskiy S. O. (2018), Hlobalizatsiia ta rehionalizatsiia yak vektory rozvytku mizhnarodnykh ekonomichnykh vidnosyn [Globalization and regionalization as vectors of development of international economic relations], KhNU im. V. N. Karazina, Kharkiv, Ukraine.

2. Kraievska, O. and Prysiazhniuk, Yu. (2012), "The current state and prospects for the development of EU tourism policy", Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia mizhnarodni vidnosyny, issue 29 (1), pp. 170—178.

3. Kampov, N.S. Medvid, L.I. Kasynets, O.V. and Makhlynets, S.S. (2017), "The role of innovations for the development of tourism", Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzh. universytetu. Ekonomichni nauky, vol. 23 (18), pp. 246—255.

4. Lebediev, I.V. (2018), "Sustainable development of tourism: experience of the European Union and tasks for Ukraine", Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen, vol. 3 (67), pp. 162—173.

5. Miroshnyk, R.O. and Shchyr, I.V. (2013), "Problems of economics and management", Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika", vol. 754, pp. 41—46.

6. Pavlikha, N.V. Tsymbaliuk, I.O. and Savchuk, A.Yu. (2022), Stalyi rozvytok turyzmu ta rekreatsii: suchasni vyklyky y perspektyvy dlia Ukrainy [Sustainable development of tourism and recreation: modern challenges and prospects for Ukraine], Vezha-Druk, Lutsk, Ukraine.

7. Zhalilo, Ya.A. (2020), Priorytet "zghurtovana kraina" u vymirakh rehionalnykh stratehii [The priority of a "united country" in terms of regional strategies], UNTsPD, Kyiv, Ukraine.

8. Stepanova, A.A. and Davydova, O.H. (2013), "Investing in the tourism sector as one of the factors stimulating the employment of the population of Ukraine", Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka, vol. 2, pp. 136-141. available at: <https://core.ac.uk/reader/32608760> (Accessed 03.02.2023).

9. Trehubov, O.S. (2016), "Peculiarities of competition in tourism", Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia, vol. 2 (22), pp. 101—107.

10. Iukhnovska, Yu.O. (2019), "Impact of globalization and European integration on the

tourism industry of Ukraine", Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Ser. Mizhnar. ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo, issue 23 (2), pp. 147—152.

11. Iuskiv, B.M. (2009), Hlobalizatsiia i trudova mihratsiia v Yevropi [Globalization and labor migration in Europe], O.M. Zen, Rivne, Ukraine.

12. Ana, M. I. (2017), "Ecotourism, agro-tourism and rural tourism in the European Union", Cactus Tourism Journal, vol. 15 (2), pp. 6—14.

13. Bohme, K. Doucet, P. Komornicki, T. Zaucha, J. and Swiatek, D. (2011), How to strengthen the territorial dimension of "Europe 2020" and EU Cohesion Policy, Warsaw, Polska. available at: http://www.esponontheroad.eu/dane/web_espon_library_files/627/background_report_territorial_dimension.pdf (Accessed 03.02.2023).

14. Dziuba, R. (2016), "Sustainable development of tourism: EU ecolabel standards illustrated using the example of Poland", Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe, vol. 19 (2), pp. 111—128.

15. European Parliament, Committee on Regional Development (2022), Cohesion in Europe towards 2050: Eighth report on economic, social and territorial cohesion, Publications Office of the European Union, Luxembourg. available at: https://ec.europa.eu/regional_policy/information-sources/cohesion-report_en (Accessed 03.02.2023).

16. Figini, P. and Patuelli, R. (2022), "Estimating the economic impact of tourism in the European Union: Review and computation", Journal of Travel Research, vol. 61 (6), pp. 1409—1423.

17. Gunter, U. Smeral, E. and Zekan, B. (2022), "Forecasting Tourism in the EU after the COVID-19 Crisis", Journal of Hospitality & Tourism Research, pp. 1—11. DOI: 10963480221125130.

18. Rauhut, D. and Humer, A. (2020), "EU Cohesion Policy and spatial economic growth: trajectories in economic thought", European Planning Studies, vol. 28 (11), pp. 2116—2133.

19. Skrabic, Peric B. Simundic, B. Mustra, V. and Vugdelija, M. (2021), "The role of unesco cultural heritage and cultural sector in tourism development: The case of EU countries", Sustainability, vol. 13 (10), article 5473.

20. Zsarnoczky, M. and Istvan, S. (2017), "Accessible tourism in the European Union", Engines of Urban and Regional Development: 6th Central European Conference in Regional Science Conference Proceedings, Matej Bel University in Banska Bystrica, Banska Bystrica, Slovenska republika, pp. 30—39.

Стаття надійшла до редакції 07.02.2023 р.

УДК 005.21(477)

Б. Ф. Байда,
к. е. н., завідувач кафедри організації та економіки фармації, технології ліків та біофармації, Львівський медичний університет, м. Львів, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2958-7848>

Н. С. Чопко,
к. е. н., доцент кафедри менеджменту, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5255-0520>

Р. М. Стрільчук,
к. е. н., доцент кафедри економіки та управління бізнесом, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9287-5351>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.113

СТРАТЕГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ОРГАНІЗАЦІЇ В УМОВАХ ЗМІННОГО БІЗНЕС-СЕРЕДОВИЩА

B. Baida,
PhD in Economics, Head of the Department of Organization and Economics of Pharmacy, Drug Technology and Biopharmaceutics, Lviv Medical University,
N. Chopko,
PhD in Economics Sciences of the Department of Management, Ivan Franko National University of Lviv,
R. Strilchuk,
PhD in Economics Sciences of the Department of Economics and Business Management, Rivne State Humanitarian University

STRATEGIC POTENTIAL AND MANAGEMENT OF ORGANIZATION DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF A CHANGING BUSINESS ENVIRONMENT

У статті представлено дослідження особливостей стратегічного управління організаціями та створення стратегічного потенціалу, як одного із важливих елементів процесу управління організацією в контексті динамічних змін. Метою наукової статті є дослідження стратегічного управління організаціями, особливостей формування та оцінювання стратегічного потенціалу аграрних компаній в умовах змінного бізнес-середовища. Виокремлено найбільш поширені причини, які створюють перешкоди для стратегічного розвитку аграрних компаній України, побудови стратегії розвитку та довготермінових планів. Сучасна модель стратегічного управління повинна передбачати, що процеси формування, реалізації та зміни стратегії мають бути взаємопов'язані. Виділено особливості змісту стратегії розвитку організації. Наголошено, що у процесі сучасних швидких і радикальних змін, створення стратегії розвитку та подальше управління нею має стати практикою кожного аграрного бізнесу, який прагне до вдосконалення, росту та стабільності. Стратегічне управління аграрною компанією має базуватися на системному мисленні, тобто сприйнятті організації як складного цілого, що складається з багатьох взаємозалежних елементів, які вступають у взаємозв'язки з навколишнім середовищем. Тому, побудова стратегії розвитку компанії повинна враховувати не лише програмну діяльність, але й стратегічний потенціал. Виділено компоненти для формування стратегічного потенціалу організації, такі як лідерство, стратегія та планування дій, персонал, партнерство, процеси. Запропоновано форму для формування та оцінювання стратегічного потенціалу компанії у розрізі зазначених компонентів. Наголошено, що важливим елементом у стратегічному потенціалові є людський потенціал. Великий акцент в аграрних компаніях щодо людського потенціалу має бути зроблений на процесах, які зосереджені навколо розвитку співробітників, хоча першим кроком повинна бути оцінка та перевірка потенціалу персоналу. Представлено форму для проведення оцінювання людського потенціалу аграрної компанії, яку доцільно проводити за рівнем знань, навичок, здібностей і досвіду, враховуючи фактичний і бажаний стан.

In the article, the study of the features of strategic management of organizations and the creation of strategic potential, as one of the important elements of the process of managing an organization in the context of dynamic changes, was presented. The purpose of the article is to study the strategic management of organizations, the features of formation and assessment of the strategic potential of agrarian companies in the conditions of a changing business environment.

Today, agricultural companies of Ukraine work in conditions of greater uncertainty and risk. The most common reasons that create obstacles for the strategic development of agricultural companies of Ukraine, the construction of a development strategy

and long-term plans have been singled out. The modern model of strategic management should assume that the processes of strategy formation and implementation should be interconnected. Features of the content of the organization's development strategy were highlighted. It was emphasized that in the process of modern rapid and radical changes, the creation of a development strategy and its management should become the practice of every agrarian business that strives for improvement, growth and stability. Agricultural companies of Ukraine need to focus on the creation of a development strategy and long-term plans, choosing such management models and methods that best correspond to opportunities and needs.

Strategic management of an agricultural company should be based on systemic thinking, that is, the perception of the organization as a complex whole consisting of many interdependent elements that enter into relationships with the environment. Therefore, building a company's development strategy should take into account not only program activities, but also strategic potential. The components for forming of the organization's strategic potential, such as leadership, strategy and action planning, personnel, partnership, and processes were highlighted. A form for forming and evaluating the company's strategic potential in terms of these components was proposed. It was emphasized that an important element in strategic potential is human potential. A large emphasis in agricultural companies regarding human potential should be made on processes that are centered around the development of employees, although the first step should be the assessment and verification of the potential of the personnel. The form for conducting an assessment of the human potential of an agricultural company, which should be carried out according to the level of knowledge, skills, abilities and experience, taking into account the actual and desired state, was presented.

Ключові слова: стратегічне управління, зміни, бізнес-середовище, стратегічний потенціал, людський потенціал, організації, аграрні компанії, розвиток, стратегія, плани.

Key words: strategic management, changes, business environment, strategic potential, human potential, organization, agricultural companies, development, strategy, plans.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сучасне бізнес-середовище є складним і постійно змінюється. В умовах обмежених ресурсів організації мають бути впевнені, що здійснюють найкращий вибір, вирішують реальні проблеми найбільш ефективним способом, результативно використовуючи ресурси.

В умовах змінного бізнес-середовища оптимальним підходом постає включення усіх управлінських процесів в організації одночасно, тобто формування і реалізація стратегії, плану, регулярне оцінювання змін у середовищі та результатів діяльності, продумане реагування та коригування цілей, завдань і стратегії відповідно до результатів оцінок.

АНАЛІЗ ПОПЕРЕДНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

У фаховій літературі значну увагу економісти приділяють проблемі стратегічного управління та формування стратегічного потенціалу, виявленню його елементів, проведення оцінки стратегічного потенціалу. Різні учені займалися дослідженням питань, присвячених визначенню змісту стратегічного управління та потенціалу, зокрема, Денисенко М. [1], Юринець З. [1], Юринець Р. [1], Кохан М. [1], Кузіор А. [3], Арєф'єва О. [3], Побережна З. [3], Ігуменцев О. [3], Олексин Т. [4], Лукасевич Г. [5] та ін. Незважаючи на наявність великого кола напрацювань українських і зарубіжних вчених у сфері стратегічного управління, вважаємо, що проблема формування й оцінювання стратегічного потенціалу в умовах динамічних змін ще недостатньо вивчена.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою наукової статті є дослідження стратегічного управління організаціями, особливостей формування та оцінювання стратегічного потенціалу аграрних компаній в умовах змінного бізнес-середовища.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сьогодні стратегічне управління — це постійний пошук способу адаптації організації до мінливих зовнішніх і внутрішніх умов завдяки модифікації цілей і методів їх реалізації. Варто зазначити, що мова йде про процеси, які відбуваються протягом тривалого часу, тому організації складно реагувати на всі події зовнішнього світу і на кожне відхилення від заданих показників. За таких умов актуальним стає акцент на гнучкості управління, яке найбільше стосується методів діяльності, активізації стратегічного потенціалу задля підтримки стратегічного розвитку організації, обмеженості у процесі зміни стратегічних цілей, що найчастіше пов'язано з кількісним або якісним їх вимірюванням.

Сучасна модель стратегічного управління передбачає, що процеси формування, реалізації та зміни стратегії взаємопов'язані. Цей підхід однозначно відрізняється від того, який досі можна зустріти в різних організаціях, зокрема в аграрних компаніях, які ухвалюють статичні плани та розглядають усі відхилення від них як провали функції планування. Сьогодні аграрні компанії працюють в умовах більшої невизначеності та ризику, ніж десятиліття на-

зад, тому неможливо створювати фіксовані стратегії, плани, які виходять за межі горизонту одного року. Чим ширший горизонт розроблення стратегії та стратегічних планів, тим більший ризик реалізації дій.

Аграрні компанії України здатні будувати стратегії розвитку та відповідно й довгострокові плани, однак на практиці таких випадків небагато. Серед найбільш поширених причин варто відмітити такі:

- формування стратегії розвитку неможливе, оскільки невідомо, які кошти зможе організація залучити в найближчі роки;

- стратегія розвитку та плани не потрібні, оскільки досить ефективно організації працюють за поточними планами [2];

- організації повністю покладаються на проектну діяльність, а портфель проектів щороку змінюється;

- формування стратегії розвитку та відповідних планів реалізації потребує додаткового часу та фінансових ресурсів, яких в організаціях немає [1];

- відсутність відповідних знань, компетенцій персоналу формування стратегії розвитку та відповідних планів реалізації.

Кожен із наведених аргументів містить певну ментальну пастку, яка може стати перешкодою для розвитку організації.

Аграрні компанії досить часто забувають, що стратегія розвитку — це також добре продуманий і послідовно реалізований спосіб досягнення бажаної позиції в галузі, де орієнтиром є дії інших суб'єктів. Організації змушені постійно конкурувати з іншими суб'єктами, які задовольняють ті самі потреби та пропонують подібні послуги. Тому, кожна організація повинна знати, яку стратегію вона хоче використовувати, наприклад, стратегію лідирування чи стратегію ніші, які елементи стратегії формуватимуть її унікальність, хто буде партнером, конкурентом тощо.

У процесі сучасних швидких і радикальних змін, створення стратегії розвитку та подальше управління нею має стати практикою кожного аграрного бізнесу, який прагне до вдосконалення, росту та стабільності. Однак, не всі компанії повинні відразу створювати комплексні плани, іноді достатньо розробити прості принципи та правила, якими можна керуватися, ухвалюючи стратегічні рішення. З іншого боку, кожній організації потрібна місія, яка проявляється не у наборі цілей і напрямів розвитку, прописаних у статуті, а як декларація сенсу існування та змін, до яких прагне організація. Настільки ж необхідні стратегічні цілі, щоб підтримувати зусилля, а потім оцінювати

процедури та операції, які проведені. Не варто забувати про необхідність грамотного формування стратегічних цілей, регулярного моніторингу середовища, збору інформації про середовище функціонування та врахування висновків у ході розроблення стратегії. Ці аспекти сприяють тому, щоб організація стала більш стабільною, самокерованою та готовою до змін.

Аграрним компаніям України потрібно націлитись на створення стратегії розвитку та довготермінових планів, вибираючи такі моделі та методи управління, які найкраще відповідають можливостям і потребам.

Формуючи стратегію розвитку організації, варто пам'ятати про особливості змісту стратегії:

- стратегія — це унікальний комплекс місії, довготермінових цілей і методів їхньої реалізації;

- стратегія повинна віддзеркалювати свідомо реалізований спосіб досягнення бажаного становища в галузі та на ринку, де орієнтиром є діяльність інших суб'єктів (конкуренція);

- стратегія представляє собою набір функціональних стратегій, створених для ключових сфер.

Основою стратегії розвитку залишається місія, яка пояснює сенс і причину існування організації та визначає довготермінові зміни, яких суб'єкт хоче досягти. Для того, щоб місія справді відігравала таку роль, вона має бути усвідомленою менеджерами організації, добре комунікована ззовні та використана як один із інструментів для ухвалення стратегічного вибору. Також, необхідно регулярно повертатися до місії, інтерпретувати її та переконуватись, що вона й надалі актуальна в нових умовах господарювання.

Через складність і мінливість навколишнього середовища стратегію та напрями її реалізації (плани) не можна створювати лише на основі суджень і думок осіб, які мають безпосереднє відношення до організації. Необхідно регулярно збирати більше об'єктивних знань про зовнішнє та внутрішнє середовище.

Стратегічне управління аграрною компанією має базуватися на системному мисленні, тобто сприйнятті організації як складного цілого, що складається з багатьох взаємозалежних елементів, які вступають у взаємозв'язки з навколишнім середовищем. Тому стратегія повинна враховувати не лише програмну діяльність, але й стратегічний потенціал, зокрема, персонал, ресурси, структури та системи, адміністративні та організаційні можливості, фінанси, необхідні для їх реалізації.

Процес формування та використання стратегічного потенціалу аграрної компанії — це

комплекс заходів, що ведуть до накопичення потенціалу, оновлення, укрупнення, розподілу, використання; перетворений на "людський капітал, є джерелом майбутнього доходу, а це означає, що організація може розраховувати на віддачу від своїх інвестицій" [5, с. 19-21].

Стратегічний потенціал організації визначає, які дії вона виконує для досягнення бажаних стратегічних цілей. Стратегічний потенціал організації складається з таких компонентів:

1. Лідерство, тобто дії лідерів щодо визначення мети, створення умов, в яких виконуються поставлені завдання, встановлюючи напрями діяльності шляхом формулювання бачення та місії організації, мотивації працівників, аналізу результатів, підготовки та впровадження змін для покращення функціонування організації [4, с. 35].

2. Стратегія та планування дій, які відображають підхід організації до стратегічного майбутнього, результатів діяльності, використання інновацій.

3. Персонал — людський потенціал, що є найціннішим ресурсом організації. Те, як співробітники взаємодіють один з одним і керують доступними ресурсами, визначає успіх організації [3].

4. Партнерство, що проявляється у плануванні та управлінні партнерськими відносинами. Це безпосередньо впливає на реалізацію стратегій і процесів, які відбуваються в організації.

5. Процеси — це певні способи, порядок, методологія, причини і наслідки виконання завдань в організації, які можна розділити на:

- основні (вирішальні для створення продуктів і послуг),
- управлінські (пов'язані з контролем виконання завдань),
- допоміжні (пов'язані з постачанням необхідних ресурсів).

Іншим аспектом у процесі формування та використання стратегічного потенціалу аграрної компанії є прагнення до мінімізації загроз, які є результатом того, що економіка України, дефіцитна з точки зору кваліфікованої робочої сили, готова поглинути всі затребувані компетенції. Форма для формування та оцінки стратегічного потенціалу компанії наведена у таблиці 1.

Важливим елементом у стратегічному потенціалові є людський потенціал, який харак-

Таблиця 1. Форма для формування та оцінювання стратегічного потенціалу компанії

Критерії	Характеристика компонентів		
Лідерство	Бачення, місія, головна мета діяльності організації	Мотивація, управління трансформаціями	Аналіз результатів, стратегічна карта результатів (система збалансованих показників)
Формування стратегії та планування дій	Інновації, інвестиції	Модель безперервного поліпшення процесів, SWOT аналіз	Формування бізнес-моделі
Людський потенціал	Відбір і підбір персоналу	Побудова системи оцінювання співробітників	Розвиток інтелектуального капіталу, підвищення кваліфікації
Партнерство і ресурси	Партнери та клієнти	Інфраструктура, матеріальні ресурси	Нематеріальні ресурси (ноу-хау, патенти)
Процеси	Основні (вирішальні для створення продуктів і послуг) для якості	Управлінські (пов'язані з контролем виконання завдань)	Допоміжні (пов'язані з постачанням необхідних ресурсів)

теризується мінливістю, різноманітністю та психосоціальною чутливістю. Тому, дії співробітників, реалізація процесу управління персоналом повинні відповідним чином бути підлаштовані під мінливі ситуації, які відбуваються як усередині компанії, так і в окремих її сферах. Людський потенціал є результатом специфічних особливостей працівника, тобто морального і фізичного здоров'я, здібностей, загальних і професійних знань, практичних навичок, мотивації до праці та постійного розвитку, набутого досвіду. Усе це визначає його нинішню та майбутню адаптацію до діяльності у мінливому середовищі, а також його конкурентні переваги на ринку праці.

Зміна підходу до ролі працівника в організації, зафіксована за останні кілька років, привела до значного зростання очікувань щодо навичок працівників, щоб використовувати їхню творчість для досягнення стратегічних цілей організації. Великий акцент в аграрних компаніях щодо людського потенціалу має бути зроблений на процесах, які зосереджені навколо розвитку співробітників, хоча першим кроком повинна бути оцінка та перевірка потенціалу персоналу. В інтересах організацій залучати працівників з якомога вищими якостями та будувати ефективну систему інвестування в найманий персонал. Що стосується отримання даних для оцінки людського потенціалу, то вони мають більше якісний, ніж кількісний характер і зводяться до структури та підсумкового переліку працівників разом із їхніми особистими даними, кваліфікацією, навичками, досвідом.

Таблиця 2. Форма для проведення оцінювання людського потенціалу компанії

Сегменти	Напрями оцінювання людського потенціалу							
	Знання		Навички		Здібності		Досвід	
	Фактичний стан	Бажаний стан	Фактичний стан	Бажаний стан	Фактичний стан	Бажаний стан	Фактичний стан	Бажаний стан
Топ-менеджмент								
Менеджери середнього рівня								
Керівники підрозділів								
Адміністративний персонал								
Технічний персонал								
Інший персонал								

Оцінка людського потенціалу аграрної компанії може відбуватись за рівнем знань, навичок, здібностей і досвіду, враховуючи фактичний і бажаний стан (Таблиця 2).

Така форма може бути створена для проведення оцінювання усіх елементів стратегічного потенціалу організації. Після завершення усіх заходів важливо підготувати робочий план заходів для кожного з елементів стратегічного потенціалу, який містить: відповідальних за виконання завдання, термін виконання, статус виконання.

З метою перевірки та контролю за виконанням плану заходів, відбувається аналіз стану реалізації планів і виконання стратегії розвитку організації.

ВИСНОВКИ

У часи змін сфера стратегічного управління організацією, зокрема аграрною компанією, повинна розглядатися комплексно, включаючи програмну діяльність, персонал, структури та системи, адміністративні та організаційні засоби управління, фінансові ресурси. Стратегія розвитку є важливим інструментом управління і повинна охоплювати всі елементи, що формують стратегічний потенціал. У цьому контексті важливо проводити аналіз та оцінку усіх елементів стратегічного потенціалу, ресурсів і компетенцій, змін в структурі, процесах і процедурах, формуючи бачення, місію, цілі, проводячи опис діяльності за запланованими напрямками розвитку. Вагоме місце має бути відведене оцінці стратегічного потенціалу, зокрема людського потенціалу. Це дає змогу визначити шанси успіху компанії на ринку, передбачити потенційні загрози з боку конкуренції та оцінити потенціал компанії, завдяки якому вона зможе досягти переваги над конкурентами у своєму сегменті.

Література:

1. Денисенко М. П., Юринець З. В., Юринець Р. В., Кохан М. О. Конкурентоспроможність підприємництва в умовах інноваційно-інвести-

ційної модернізації економіки. Економіка та держава. 2020. № 4. С. 19—24.

2. Юринець З. В. Чинники, що визначають формування конкурентоспроможності національної економіки. Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. 2013. № 1 (56). С. 38—42.

3. Kuzior A., Arefieva O., Poberezhna Z., Ihumentsev O. The mechanism of forming the strategic potential of an enterprise in a circular economy. Sustainability. 2022. № 14. 3258. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/14/6/3258> (Accessed 01 Feb 2023).

4. Oleksyn T. Zarzadzanie zasobami ludzkimi, Warszawa, Wolters Kluwer Polska, 2014.

5. Lukasiewicz G., Kapital ludzki organizacji. Pomiar i sprawozdawczosc, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009.

References:

1. Denysenko, M. P. Yurynets, Z. V. Yurynets, R. V. and Kokhan, M. O. (2020), "Competitiveness of entrepreneurship in terms of innovation and investment modernization of the economy", Economy and State, vol. 4, pp. 19—24.

2. Yurynets, Z. V. (2013), "Factors determining the formation of competitiveness of the national economy", Scientific Bulletin of the Poltava University of Economics and Trade, vol. 1 (56), pp. 38—42.

3. Kuzior, A., Arefieva, O., Poberezhna, Z. and Ihumentsev, O. (2022), "The mechanism of forming the strategic potential of an enterprise in a circular economy", Sustainability, vol. 14, 3258, available at: <https://www.mdpi.com/2071-1050/14/6/3258> (Accessed 01 Feb 2023).

4. Oleksyn, T. (2014), Zarzadzanie zasobami ludzkimi [Human resource management], Wolters Kluwer Polska, Warszawa, Poland.

5. Lukasiewicz, G. (2009), Kapital ludzki organizacji. Pomiar i sprawozdawczosc [Human capital of the organization. Measurement and reporting], Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, Poland. *Стаття надійшла до редакції 08.02.2023 р.*

UDC 334

A. Kramarenko,
PhD in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Management and Administration,
V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5987-1247>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.118

STAKEHOLDERS IN ENTREPRENEURSHIP: MANAGEMENT PRINCIPLES, STANDARDS, TOOLS

А. О. Крамаренко,
к. е. н., доцент, доцент кафедри управління та адміністрування,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

СТЕЙКХОЛДЕРИ В ПІДПРИЄМНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРИНЦИПИ, СТАНДАРТИ, ІНСТРУМЕНТИ УПРАВЛІННЯ

The article discusses the benefits of business obtained on the basis of active interaction with stakeholders. It shows the change in the key benefits of interaction as cooperation deepens: from risk management, pooling resources and market analytics to the formation of business reputation and social development. The correspondence between the key principles of building relationships with stakeholders and the closeness of interaction was carried out. It is noted that in the case of situational interaction, the principles of entry-exit and agents of involvement play a decisive role. At the level of systematic interaction, the principles of distribution of powers and costs are of key importance, and at the level of complex interaction — the principles of survival and externalities are.

Special attention is paid to the stages of building effective interaction between business and stakeholders. In particular, networking is defined as a phase of preliminary information preparation and includes inventory, expansion and organization of business relationships. The article examines the possibilities of using project management standards to manage stakeholders. Based on the systematization of standards, the process of developing cooperation with stakeholders is divided into successive stages from identification and planning to management and monitoring. Each stage is characterized by relevant stakeholder engagement goals, communications, and interaction tools. It is drawn that at the identification stage, communications are carried out mainly in a one-way direction based on the use of such tools as a survey, information resources and open events. It is noted that at the planning stage there is a need for negotiations and consultations, and the management stage is characterized by holding joint events, making joint decisions and implementing joint projects. It is emphasized that at the monitoring stage, the relations "business-stakeholders" are formalized based on the expansion of powers and the formation of non-financial reporting.

The article discusses the main problems that each stage of mutual integration may encounter, both in the field of finance and infrastructure, as well as in the field of knowledge, communications and culture. The ways of solving the identified problems with the maximum involvement of the internal human potential of the enterprise on the basis of skills, qualifications, education, motivation, experience of personnel are proposed.

У статті розглянуті вигоди бізнесу, одержувані на основі активної взаємодії зі стейкхолдерами. Показано зміну ключових вигід взаємодії в міру поглиблення співпраці: від управління ризиками, об'єднання ресурсів і ринкової аналітики до формування ділової репутації та соціального розвитку. Проведено відповідність між ключовими принципами побудови відносин із зацікавленими сторонами та тісністю взаємодії. Відзначено, що в разі ситуативної взаємодії вирішальну роль відіграють правила входу-виходу і агентів залучення. На рівні систематичної взаємодії ключового значення набувають принципи розподілу повноважень і витрат, а на рівні комплексної взаємодії — принципи виживання і зовнішніх ефектів.

Окрему увагу приділено стадіям побудови ефективної взаємодії бізнесу та стейкхолдерів. Зокрема, нетворкінг визначається як фаза попередньої інформаційної підготовки та включає інвентаризацію, розширення та організацію ділових зв'язків. У статті вивчено можливості використання стандартів проєктного менеджменту для управління стейкхолдерами. На основі систематизації стандартів процес розвитку співпраці зі стейкхолдерами розділений на послідовні стадії від ідентифікації та планування до управління та моніторингу. Кожна стадія характеризується відповідними цілями залучення стейкхолдерів, комунікаціями, інструментами взаємодії. Простежено, що на етапі ідентифікації комунікації здійснюються переважно в односторонньому напрямку на основі використання таких інструментів як опитування, інформаційні ресурси і відкриті заходи. Відзначено, що на стадії планування виникає необхідність в переговорах і консультаціях, а для стадії управління характерним є проведення спільних заходів, прийняття спільних рішень і реалізація спільних проєктів. Підкреслено, що на етапі моніторингу відносини "бізнес-зацікавлені сторони" формалізуються на основі розширення повноважень та формування нефінансової звітності.

У статті розглянуто основні проблеми, з якими може стикатися кожен етап взаємної інтеграції, як у сфері фінансів та інфраструктури, так і в галузі знань, комунікацій та культури. Запропоновано шляхи вирішення означених проблем з максимальним залученням внутрішнього людського потенціалу підприємства на основі навичок, кваліфікації, освіти, мотивації, досвіду персоналу.

Key words: benefits of interaction, networking, project management standards, joint decision-making, advisory groups, non-financial reporting.

Ключові слова: вигоди взаємодії, нетворкінг, стандарти проектного менеджменту, спільне прийняття рішень, консультативні групи, нефінансова звітність.

INTRODUCTION

The external environment for small and large enterprises is becoming crucial. In the conditions of a pandemic, natural disasters, economic and social upheavals, external factors begin to play a major role in the company's success. The predominance of external influence over internal determines the change of priorities in business and causes the need to adapt to new changing conditions. In this regard, the stakeholder approach of R. E. Freeman is becoming relevant, manifested in special attention to the policy of the company's interaction with various stakeholders. Thus, at the present stage, it is important for a successful business to understand how to properly build relationships with stakeholders, which management tools are better to use, how to build an engagement strategy, which stages need to be passed.

LITERATURE REVIEW

Researchers note the many benefits that interaction with stakeholders can bring [1], [2]. Nevertheless, the question of the correspondence of the benefits received and the level of interaction with stakeholders requires clarification. In his basic work, R. E. Freeman cites the key principles of building relationships with stakeholders [3], [4]. These principles define the rules of interaction with stakeholders. At the same time, the study of the issue of updating the proposed principles at various stages of the company's interaction with stakeholders has additional scientific and practical value. Despite the presence of many methods, tools and forms of interaction proposed by researchers [5], [6], [7], [8], the systematization of management techniques in accordance with the stages and levels of interaction offers a conscious and measured approach to the formation and implementation of strategic business interaction with stakeholders.

PURPOSE OF THE ARTICLE

The purpose of this article is to study, organize and systematize management approaches, principles and tools for building relationships between business and stakeholders in accordance with the criteria of phasing and multilevel interaction.

RESULTS

Effective and coordinated interaction with stakeholders can bring many benefits to enterprises, ranging from situational (problem solving) to strategic issues (scaling, strengthening competitive positions, sustainable development). The main business benefits are the following:

- 1) Risk management. Collecting and organizing an information base within the framework of interaction with stakeholders allows to identify and assess risks. This increases the effectiveness of risk management processes.
- 2) Pooling resources. Often, representatives of small and medium-sized businesses lack operational capabilities both for the strategic solution of the most acute problems and for the long-term development of the company. The search for effective solutions through interaction with partners, competitors, and the local community ensures a more profitable allocation of resources (knowledge, personnel, finance, technology) and obtaining additional opportunities for small companies.
- 3) Market analytics. The organization of communication processes allows enterprises to receive information from stakeholders that can be used to improve the corporate product and increase the efficiency of business processes. The information obtained during the interaction can become the basis for a comprehensive assessment of the external business environment, including the development of markets and the identification of new strategic opportunities.

4) Trust (goodwill). Exchange of opinions, empowerment, transparency of business processes and other ways of close interaction with stakeholders allow building trust between the company and stakeholders, which in turn strengthens the market position of the business.

5) Social development. Regular communications with external stakeholders (non-profit organizations, local community) provide an opportunity for those who have the right to be heard to become participants in the decision-making process. This process integrates business into society, creating conditions for the formation of social value and long-term sustainable development of the enterprise.

Obtaining these benefits for business is subject to the logic of strengthening the relationship and depth of interaction between the company and key stakeholders. The chain of stakeholder value formation is shown in Figure 1.

Figure 1 shows that at the stage of situational interaction with stakeholders, the company gets the opportunity to improve the effectiveness of risk management and solving operational issues. In the case of systematic interaction, conditions are created for companies to attract the necessary resources, adjust business processes, and up-to-date tactical planning. The result of complex interaction can be the formation of a positive image of the company, the development and consolidation of competitive positions, the creation of social business value.

Before starting to organize interaction with stakeholders, it is necessary to understand the basic rules for the effective implementation of this area of activity. R. E. Freeman, in his basic work on the theory of stakeholders, outlined six principles that should regulate relations between business and stakeholders (see Table 1).

As shown in Table 1, each of these principles becomes crucial at a certain stage of interaction "business-stakeholders". As in the case of the issue of benefits received by the enterprise from interaction with stakeholders, the increasing role of the principle at a certain stage of interaction does not negate the importance of this principle in closer cooperation. The entry-exit rules and the agency principle are important both in the case of situational interaction and in complex cooperation. The principles of management

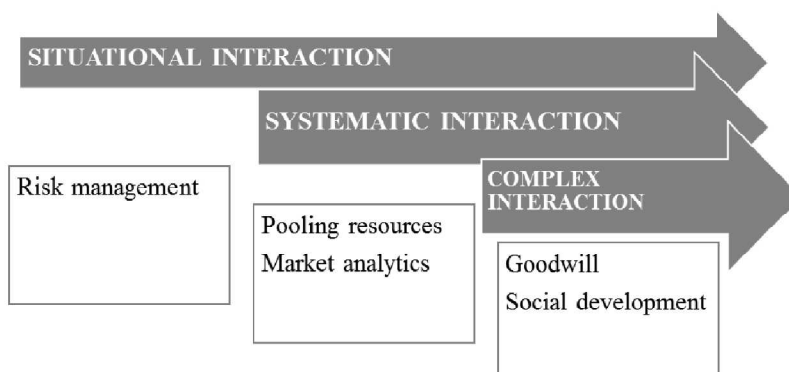

Figure 1. The sequence of formation of business benefits from interaction with stakeholders

Source: built by the author based on [1], [2].

and cost allocation play a role in both systematic and complex interaction. However, the principles of externalities and survival should be taken into account only when developing a comprehensive cooperation strategy.

Awareness of the principles of interaction with stakeholders leads business owners to the question of what steps it is necessary to start activities to involve stakeholders. A kind of pre-phase of this activity is networking — the activity of forming and organizing the base of business contacts of the enterprise. Networking is necessary to prepare and create an information basis for planning and managing interaction with stakeholders. Networking involves several steps:

1) The inventory of business relationships involves the collection of business contacts characterized by positive relationships and the ordering of this information.

Table 1. Principles of interaction with stakeholders

PRINCIPLE	RULE	LEVEL OF INTERACTION
Input and output	There is a clear transparent procedure for involving stakeholders and terminating interaction.	Situational interaction
Agents	The manager of the firm is an agent of the firm and, therefore, is responsible to both stakeholders and business owners.	
Management	As the interaction intensifies, the rules governing the relationship between stakeholders and the firm change in a certain way.	Systematic interaction
Costs	The costs of each interested party should be proportional to the advantage that stakeholders have in the firm (taking into account that not all costs are financial in nature).	
External effects	The one who bears the expenses of the interested parties also has the right to become an interested party.	Complex interaction
Survival	The firm must exist for a long time, so it is necessary to ensure its survival.	

Source: built by the author based on [3], [4].

Table 2. Stakeholder management standards

PMBOK		P2M	
Stages of interaction	Key business processes	Stages of interaction	Key business processes
Identification of stakeholders	Identification of project stakeholders, as well as analysis and documentation of relevant information about their interests, involvement, interdependence and potential impact.	Building relationships	Drawing up a list of stakeholders and determining how to work with them.
Engagement planning	Developing approaches to stakeholder engagement.		
Engagement management	Activities aimed at meeting the needs and expectations of stakeholders.	Maintaining relationships	Regular activities to maintain the satisfaction of stakeholders.
Engagement monitoring	Monitoring of stakeholder relationships; adaptation of strategies for stakeholder engagement.	Reorganization of relations	Adjustment of established relationships in the event of changes in the business environment.

Source: built by the author based on [8], [10].

2) Replenishment and expansion of the base of business relations is carried out with the help of such tools as:

- exchange of business cards during meetings;
- dating at business events;
- mailing letters;
- creation of various associations and alliances: clubs, public associations, unions, holdings, financial and industrial groups, as well as partnerships, the purpose of which is to unite the efforts, intellectual potential and business ties of participants to solve a common task.

3) Organization of business relations. At this stage, it is advisable to include in the compiled database the information necessary for the subsequent breakdown of data into segments. The more detailed the coordinates are, the easier it is to sort the data in the future and search in the general information base of the stakeholder in the right direction [9].

The completion of the preparation of the information base opens up opportunities for planning further activities to involve stakeholders in business processes. Managing interaction with stakeholders is often considered as an element of project management. Table 2 shows in comparison two standards of stakeholder management widely used in the practice of business administration.

The presented directions of project management are characterized by a similar logic of building relationships with stakeholders: from identification to involvement and adjustment (adaptation) of strategies. Such a system can be quite applicable not only for individual projects (situational interaction), but also for the purposeful activity of the enterprise (complex interaction). At the same time, each stage of building long-term relationships with key stakeholders is characterized by certain interaction goals, communications and a set of appropriate management tools (see Table 3).

As can be seen from Table 3, a certain direction

Table 3. Mechanisms of interaction with stakeholders

ENGAGEMENT STAGE	ENGAGEMENT GOALS	COMMUNICATIONS	INTERACTION TOOLS
IDENTIFICATION	Monitoring the views of stakeholders.	One-way communication: from stakeholders to the company.	Surveys, questionnaires, focus groups, online blogs and other interactive services, responses to queries.
	Informing (educating) stakeholders	One-way communications: from the company to stakeholders	Reports, participation in discussions; bulletins and information sheets; speeches, conferences and public presentations; "Open days" of the enterprise; press releases, press conferences and advertising in the media.
PLANNING	Exchange of opinions (dialogue), receiving information and feedback from stakeholders used for decisions made within the company.	The company asks questions, and stakeholders answer.	Negotiations, consultations, round tables, focus groups, job evaluation, one-on-one meetings, public meetings, online feedback.
MANAGEMENT	Work together on a contract basis.	Determination and monitoring of indicators in accordance with the terms of the contract.	Public-private partnerships; grant provision.
	Joint activities.	Studying, negotiating and making decisions on both sides. Stakeholders are working together on concrete measures.	Programs, projects, promotions, forums with the participation of many stakeholders, advisory groups, joint decision-making process.
MONITORING	Delegation of decision-making by stakeholders on certain issues.	New organizational forms of reporting: stakeholders have a formalized role in management.	Press releases, non-financial reports, corporate website sections, informational letters.

Source: built by the author based on [5], [6], [9].

of communication is characteristic for each stage of involvement: from one-sided communications at the initial stage of identification to formalized communications at the stage of monitoring and deep interaction. Depending on the type of stakeholders and the capabilities of the enterprise, various engagement tools are offered at each stage: from surveys and internet blogs to press releases, joint projects and non-financial reports.

Nevertheless, at each stage of the development of business interaction with stakeholders, various problems may arise that hinder the involvement of stakeholders. Table 4 presents both the most common barriers to interaction and possible solutions.

Based on the data in Table 4, most of the potential problems of interaction are intangible, such as the level of knowledge, language, working time, social hierarchies. The solution of the indicated type of problems can also be carried out on the basis of intangible resources, in particular, conducting trainings by employees of the enterprise, compensating for the working time spent with additional days off, ensuring anonymity through the use of modern digital technologies. In this regard, effective interaction with stakeholders is available of for both large corporations and small businesses. At the same time, for small companies, the relevance of developing intangible human resources in the form of advanced training of employees, combining functions performed, developing and strengthening digital skills increases.

CONCLUSIONS

An effective system of relations between stakeholders and business, as cooperation deepens, can provide benefits for companies: from risk management at the stage of local interaction to the integration of resources and opportunities for an objective assessment of the situation at the stage of systematic interaction, as well as the formation of a positive image and value-oriented development within the framework of integrated interaction.

The principles of building relationships with stakeholders, as well as the benefits of cooperation, are focused on the level of interaction.

Table 4. Problems of interaction with stakeholders and possible solutions

ENGAGEMENT STAGE	AREAS	PROBLEMS	POSSIBLE SOLUTIONS
IDENTIFICATION	Knowledge	Level of knowledge of specific problems	Providing timely information
	Education	The level of ability to use information technology (IT)	Using different communication channels (print and online press, local radio, local theater)
		Literacy rate	Conducting trainings
	Communication	Language	Providing information in different languages
		Limited access to the media	Open Days
PLANNING	Finance	Travel and accommodation expenses	Compensation for transportation and accommodation costs
	Working hours	Working time costs	Compensation of the working time spent
MANAGEMENT	Infrastructure	The degree of accessibility of modern information and communication technologies	Providing, if necessary, information and communication equipment, conducting appropriate trainings.
		The degree of transport security	Available places and assistance with transport.
MONITORING	Socio-cultural context	Social hierarchies	If necessary, ensuring anonymity.
		Lack of a common understanding of the most important customs, family and other obligations	The choice of time and place for interaction should be adjusted to the needs of stakeholders.

Source: built by the author based on [7], [8].

Depending on how tightly integrated the "business-stakeholders" collaboration is, certain rules of interaction are updated. In the case of situational cooperation, the key role belongs to the principles of entry-exit and agent managers. If the interaction is systematic, the principles of distribution of powers and costs become of primary importance. At the level of complex interaction, the issues of the long-term existence of the company and work with external effects are actualized.

Preparation for the implementation of strategies and plans for effective interaction with stakeholders requires an inventory, expansion and organization of business relationships. Further activities to build mutually beneficial work with stakeholders can be based on the developed project management standards for managing stakeholders. At the same time, the process of developing cooperation goes through successive stages from identification and planning to management and monitoring. Each stage is characterized by certain goals of stakeholder involvement and corresponding communications with interaction tools. At the identification stage, mainly one-way communications are carried out using surveys,

information resources and open events. At the planning stage, there is a need for negotiations and consultations. The management stage is characterized by holding joint events, making joint decisions, and implementing joint projects. At the monitoring stage, the relationship "business-stakeholders" is formalized on the basis of empowerment and the formation of non-financial reporting.

Each stage of mutual integration may encounter problems in the field of education, knowledge, communications, finance, infrastructure, socio-cultural context. Nevertheless, overcoming these barriers is possible based on the active use of the internal human resource of the organization (knowledge, skills, qualifications, motivation of personnel).

References:

1. Hunt, V., Simpson, B. and Yamada, Y. (2020). The case for stakeholder capitalism URL: <https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/the-case-for-stakeholder-capitalism> (accessed 04.02.2023).
2. Bellantuono, N., Pontrandolfo, P. and Scozzi, B. (2016), "Capturing the Stakeholders' View in Sustainability Reporting: A Novel Approach", *Sustainability*, vol. 8, pp. 379.
3. Freeman, R.E. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Pitman: Boston.
4. Freeman, R. E. (2004), "The stakeholder approach revisited", *Zeitschrift fur Wirtschafts- und Unternehmensethik*, vol. 5 (3), pp. 228—254.
5. Hess, M. F. and Hess, A. M. (2016), "Stakeholder-Driven Strategic Renewal", *International Business Research*, vol. 9 (Issue 3).
6. Litfin, T., Meeh-Bunse, G., Luer, K., Teckert, O. (2017), "Corporate Social Responsibility Reporting — a Stakeholder's Perspective Approach", *Business Systems Research*, vol. 8 (1), pp. 30—42.
7. Hunt, V., Nuttall, R. and Yamada, Y. (2021). From principle to practice: Making stakeholder capitalism work. URL: <https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/from-principle-to-practice-making-stakeholder-capitalism-work> (accessed 04.02.2023).
8. Migle E. (2013), "Brand value co-creation factors: stakeholder approach", *Cernikovaite Review of Applied Socio-Economic Research*, vol. 6 (2), pp. 32.
9. Bremmers, H., Omta, O. and Haverkamp, D.-J. (2004), "Explaining Environmental Management System Development: A Stakeholder Approach", *International Food and Agribusiness Management Review*, vol. 7 (4).
10. Hunt V. (2022). Putting stakeholder capitalism into practice", available at: <https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/putting-stakeholder-capitalism-into-practice> (Accessed 04 February 2023).

Література:

1. Hunt V., Simpson B. and Yamada Y. (2020), "The case for stakeholder capitalism", available at: <https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/the-case-for-stakeholder-capitalism> (Accessed 04 February 2023).
2. Bellantuono N., Pontrandolfo P. and Scozzi B. (2016), "Capturing the Stakeholders' View in Sustainability Reporting: A Novel Approach", *Sustainability*, vol. 8, pp. 379.
3. Freeman R.E. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*, Pitman, Boston, USA.
4. Freeman R. E. (2004), "The stakeholder approach revisited", *Zeitschrift fur Wirtschafts- und Unternehmensethik*, vol. 5 (3), pp. 228—254.
5. Hess M. F. and Hess A. M. (2016), "Stakeholder-Driven Strategic Renewal", *International Business Research*, vol. 9 (Issue 3).
6. Litfin T., Meeh-Bunse G., Luer K. and Teckert O. (2017), "Corporate Social Responsibility Reporting — a Stakeholder's Perspective Approach", *Business Systems Research*, vol. 8 (1), pp. 30—42.
7. Hunt V., Nuttall R. and Yamada Y. (2021), "From principle to practice: Making stakeholder capitalism work", available at: <https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/from-principle-to-practice-making-stakeholder-capitalism-work> (Accessed 04 February 2023).
8. Migle E. (2013), "Brand value co-creation factors: stakeholder approach", *Cernikovaite Review of Applied Socio-Economic Research*, vol. 6 (2), pp. 32.
9. Bremmers H., Omta O. and Haverkamp D.-J. (2004), "Explaining Environmental Management System Development: A Stakeholder Approach", *International Food and Agribusiness Management Review*, vol. 7 (4).
10. Hunt V. (2022), "Putting stakeholder capitalism into practice", available at: <https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/putting-stakeholder-capitalism-into-practice> (Accessed 04 February 2023).

Стаття надійшла до редакції 10.02.2023 р.

УДК 331.56

Л. М. Яременко,

к. е. н., доцент, доцент кафедри обліку, оподаткування та бізнес-управління,

Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3127-5181>

Д. О. Малишко,

аспірант 1-го року навчання, Спеціальність 071 Облік і оподаткування кафедри обліку,

оподаткування та бізнес-управління, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6998-6400>

А. П. Роженко,

аспірант 2-го року навчання, Спеціальність 071 Облік і оподаткування кафедри обліку,

оподаткування та бізнес-управління, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1942-3535>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.3-4.124

МЕТОДИ ОБЛІКУ ВИТРАТ ТА КАЛЬКУЛЮВАННЯ СОБІВАРТОСТІ ПРОДУКЦІЇ

L. Yaremenko,

PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Accounting,

Taxation and Business management, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav

D. Malysenko,

Postgraduate student of the 1st year of Study, Specialty 071 Accounting and Taxation, Department

of Accounting, Taxation and Business management, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav

A. Rozhenko,

Postgraduate student of the 2nd year of Study, Specialty 071 Accounting and Taxation, Department

of Accounting, Taxation and Business management, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav

METHODS OF COST ACCOUNTING AND OUTPUT COST DETERMINATION

У статті розглянуто методи обліку витрат і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг). Досліджено сутність, зміст та характеристику сучасних методів обліку витрат та методів калькулювання собівартості, що дало змогу виявити ознаки їх класифікації та особливості функціонування в ринковому середовищі. Визначено, що ефективність управління витратами в роботі підприємства залежить від використання сучасних методів планування, ведення обліку та проведення аналізу витрат, а також забезпечує створення сприятливих умов з метою зниження витрат виробництва. Проаналізувавши періодичні наукові видання сучасних вітчизняних науковців предметом дослідження яких є витрати як економічна категорія нами визначено неоднозначність щодо сутності поняття витрат, єдність щодо визначення даного поняття у наукових публікаціях поки що відсутня. Доведено, що витрати займають особливе місце в управлінні підприємством впливаючи на фінансовий результат та застосовуються для визначення цінової політики та оцінки ефективності господарювання. Провідну роль відіграє правильне розуміння щодо призначення витрат та визначення їх економічної ролі. Для управлінського обліку є характерною класифікація витрат за статтями калькуляції, яка здійснюється по галузях промисловості та відображає їхню специфіку в залежності від видів діяльності підприємства.

Згрупована класифікація витрат, які відносяться до собівартості продукції. Охарактеризовано вітчизняні методи калькулювання собівартості продукції, які різняться в залежності від різних підходів до виділення об'єкта калькулювання.

In modern conditions of market competition, a rational cost management system becomes a key factor in the effective functioning of the enterprise. An important place in this system is occupied by the methodology of cost accounting and cost calculation of products. The article discusses the methods of cost accounting and calculating the cost of products (works, services). The essence, content and characteristics of modern methods of cost accounting and methods of cost calculation were studied, which made it possible to identify signs of their classification and peculiarities of functioning in the market environment. It was determined that the effectiveness of cost management in the work of the enterprise depends on the use of modern methods of planning, accounting and cost analysis, and also ensures the creation of favorable conditions in order to reduce production costs. Having analyzed the periodical scientific publications of modern domestic scientists whose research subject is costs as an economic category, we determined ambiguity regarding the essence of the concept of costs, there is still no unity regarding the definition of this concept in scientific publications. It is proven that costs occupy a special place in the management of the enterprise, influencing the financial result and are used to determine the price policy and evaluate the efficiency of management. A leading role is played by a correct understanding of the assignment of costs and the determination of their economic role. Management accounting is characterized by the classification of costs by costing items, which is carried out by industry and reflects their specificity depending on the types of enterprise activity. Grouped classification of expenses related to the cost of production. The domestic methods of calculating the cost of production are characterized, which differ depending on different approaches to the selection of the object of calculation. Modern methods of cost accounting are presented in terms of different scientific approaches.

Ключові слова: витрати, калькулювання, собівартість продукції, методи обліку витрат, управління витратами.

Key words: costs, costing, cost of production, methods of cost accounting, cost management.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В умовах ринкової економіки ефективна організація обліку витрат та калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) має бути спрямована на забезпечення дієвого контролю за використанням ресурсів на будь-якій стадії технологічного процесу та отримання облікових даних, необхідних для досягнення управлінських цілей. Удосконалення технологій та організаційних аспектів діяльності суб'єктів господарювання, що відбулися останніми роками, спричинили значний вплив на склад і структуру витрат, але не змогли повністю забезпечити підвищення економічної ефективності.

У вирішенні даної проблеми провідна роль належить системі комплексних організаційно-управлінських заходів, що включають також удосконалення стану обліку витрат та калькулювання, засноване на застосуванні різних методик у сфері збору, документального забезпечення, обробки та узагальнення інформації про витрати та собівартість. Практика показує, що в даний час не приділяється належної уваги

виявленню причин високої собівартості та збитковості, пошуку внутрішньогосподарських виробничих резервів, поліпшення якісних показників діяльності підприємств, внаслідок чого виникають надмірні витрати. Об'єктивну характеристику дає організація та ведення науково-обґрунтованого обліку витрат та обчислення собівартості продукції (робіт, послуг).

Достатність та достовірність інформації про витрати та собівартість є одним із способів отримання конкурентних переваг, що використовуються у практиці господарського керівництва та управління. У зв'язку з цим особливу значущість набуває розвиток методик обліку витрат і калькулювання собівартості, спрямований на підвищення їх адекватності у сфері ведення діяльності в умовах ринку, і доповнених положеннями, що розкривають різноманітність способів впливу на витрати для прийняття управлінських рішень, у системі чинного в організації методу обліку витрат.

Неоднозначні підходи до дослідження теоретико-методичних питань у сфері витрат, недоліки у методичному забезпеченні, практич-

на потреба у створенні методик обліку витрат та калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) визначили актуальність та значущість теми наукової статті.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

На сьогоднішній день у наукових працях недостатньо повно розкрито та узагальнено інформацію про характеристики, призначення та сфери застосування різних методів обліку витрат та методів калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг). Нерозробленість методичних питань обліку сприяє тому, що підприємства застосовують відомі з теорії та практики методики обліку та збагачують їх своїми прийомами, що відповідають галузевій специфіці.

Однак нагальні питання, що стосуються розвитку обліку витрат, неможливо вирішити без наукового підходу до дослідження проблеми, розробки організації, методики її вирішення та положень, що визначають ефективність напрямів удосконалення обліку витрат і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг). Методи обліку витрат розглядалися вже на початку XX століття як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Серед них слід назвати таких, як Ф.Ф. Бутинець, В.В. Сопко, В.Б. Моссаковський, А. Апчерч, К. Друрі. Всі вони присвятили значну кількість своїх наукових праць дослідженню калькуляції та методам обліку витрат.

Однак, визнаючи важливість виконаних досліджень у галузі, що розглядається, слід зазначити, що в науковій вітчизняній та зарубіжній літературі з середини минулого століття і дотепер багато питань обліку витрат і калькулювання собівартості продовжують залишатися дискусійними, оскільки вони не були достатньо підкріплені методичними розробками комплексного характеру.

МЕТА СТАТТІ

Метою даної статті є визначення сучасних підходів науковців до визначення змісту поняття "витрати" як економічної категорії, її класифікації та особливостей методів обліку витрат та калькулювання собівартості продукції.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасна ситуація, яка притаманна для української економіки характеризується деякою стабілізацією на внутрішньому ринку, це було б неможливо без підвищення реальної відпові-

дальності власника за результати виробництва, збереження та розширення бізнесу. За цих обставин, особливої актуальності набувають проблеми, які характерні для розробки та впровадження нових методів управління витратами у фінансово-господарську діяльність підприємства. Пильна увага та інтерес керівників до проблем витрат пояснюється тим, що на даний момент практично вичерпані всі способи збільшення прибутку підприємства. Для підприємств в умовах конкурентного ринкового середовища зниження витрат стає основним напрямом збільшення прибутку підприємства [5].

Ефективність управління витратами в роботі підприємства передбачає побудову відповідних систем забезпечення цього управління, які спираються на використання сучасних методів планування, ведення обліку та проведення аналізу витрат, а також забезпечують створення сприятливих умов з метою зниження витрат виробництва [6].

Однак, з аналізу вітчизняної економічної літератури випливає, що теоретичні основи побудови гнучких систем з метою ефективного управління витратами та впровадження їх на підприємствах України недостатньо повно розроблені.

Категорія "витрати" особливого використання набула як у вітчизняній, так і у зарубіжній економічній літературі.

Особливості порядку формування в бухгалтерському обліку інформації щодо витрат підприємства, особливостей її розкриття у фінансовій звітності визначає Положення (стандарт) бухгалтерського обліку № 16 "Витрати". Де зазначається, що витрати це — "зменшення економічних вигод унаслідок вибуття активів або збільшення зобов'язань, які призводять до зменшення власного капіталу (за винятком зменшення капіталу за рахунок внесків власників)" [3, п. 5.6].

Більшість вчених-економістів не погоджуються з визначенням, яке наводить ПСБО 16 "Витрати" [3]. Вітчизняні економісти вважають таке визначення недосконалим, пояснюючи це тим, що виробничі витрати не відносяться до власного капіталу, а відповідно до "Інструкції про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств та організацій" бухгалтерські рахунки обліку витратні за яких обставин не кореспондують із рахунками власного капіталу.

Проаналізувавши періодичні наукові видання сучасних вітчизняних науковців предметом

Таблиця 1. Сучасні підходи науковців до визначення змісту поняття "витрати" як економічної категорії

Визначення	Автор
1. Ресурсно-виробничий підхід	
Спожиті ресурси або гроші, які необхідно заплатити за товари, роботи і послуги.	Ф.Ф. Бутинець
Важливий елемент відтворювального процесу первинної ланки, що відтворює у собі витрати підприємства на всі спожиті ресурси на виробництво продукції.	І.А. Волкова
Сума спожитих на виробництві товарів, робіт і послуг факторів виробництва (ресурсів).	М.С. Пушкар
2. Фінансово-грошовий підхід	
Виражені в грошовій формі поточні витрати трудових, матеріальних, фінансових та інших видів ресурсів на виробництво продукції	І.А. Бланк
Обсяг використаних ресурсів підприємства у грошовому вимірі для здійснення господарської діяльності.	В.П. Климко, Л.О. Нестеренко, А.М. Поддєрьогін
3. Економічний підхід	
Формуються в процесі використання ресурсів під час здійснення певної його діяльності. Вони мають цільову спрямованість. Витрати підприємства визначаються як сума зменшення вартості активів або зменшення власного капіталу (збиток).	Економічний словник
Трата енергії і тільки енергії, зокрема інтелектуальної і фізичної енергії людини. На практиці ці витрати виявляються у вигляді цілеспрямованого й упорядкованого руху і використання деяких обмежених ресурсів: капіталовкладень, основних і оборотних фондів, природних багатств.	І.І. Сидоров
Сукупні витрати живої та уречевленої праці на виробництво продукції становлять витрати господарської діяльності суб'єктів підприємництва.	Ю.С. Цал-Цалко
4. Бухгалтерський підхід	
Це зменшення економічних вигод у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, яке призводить до зменшення власного капіталу (за винятком зменшення капіталу за рахунок його вилучення або розподілу власниками).	Н.В. Прохар, В.В. Кулішов
Найважливіша частина фінансової діяльності підприємства, тому слід знати порядок їх здійснення, обліку й розподілу.	В.С. Лень, О.І. Коблянська
Споживання або використання матеріалів, товарів, робіт, послуг в процесі одержання доходу.	Г.В. Нашкерська
5. Управлінський підхід	
Одна з важливих категорій управлінського обліку та якісної оцінки діяльності підприємства. Для управління менеджерам необхідні не просто витрати, а інформація про витрати на будь-що (продукт, або його партію, послуги тощо).	В.Г. Козак
Для управління виробничою собівартістю витрачення ресурсів у виробництві можна відображати через використання поняття «затрати», що є зменшенням економічних вигод протягом звітного періоду, або збільшення зобов'язань підприємства, що призводить до зменшення капіталу.	Л.В. Нападовська
Витрати, які впливають на управлінські рішення, розглядаються в системі управлінського обліку, оскільки лише в ній формуються релевантні витрати. Для прийняття управлінських рішень потрібна інформація про витрати на «щось» (продукцію, обладнання, послуги, процес тощо). Автор називає це «щось» об'єктом обліку витрат або об'єктом калькулювання собівартості, згідно з яким і відбувається групування та вартісне вимірювання витрат.	Ч. Хорнгрен

Джерело: [4].

дослідження яких є витрати як економічна категорія простежується неоднозначність щодо сутності поняття витрат, єдність щодо визначення даного поняття у наукових публікаціях поки що відсутня.

Проаналізувавши нормативно-правове забезпечення, узагальнивши всі підходи у наукових публікаціях провідних вітчизняних вчених щодо визначення поняття "витрати" відображено у табл. 1.

Витрати займають особливе місце в управлінні підприємством впливаючи на фінансовий результат, також витрати застосовуються для визначення цінової політики та оцінки ефективності господарювання, тому провідну роль відіграє правильне розуміння призначення витрат та визначення їх економічної ролі. З метою ефективного управління витратами та загалом діяльністю підприємства велике значення відводиться класифікації витрат, оскільки

Таблиця 2. Класифікація витрат в бухгалтерському обліку

Ознака класифікації	Види витрат
За способом перенесення вартості на продукцію	Прямі та непрямі
Стосовно виробничого процесу	Основні та накладні
За ступенем впливу обсягу виробництва на рівень витрат	Змінні та постійні
За періодичність виникнення	Одноразові та поточні
За центрами відповідальності	Витрати виробництва, цеху дільниці, технологічного підрозділу
За єдністю витрат	Одноразові та комплексні
За доцільністю витрат	Продуктивні та непродуктивні
За визначення відношення до собівартості продукції	Витрати на продукцію та витрати періоду
За роллю в процесі виробництва	Виробничі та позавиробничі
За видами витрат	Витрати за економічними елементами та витрати за статтями калькуляції
За єдністю складу	Одноразові та комплексні

ки лише класифікація витрат дає можливість визначити особливості формування витрат та їх розподілу враховуючи певні об'єкти управління.

Класифікація витрат, яка вважається найбільш розповсюдженою в теорії та практиці ведення обліку відображена в табл. 2.

Істотну відмінність в обліку має класифікація витрат за статтями калькуляції, яка здійснюється по галузях промисловості та відображає їхню специфіку в залежності від видів діяльності підприємства.

Групування витрат за статтями калькуляції здійснюється наступним чином:

1. Сировина та матеріали (за вирахуванням відходів).
2. Купівельні напівфабрикати та комплектуючі вироби, роботи і послуги виробничого характеру сторонніх підприємств та організацій.
3. Паливо й енергія на технологічні цілі (за вирахуванням відходів).
4. Основна заробітна плата (виробничих робітників).
5. Додаткова заробітна плата (виробничих робітників).
6. Відрахування на соціальні заходи.
7. Витрати на підготовку та освоєння виробництва.
8. Витрати на утримання та експлуатацію устаткування.
9. Загальновиробничі витрати.
10. Загальногосподарські витрати.
11. Втрати від браку.
12. Невиробничі (комерційні) витрати.
13. Попутна продукція (вираховується) [1].

Калькуляційні статті витрат поділяються на прості, що складаються з одного економічного елемента (сировина, матеріали, основна зарплата виробничих робітників, відрахування на

соціальні заходи й т.д.) і комплексні (витрати на утримання та експлуатацію устаткування, загальновиробничі витрати, загальногосподарські витрати).

За способом віднесення витрат на собівартість продукції при її калькулюванні вони групуються на прямі, безпосередньо пов'язані з виготовленням продукції та непрямі на її окремі види або замовлення, і непрямі, пов'язані з роботою цехів та підприємства в цілому. Ці витрати відносяться на собівартість продукції при розподілі (тобто непрямим способом) за якою-небудь заздалегідь встановленою ознакою.

За ступенем залежності від зміни обсягу виробництва витрати поділяються на умовно-змінні, до яких відносяться витрати, що знаходяться у прямій залежності від зміни обсягу виробництва (сировина, основні матеріали, основна й додаткова заробітна плата виробничих робітників на нормованих роботах, відрахування на соціальне страхування по цій групі робітників, паливо й електроенергія для технологічних цілей та ін.) і умовно-постійні, до яких відносяться витрати, абсолютна величина яких безпосередньо не залежить від зміни обсягу виробництва (витрати на обслуговування виробництва, паливо на опалення, електроенергія на освітлення, амортизація основних фондів, заробітна плата з нарахуваннями управлінського апарата й ін.) [1].

Після введення національних стандартів бухгалтерського обліку система вітчизняного обліку та калькулювання собівартості продукції зазнала суттєвих змін. Це пояснюється використанням інших підходів щодо відображення в обліку оцінки запасів, які відображаються у елементах фінансової звітності. Система обліку витрат та калькулювання собівартості, принцип формування витрат і калькулю-

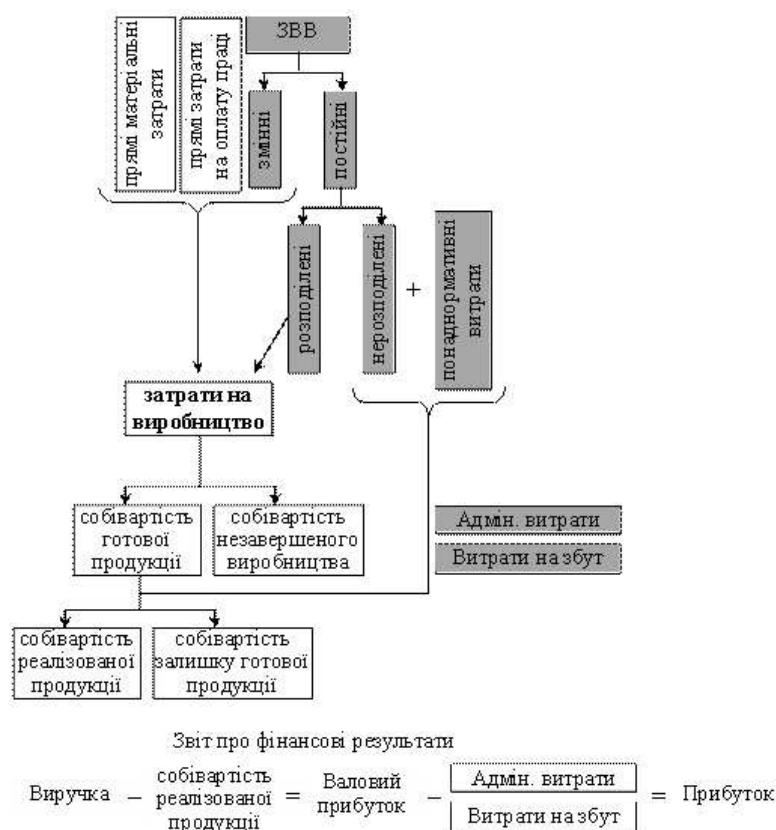

Рис. 1. Система обліку витрат та калькулювання собівартості з урахуванням П(С)БО 16 "Витрати"

вання собівартості продукції, відповідно до П(С)БО 16 "Витрати" відображено на рис. 1.

Витрати підприємства, які відносяться до собівартості продукції, в бухгалтерському обліку можуть бути згруповані за різними ознаками. Їх класифікація відображена на рис. 2.

Одним із найважливіших узагальнюючих якісних показників ефективності виробництва являється собівартість. Роль якої є давно

визнаною — здійснення контролю над витратами і оцінка результату господарської діяльності підприємства. Собівартість формується безпосередньо на підприємстві за допомогою відображення індивідуальних витрат та умов виробництва, що дасть змогу визначити конкретний результат господарювання щодо діяльності конкретного виробничого підприємства.

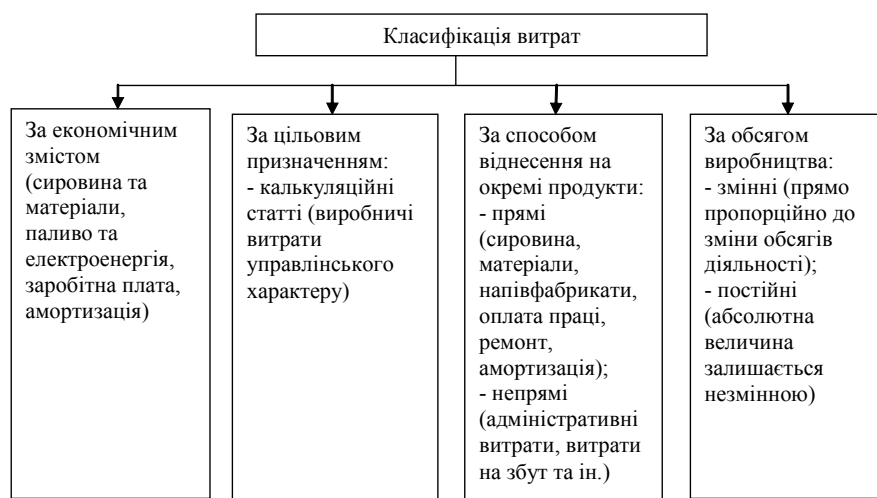

Рис. 2. Класифікація витрат

Зниженню собівартості продукції відводиться провідна роль, оскільки зниження собівартості продукції для підприємства являється одним із джерел збільшення накопичень з метою розширення виробництва та підвищення добробуту персоналу, це і визначає роль, яка відводиться бухгалтерському обліку та калькулюванню собівартості продукції у процесі управління собівартістю підприємства. Здійснення економії коштів передбачає організацію обґрунтованого, повного, достовірного та своєчасного обліку виробничих витрат [1].

Система внутрішнього обліку та звітності робить вплив на калькулювання та облік витрат на підприємстві в результаті чого формується основна інформація для повсякденних потреб управління, а правильна організація обліку витрат на виробництво безпосередньо залежить від особливостей діяльності кожного підприємства та напрямків його діяльності.

При цьому основними особливостями є:

- установлення на підприємстві оптимальної структури управління виробництвом (відповідності організаційного поділу виробництва на цехи та дільниці технологічному процесу, доцільність цехової чи безцехової структури);

- ступінь і повнота розробки виробничих і технологічних планів, деталізації та обґрунтованості норм матеріальних і трудових витрат та охоплення ними продукції, що виробляється;

- наявність технологічних карт виробництва продукції;

- ступінь механізації та автоматизації виробництва;

- оснащеність ваговимірювальними приладами та пристосуваннями;

- організація постачання, складського господарства і технічного контролю над якістю продукції, що випускається;

- установлення переліку цехів та видів продукції, щодо яких витрати мають обліковуватися відокремлено;

- розробка номенклатури статей витрат для обліку витрат на виробництво;

- визначення методів розподілу непрямих витрат за видами продукції, що випускається, а також між готовою продукцією та незавершеним виробництвом;

- планування витрат і собівартості продукції по підприємству в цілому та по цехах, дільницях, бригадах тощо;

- рівень автоматизації облікових робіт тощо [1].

Особливості діяльності кожного підприємства мають бути зафіксовані в технологічній до-

кументації, у розпорядчих документах і стандартах підприємства та прописані у Наказі про облікову політику підприємства. В наказі про організацію бухгалтерського обліку на підприємстві потрібно закріпити та прописати робочий план рахунків підприємства, форми регістрів бухгалтерського обліку, систему електронного документообігу, форми внутрішньої бухгалтерської звітності та первинну документацію, методику та організацію обліку окремих господарських операцій. На підприємстві має бути розроблена інструкція щодо обліку витрат на виробництво та калькулювання собівартості продукції. В ній має бути визначено склад цехів основного і допоміжного виробництв та їх склад непромислових виробництв та господарств підприємства, визначена міра централізації чи децентралізації обліку витрат на підприємстві. Лише наявність даних документів дозволить підприємству організувати правильний облік витрат на виробництво з метою визначення реального фінансового результату роботи підприємства.

Виробнича собівартість продукції (робіт, послуг) — це поточні витрати підприємства на її виробництво, які виражені у грошовій формі.

При плануванні, веденні обліку та проведення аналізу собівартості окремих видів продукції виділяють наступні показники собівартості, до яких можна віднести:

- планова собівартість.

- нормативна собівартість.

- фактична (звітна) собівартість [5].

Планова собівартість являється прогнозним значенням граничної величини витрат на виробництво окремих видів продукції (робіт, послуг), яка розраховується на підставі прогресивних норм та з урахуванням економічних нормативів на планований період (квартал чи рік).

За допомогою нормативної собівартості визначається величина витрат на виріб у розрізі статей, які встановлені на підприємстві з урахуванням діючих поточних норм, нормативів та кошторисів (норм витрат сировини, матеріалів, напівфабрикатів, палива, енергії, норм та розцінок заробітної плати) [1].

З урахуванням фактичної (звітної) собівартості визначаються за даними бухгалтерського обліку по закінченню звітного періоду і являє собою достовірну інформацію про фактичні витрати на виробництво продукції, робіт, послуг. За допомогою неї проводиться економічний аналіз, прогнозування, планування та прийняття довгострокових та короткострокових управлінських рішень щодо виготовлення,

Вид собівартості				Стаття калькуляції
Повна собівартість реалізованої продукції	Повна собівартість готової продукції	Виробнича собівартість	Технологічна собівартість	Сировина і матеріали
				Покупні напівфабрикати і комплектуючі вироби
				Роботи і послуги виробничого характеру
				Паливо і енергія на технологічні цілі
				Зворотні відходи (віднімаються)
				Основна заробітна плата
				Додаткова заробітна плата
				Відрахування на соціальні заходи
				Витрати на утримання і експлуатацію обладнання
				Витрати на утримання і експлуатацію нематеріальних активів
				Витрати на підготовку і освоєння виробництва
				Витрати внаслідок браку
				Інші прямі витрати
			Інші виробничі витрати	ЗВВ
				Інші виробничі витрати
				Побічна продукція (вираховується з виробничої собівартості)
				Адміністративні витрати
				Витрати на дослідження і розробку
				Інші операційні витрати
			Постійні витрати на збут	
			Змінні витрати на збут	

Рис. 3. Види собівартості за повнотою включення витрат

удосконалення чи заміни цього виду продукції.

В бухгалтерському обліку під калькулюванням собівартості продукції розуміється сукупність прийомів та способів, за допомогою яких забезпечується обчислення собівартості виготовленої продукції, виконаних робіт або наданих послуг.

Калькуляція — це "частина процесу калькулювання, спосіб розрахунку (сукупність розрахункових процедур) собівартості одиниці продукції". Основою грошової оцінки об'єктів бухгалтерського обліку виступає калькуляція за допомогою якої визначається собівартість різних об'єктів обліку.

В бухгалтерському обліку під калькулюванням собівартості часто розуміють лише визначення фактичної собівартості виготовленої продукції, але загалом цей процес набагато ширший, який також включає роботи з обчислення собівартості, до яких можна віднести:

— продукцію, роботи і послуги допоміжних виробництв, що споживаються основним виробництвом;

— проміжні продукти (напівфабрикати) підрозділів основного виробництва, що використовуються на подальших стадіях виробництва;

— продукцію підрозділів підприємства для виявлення результатів їх діяльності;

— увесь товарний випуск підприємства;

— випуск за видами продукції та напівфабрикатів власного виробництва, що реалізуються на сторону;

— одиницю виду готової продукції, напівфабрикатів власного виробництва, що реалізуються на сторону, виконаних робіт і наданих послуг [2].

Види собівартості за класифікаційною ознакою — за повнотою включення витрат, що включаються до собівартості з відображенням статей калькуляції відображено на рис. 3.

Підприємства, як правило дані калькуляцій використовують з метою управління собівартістю продукції, визначення контролю за її рівнем, шляхом виявлення резервів зниження матеріальних, трудових і фінансових ресурсів та встановлення цін на вироби.

Проведення аналізу собівартості продукції підрозділів підприємства в подальшому надасть змогу оцінити результат роботи підприємства за звітний період. Застосовуючи дані при веденні обліку про собівартість продукції (робіт, послуг) допоміжних виробництв, можна отримати інформацію про доцільність утримання

Таблиця 3. Характеристика вітчизняних методів калькулювання собівартості продукції

Метод калькулювання	Характеристика
Позамовний	Застосовується під час різноманітної діяльності підприємства. Затрати «збираються» за конкретними замовленнями, партіями або договорами.
Попередільний	Застосовується під час масового виробництва однорідної продукції. Середні затрати на одиницю продукції визначаються діленням загальної суми затрат на кількість виробленої продукції
Попроцесний	Застосовується у таких галузях, як вугленафтодобувна. Особливістю підприємств цих галузей є те, що витрати на виробництво узагальнюються в регістрі бухгалтерського обліку загалом по процесу і діляться на кількість продукції, а також їм притаманна відсутність незавершеного виробництва.
Нормативний	Затрати обліковуються за встановленими нормативами, а собівартість продукції калькулюється ще на стадії планування виробництва. Метод дає змогу вести точний аналітичний облік і за відхиленнями фактичних затрат від нормативних контролювати загальну собівартість продукції.

Джерело: [2].

таких виробництв порівняно з придбанням напівфабрикатів, що випускаються ними, виконанням робіт і послуг сторонніми організаціями.

Незалежно від галузевої приналежності та серійності виробництва процес обліку витрат і формування собівартості продукції на підприємствах складається переважно з таких етапів:

— збирання, групування і деталізація первинних витрат на виробництво у процесі виробничої діяльності в розрізі калькуляційних статей, прив'язка (розподіл) прямих витрат до об'єктів обліку витрат і калькулювання;

— локалізація даних про понесені витрати за видами діяльності, виробництвами, структурними підрозділами, місцями виникнення витрат, центрами відповідальності, продуктами, роботами тощо;

— розподіл загальних витрат підприємства між виробничими підрозділами;

— оцінка відходів, отриманих у процесі виробництва, та супутньої продукції;

— визначення собівартості остаточного браку;

— розподіл виробничих витрат обслуговуючих (допоміжних) виробництв між незавершеною та готовою продукцією (виконаними роботами і послугами) і перерозподіл витрат за виробничими підрозділами — споживачами продукції, робіт і послуг обслуговуючих виробництв;

— розподіл загальновиробничих витрат за видами продукції шляхом їх включення до

складу її виробничої собівартості в розрізі кожного виробничого підрозділу;

— виявлення та оцінка незавершеного виробництва;

— розмежування витрат на виробництво між готовою продукцією та незавершеним виробництвом;

— обчислення собівартості всього обсягу товарної продукції, окремих видів продукції та одиниці продукції [2].

Калькуляційна робота організовується відповідно до встановленої на підприємстві методології планування та обліку витрат на виробництво і реалізацію продукції. Вона вимагає дотримання загальних принципів, що забезпечують методологічну єдність обчислення собівартості продукції та можливість використання даних калькуляцій для аналізу та оцінки роботи як усього підприємства, так і його окремих внутрішньовиробничих ланок [2].

Вивчивши різні напрацювання вітчизняних та зарубіжних вчених ми побачили, що більшість науковців виділяє наступні методи калькулювання (позамовний, попередільний та нормативний). Дані методи різняться в залежності від різних підходів до виділення об'єкта калькулювання. У таблиці 3 дано характеристику вітчизняних методів калькулювання собівартості продукції.

ВИСНОВКИ

Провівши аналіз наукових праць вітчизняних науковців та економістів щодо визначення поняття витрати як економічної категорії

можна зробити висновок, що простежується неоднозначність щодо трактування даного поняття та відсутність єдності у поглядах вітчизняних науковців у відповідності до нормативно-правового забезпечення. На основі проведеного аналізу ми пропонуємо під витратами розуміти сукупність ресурсів відображених у вартісних вимірниках та обрахованих за прийнятими в галузі правилами, які використовуються у процесі основної та іншої звичайної діяльності, націлені на отримання в майбутньому прибутку, а також зменшення зобов'язань підприємства перед бюджетом, банками та іншими кредиторами. З метою ефективного управління витратами та загалом діяльністю підприємства велике значення відводиться класифікації витрат. За допомогою якої можна визначити особливості формування витрат та їх розподілу враховуючи певні об'єкти управління. Групування витрат за статтями калькуляції здійснюється з урахуванням вимог стандартів бухгалтерського обліку — П(С)БО 16 "Витрати". В ході проведеного дослідження наукових підходів до визначення собівартості встановлено, що якісним показником, яким можна охарактеризувати ефективність діяльності підприємства є собівартість продукції, яка з економічної точки зору уособлює використання ресурсів підприємства, які виражені в грошовій формі на виробництво і реалізацію продукції та є показником господарської діяльності підприємства. Собівартість відноситься до найважливішого показника за допомогою якого можна охарактеризувати господарську діяльність підприємства. Особливого значення собівартість набуває за умов ринкової конкуренції, лише за умови зниження ціни собівартості товаровиробник може знизити і ціну продажу, з метою приваблення покупця та отримання переваг над конкурентами. Основними показниками собівартості є: планова собівартість; нормативна собівартість; фактична (звітна) собівартість.

Література:

1. Атамас П.Й. Управлінський облік: навчальний посібник. К.: ЦНА, 2006. 440 с.
2. Онищенко О.В., Куренна О.О., Крикуненко А.С. Методи обліку витрат та калькулювання собівартості продукції: вітчизняний та зарубіжний досвід. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент. 2017. Вип. 25 (2). С. 153—157. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2017_25%282%29__34
3. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 "Витрати", затверджене наказом Міністерства України від 31.12.1999 № 18 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
4. Родіна О.В. Сучасні підходи до визначення сутності категорії "витрати". Економіка і суспільство. Випуск № 9. 2017. С. 1181—1185.
5. Яременко Л.М., Пономаренко Я.А. Сучасні тенденції впровадження управлінського обліку із застосуванням міжнародного досвіду. Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: економіка, управління та адміністрування. 2019. № 2 (88). С. 144—148.
6. Liudmyla Yaremenko, Anna Hevchuk, Tetiana Vuzh, Elena Vashchilina, Maryna Yermolaieva. Information Technologies of Accounting and Analysis in Modern Companies. International Journal of Computer Science and Network Security(IJCSNS), VOL.21 No. 5, May 2021. S. 151—159.

References:

1. Atamas, P.J. (2006), *Upravlins'kyj oblik [Management accounting]*, TsNL, Kyiv, Ukraine.
2. Onyschenko, O.V. Kurenna, O.O. and Krykunenko, A.S. (2017), "Methods of cost accounting and product costing: domestic and foreign experience", *Naukovy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seria: Ekonomika i menedzhment*, vol. 25 (2), pp. 153—157, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2017_25%282%29__34 (Accessed 10 Feb 2022).
3. Ministry of Finance of Ukraine (1999), Order "Regulation (standard) of accounting 16 "Expenses"", available at: <http://zakon4.rada.gov.ua> (Accessed 10 Feb 2022).
4. Rodina, O.V. (2017), "Modern approaches to determining the essence of the "expenses" category", *Ekonomika i suspil'stvo*, vol. 9, pp. 1181—1185.
5. Yaremenko, L.M. and Ponomarenko, Ya.A. (2019), "Modern trends in the implementation of management accounting using international experience", *Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnoho tekhnologichnoho universytetu. Seria: ekonomika, upravlinnia ta administruvannia*, vol. 2 (88), pp. 144—148.
6. Yaremenko, L. Hevchuk, A. Vuzh, T. Vashchilina, E. and Yermolaieva, M. (2021), "Information Technologies of Accounting and Analysis in Modern Companies", *International Journal of Computer Science and Network Security (IJCSNS)*, vol. 21, no. 5, pp. 151—159.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2023 р.

А. В. Марценюк,
д. е. н., професор, професор кафедри економіки та менеджменту,
Український державний університет науки і технологій
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4121-8826>

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ

**"УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВ
(НА ПРИКЛАДІ ПІДПРИЄМСТВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ)":**

МОНОГРАФІЯ. Х.: ХНУБА, 2022. 178 с.

**(АВТОРИ: ЧУПИР О. М., БУРЛАКА Є. О., БУТЕНКО О. П., ХАРКІВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ)**

L. Martseniuk,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor of the Department of Economics and Management,
Ukrainian State University of Science and Technology

REVIEW

of the book "Management of the development of resource potential
of enterprises (on the example of railway transport enterprises)"
(authors: Chupyr O. M., Burlaka E. O., Butenko O. P.)

Монографія, що рецензується, присвячена розробці теоретичних положень, методичних основ і практичних рекомендацій щодо удосконалення управління розвитком ресурсного потенціалу підприємств залізничного транспорту.

Залізничний транспорт України на сьогоднішній день володіє значним потенціалом для вирішення проблем, які існують у транспортній галузі. Проте потрібно використовувати механізми, які б максимально розкривали цей потенціал, такі, як управління розвитком ресурсного потенціалу залізничного транспорту. У зв'язку з цим дане наукове дослідження є актуальним.

Дослідження ґрунтується на детальному аналізі вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень і практичних надбань із проблем формування та розвитку ресурсного потенціалу залізничного транспорту. В роботі глибоко проаналізовано всі види ресурсного потенціалу підприємства та представлено аргументовані пропозиції щодо ефективного їх використання. Авторами проранжовано значення кожного виду потенціалу в загальній структурі ресурсів і за допомогою математичних методів і експертних оцінок представлено управління ними з метою впливу їх на кінцеві результати діяльності підприємства.

Таким чином, монографію присвячено розробленню теоретичних положень, методичних підходів і практичних рекомендацій щодо комплексного управління розвитком ресурсного потенціалу підприємств. Розроблено теоретичні підходи щодо управління розвитком ресурсного потенціалу підприємств, узагальнено принципи його управління, розроблено схему управління розвитком ресурсного потенціалу підприємств в системі господарського комплексу України, систематизовано показники оцінки рівня розвитку ресурсного потенціалу підприємств, удосконалено методичний підхід до оцінки рівня розвитку потенціалу та представлено практичні рекомендації з управління його розвитком на прикладі діяльності підприємств залізничного транспорту.

Авторам вдалося реалізувати поставлені в роботі мету та завдання, вони здійснили вдалу спробу по-новому проаналізу-

вати та висвітлити діяльність підприємств залізничної галузі щодо управління розвитком ресурсного потенціалу, висвітлити різноманітні аспекти даного питання.

Теоретичною та методологічною базою дослідження стали публікації вітчизняних і закордонних учених із менеджменту, управління ресурсним потенціалом, економіки підприємства, економіко-математичного моделювання.

Відаючи належне науковому та практичному значенню праць вищезазначених науковців, необхідно зазначити, що певне коло завдань теоретико-методичного характеру щодо управління розвитком ресурсного потенціалу підприємств є недостатньо розвинутим. У зв'язку з цим доречним є розроблення теоретичних положень щодо розвитку ресурсного потенціалу підприємств, формування підходу до оцінювання його рівня як засобу забезпечення ефективного управління, удосконалення методичного підходу щодо оптимізації планування розвитку ресурсного потенціалу підприємств, розроблення інструментарію державного регулювання його розвитку тощо. Проте дослідження у сфері управління розвитком ресурсного потенціалу підприємств ще не повною мірою відповідають проблемам практики та часу, вони вимагають подальшого розвитку в сучасних умовах господарювання та детально розглянуті в монографії.

Інформаційну базу дослідження склали закони та підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють діяльність і функціонування підприємств залізничного транспорту України, публікації провідних вітчизняних і закордонних вчених, монографічні дослідження фахівців за проблематикою управління розвитком ресурсного потенціалу підприємств, дані фінансової та статистичної звітності підприємств залізничного транспорту України, ресурси Інтернету.

У монографії використані сучасні методи дослідження, представлений глибокий математичний апарат моделей управління ресурсами. Монографії властива наукова новизна. Монографія може бути корисною для фахівців, які займаються проблематикою управління залізничною галуззю.

Рецензія надійшла до редакції 23.01.2022 р.